Роман РОБІТНІ

СИЛИ

І

Десь у далечінь ночі, в бліде, забризкане молочним пилом небо, бучною копицею, що зводилась над усім парком, сочисто вгрузав величезний розрослий дуб. Вершина того дуба буйно горіла й прискала злотаво-срібними скалками місяця.

Але самого місяця не видно було, хоч світ від нього крізь прогалини в короні дуба точився пінявими потоками і зразу ж обривався вниз водоспадами. Тим-то ближчі дерева потонули і дрімотно завмерли у порохняво-сивій сутіні, тоді як дальші масиви парку вирізьблялись на тлі молочно-зеленавого неба напівкружалами, а там, де кружала обрізувались, тіні густіли порваними секторами; і в тих сутінках тонули молоді корони дерев.

І тільки над самим парканом попри домі, де місячний світ лягав сивими смугами, густим смарагдом буяв великий келих. Широкі з бирючини вінця його, здавалось, загиналися до самого низу, рясний кущ кремових троянд вибивався зсередини бирючини вгору й, залитий густим струменем місяця, горів дивними бірюзово-блакитними самоцвітами. Трохи вище над кущем промінь місяця одсікався клином тінів, тим-то келих кучерявився густими потоками сивого диму. Дим застиг, ніби срібне павутиння, і тільки в проділах його маяли густими пасмами бірюзово-зелені стіни й колони головного будинку селекційної станції, тепер облиті потоками місяця й дрімотно-легкі.

Поблизу будинку застигла велична тиша й дрімотно прислухалась сама до себе, а як зривалась де крапля роси, зчинявся величезний шелест, ніби хтось невгамовний і лютий безоглядно пробирався поміж

галуззям, лапами розводячи галуззя й листя. Коли ж шелест від краплі втихав, здалеку доходив сюди ледве чутний шум, як відгомін дужого потоку чи водоспаду, що ринув сюди з таємничого обрію.

Проте час ішов, а шум не дужчав і не вгавав, і тільки боязке шарудіння лопалось у повітрі, як бульки на окропі.

Інколи в верхів'ях яворів зчинявся полохливий шелест, йому відгукувався величний дуб, і парком пробігала гучна хвиля шуму, але, дійшовши краю, вона зразу ж завмирала, і знову парк застигав у дрімоті, і тільки шум потоку здаля невгамовно й рівно приголомшував тишу. Тим часом з глибини парку почулись глухі шелести, вірніш, невиразне шарудіння на піску, що, однак, обернулося в чуйно-насторожені кроки звіра, який потай крався по здобич. Ближче до клумби, перед верандою будинку, буйно зашелестів кущ ясмину, необачно зачеплений,— кроки зовсім затихли, але густе схвильоване дихання пожадливо вбирало в себе тишу. Перед верандою раптом показалася в білім пальті, що тепер здавалось блакитно-зеленим, жіноча постать. Жінка ступала дуже обережно й тихо, але, певно, була так захоплена своїм наміром, що забула навіть про свою обережність, вся випнувшись злегка розпатланою головою вперед, ритмічно й плавно вигинаючись своїм станом так, що обрисовувалась ряснобарвна лінія її тіла, і, полохаючись навіть хрусту кісточок у ногах, вона чуйно й напружено застигла, ловлячи потайні звуки.

Далі вона знову ступила кілька кроків, перед самою верандою ще раз спинилась, уся вип'явшися вперед головою, вдивляючись очима широко витріщеними та нестямно-блискучими й збентежено ламлячи в руці лозину. Постоявши трохи, вона, все ще вагаючись і прислухаючись до невиразних звуків, ступила кілька кроків далі, зайшла в густі потоки випаровування з келиха і, затаївши навіть дихання,— знову стала, а її обриси, тепер ніби вбрані в тонкі прозорі пасма серпанків, поблідли й пом'якшали.

Звідти вона переступила через грядку лілей і, притримуючи довгі похилі віти бирючини, підійшла до самої стіни будинку. Постать її м'яким сильветом упала на стіну, голова доходила урівні з рамою відчиненого вікна. Але в вікно їй не видно було, і,щоб заглянути, доводилось спертись на фундамент. Та вона не зважилась на це й полохливо прислухалась.

Десь із розщелини чи, може, з кімнати безпомічно й покірно скаржився комар, певне, заплутавшись у павутину. В парку, ніби лопаючись на дріжджах, все ще шаруділа роса, а з кімнати виходило рівне, смачне, вдоволене, з повільним присвистом хропіння людини. Жінка напружено, затамовуючи дихання, прислухалась, мов чекаючи почути в тім хропінні нові незвичні ноти чи якісь сподівані знаки для себе. Але хропіння виходило мирно й безтурботно.

Певно, жінку пройняв холод, бо вона раптом уся здригнулась і дрібно затремтіла. Далі, схаменувшись, відскочила від вікна й, ставши на доріжку попри келиху, очманіло й не розуміючи озирнулась. І раптом всю її охопила гостра й безугавна пропасниця й люто затрясла. Жінка тряслась усім тілом, лозина в руках у неї вигиналась, зуби неслухняно цокотіли, очі ж запливали сльозами. Жінка озирнулась, безпорадно поглянула в далечінь, але, певно, нічого не побачила і, насилу притамовуючи тремтіння, розпачливо прошепотіла:

— Господи! Що ж це таке? —однак все ще зоставалась стояти, тремтячи й безпомічно озираючись.

Тим часом вершина дуба потухла, закутавшись густим віялом туману, хоч праворуч тепер усю її залило блискучими злотаво-срібними потоками місяця, що пробивались через увесь парк рівними широкими пасмами. Келих біля будинку ще рясніше запарував сиво-срібними кучерями диму, сам будинок ще міцніш задрімав. З тінявої сторони дуба знявся ворон і тихо, з гострим присвистом перелетів через будинок. І цей звук, певне, сполохав жінку, бо вона кинулась, ніби отямившись, і,

перемагаючи тремтіння, швидко вийшла з парку, поминула невеликий зарослий майданчик і ступила на ґанок.

Але на приступках вона отетеріло спинилась і впилася зляканим блискучим поглядом в сутінки. їй назустріч з білої нерухомої плями сміялись великі спокійні теплі очі, що, здавалось, відсвічували білим опалом. Жінка зголодніло й розпачливо сіпонулась уперед.

— Рисю! Рисонько! Це ти? — простогнала вона.

— Господи! Ну, дивись ти, звідки ж це?—докірливо й здивовано обізвалась біла пляма, але жінка не стала чекати, зараненою вовчицею кинулась уперед, впала головою просто на коліна білій плямі і вся зайшлася гостро-тремтливим плачем.

— Ну, Тосю, що з тобою?

Тося, ніби зрадівши, що почула співчуття, ще рясніш заплакала. Дівчина в білій блузі якось добродушно-лукаво і багатознайно посміхнулась і спокійно погладила її по голові. Плач потроху сходив повільними хвилями, нарешті Тося стихла. Тим часом дівчина обережно й м'яко підняла їй голову і дбайливо, як мати, подивилася на неї й поцілувала:

— Що з тобою, Тосінько?

Але Тося глибоко й розпачливо простогнала.

— Ти знову в парк ходила? Тося промовчала.

— Сердешна!.. Ти, мабуть, собі багато надумала й розхвилювалась!

Тоді Тося звелася і гаряче й розчулено сказала:

— Коли ж я не можу! Розумієш? Я не знаю, що зо мною діється. Цього ще ніколи не було.

— То це ти ходила навмисне, щоб з ним зустрінутись? Тося поглянула на неї своїм широким, грубо обтесаним, але

сильним і вродливим обличчям і рішуче, по-дитячому серйозно, кивнула головою.

— А так.

— Ну, і що ж?

— Розумієш, спить, як сорок праведників, і хоч би тобі що. Ніби в нього й гріхів не було. От каналія!

— Ну, й що ти собі думаєш? Щоб ото ловити людину! Не розумію, що тобі зайшло в голову.

— Коли ж я не можу! їй-богу, просто вся тремчу, як тільки він підходить.

— Та залиш ти всі ці дурниці. Ти просто собі в голову забила. Ну що ж він таке? Що доцент в інституті та балакун,— так хіба таких мало на світі?

— Я ж не знаю. Не в тім справа. Просто, значить, є щось у ньому такого, що вабить. Тільки й усього.

— Вабить! Що ж там такого привабного?

— Слухай, Рисю! Він незвичайна людина. Ти розумієш? Ну, в нас же ж таких нема. Ти сама подумай.

— Що ж у ньому такого незвичайного? Подумаєш, дива якого, що то був за кордоном, десь по Парижах та Берлінах терся серед емігрантів! Що ж там дивного! Та він звичайнісінький балакун і пустомеля. Ось придивись-бо краще!

— Ну, послухай, Орисю, що ти говориш! Та нічого подібного! Розумієш? Він сильний, цікавий, розумний чоловік. Наші ж усі проти нього — ганчір'я.

— Та це ти серйозно, Тосічко, чи тобі вже просто баки забило? А по-моєму, він порожня й мертва людина, та ще й страшенно егоїстична й самовпевнена. Набрався отам у берлінських кав'ярнях форсу та пихи. А тепер і верзе. Тільки й усього. Справді.

Але Тося здивовано й уражено поглянула.

— Рисю! Що з тобою? Я тебе просто не впізнаю. Ти така лагідна до всіх людей, а тут на тобі: отак розходилась. Ну, подумайте!

— Я лагідна, бо інші люди прості собі в хибах і чеснотах. А ця людина пнеться ганчір'я своєї душі прикрити всякими пишними квітками. Справді ж бо. А то тільки дешеві паперові квітки. Ото й усього. А людина стільки форсу набирає, ніби який дикунський царьок!

— Ні, Орисю, ти зовсім несправедлива. Слово честі. Ось послухай. Він розумна, оригінальна й культурна людина. Що він холодний, так перед ким йому тут тепліти, скажи ти на милість?

— Та що ти,. Тосю! А я тобі скажу, що він ніколи не полюбить нікого. Він не може любити. Справді ж бо! Це черства, холодна й мертва людина. Розтоптати, познущатися з тебе,— він це з великою приємністю зробить, але подумати про тебе, попіклуватись, відчути твої інтереси, цього ніколи. Ось так, голубонько!

— Ну що ж…— сумно відповіла Тося.

— Ось побачиш, коли ти тільки кинешся з своєю чистотою та щирістю, як він тоді обчикрижить крила і ти вся попечешся. Ось побачиш, що так буде.

— Та йди ти собі. Ну й обпечусь. То знатиму, за що.

— Положим, а як спробуєш встати, та важко буде звестись?

— А нащо в мене Ориська? Хіба вона не підведе мене? Ти ж мені подружка чи ні?

Орися посміхнулась і, розчулена, погладила її голову.

— А звичайно подружка, дурненька ти.

— Дурненька?! Ну, подумайте! Ах ти ж нахаба така!

І Тося раптом кинулась тиснути її й лоскотати. І що більше Орися заливалася сміхом і пручалась, Тося гарячіла і, нарешті, звівшись та схопивши Орисю й піднявши її, почала нею водити в повітрі круг себе. Вона кружляла, доки й сама не захекалась, і по тому, розігнавшись, важко посадила її на поручні ґанку.

— Ну, ти справді скажена. Мабуть, і в домі всіх побудила. Отаку гуркотняву зчинила.

Але Тося, захекана й розчервоніла, тепер щасливо посміхалась.

— Головонька ж моя: все волосся мені збила! — сердито додала Орися.

— Так тобі й треба, щоб не задавалась. Подумаєш, міркує, як п'ятдесятилітня мамаша. І так ото розважно й спокійно. Ні, скажи ти мені, звідки в тебе такий ото спокій? Га?

— Який же в мене такий спокій? Ну, що я не буявію, як інші, так ото й тільки.

І вона просто й допитливо поглянула в вічі Тосі. Тоді Тосі вперше впало її незвичайно тонке й лагідно-прекрасне обличчя з тими великими м'якими й спокійними очима. Тим часом Орися одвела свій погляд від Тосі і задивилась вдалечінь. Тоді в сірих прозоро-лісових очах її задимленим опалом відбився ранок.

— Яка ти чудна, Орисю! Ось дивись, ти ж ніби ніколи ні до чого не придивляєшся, ні за чим не стежиш, сама отак обіч, а все бачиш, усе знаєш, якось отак просто й глибоко все розумієш. Ну, подумай же! Звідки все це в тебе, Орисю? Га?

— Та дурненька ж бо! Нічого такого нема! Просто, звичайно, треба це тільки якось ото любити й прислухатись по-своєму до всього. Розумієш? І воно само до тебе прийде. Серйозно.

— Ай, ти знову про свою філософію і методи гармонії. Ну й комік ти, Орисько, першорядний!

Тося жваво й сильно повернулась на своїх каблуках, вчуваючи, як м'язи їй буяють гарячим соком, і нестримними поривами вся млосно потяглась.

Зір їй мимохіть упав крізь колони на двір. Вона помітила бліду втомну смугу ночі на сході, густі закутані сутінки над лісами, далі велике поле комишів на долині і поблиск озера,— і схопилась.

— Орисю! Та вже ж розвидняється!

— Справді? — спокійно та поспитала.

— Авжеж! Матінко моя! Щоб отак догулятись! А зранку ж у мене шаровка на буряках. Подумай же!..

І вона міцними поривами обняла Орисю, а тоді швидко й твердо пішла в будинок.

У себе в кімнаті вона зразу ж відчинила вікно. І коли знадвору полинули потоки холодного повітря, сповняючи її духом рослинності й квіток, Тося шпарким рухом скинула з себе одежу, пошпурила сорочку і вся гола стала перед вікном, підставляючи своє гаряче тіло тихим струменям росяної прохолоди.

Вона втішно стежила, як тіло поволі наливалось густим рожевим кольором і від того ніжніло молодими пелюстками троянди, і з сумом думала, що його ще не знали чоловічі поцілунки і м'яких ліній ще не ламали міцні обійми. її пройняла густа ранкова дрож, вона вся затремтіла, ніби струшуючи ту дрож з себе, і по тому побігла й мерщій шмигонула під ковдру.

Тим часом у парку зовсім несподівано зблід місяць, тіні на деревах розтанули, на соннім ще листі дозрівали важкі грона роси, і величний дуб солодко додрімував останніх снів.

Попри домі келих раптом розсунувся своїми стінками, і ще нижче понахилялись донизу рясні віти бирючини, обважені росою та довгими разками білого кашкуватого цвіту, що дурманив голову солодощами пахтіння. Похилились і кремові троянди, що тепер, умиті росою, видавались до смерті блідими й хрумкими.

Тоді вперше по-молодечому лунко заспівав соловейко, на пастовень вибігла білочка і мерщій заходилась умиватись, назустріч золотому сходу, що зайнявся широкою білясто-вовняною пеленою, з гущавини

парку заголосила ще зозуля, ніжно затуркотіла лісова голубка. Заходив літній день.

II

Вони здавна вмовились, що зранку кучер Петро приходити-ме будити її, коли вона часом заспить. І тепер Петро востаннє посмоктав бичка, сердито плюнув і з розмаху поскріб чорного поплутаного чуба, по тому, крекнувши, швидкою, заклопотано-діловою ходою, з розгону трохи перевалюючись, подався до саду, ніби мусив виконати якусь неприємну повинність, хоч уся його істота протестувала проти неї.

Біля вікна він ще трохи постояв, немов роздумуючи, чи варто порушувати дівчині в такий ранок її сон, і нерішуче повернувся назад. В обличчя йому, смугляве й густо заросле волоссям, вдарило цілими пригорщами сонця. Очі від того покірно прижмурились, ніби збираючись сховатись, як під покришку, під козирок насунутого кашкета, але мусили терпіти, бо сонце пробивало й кашкета. Кучер цмокнув і, зважившись, рішуче постукав. Звідти доходив мир і тиша. Кучер кашлянув і погукав:

— Антоніно Григорівно! Антоніно Григорівно! 1

І раптом вікно вмить розчинилось, і на підвіконні показалась Тося, вся ще покошлана зі сну, але тепла й рожева. На голові їй покошлано й задерикувато стирчало волосся, а сама вона здригалась і мружилась від сонця й ранкового холоду.

— Що, вже їхати?

— Те! Вже всі в полі.

— Тоді, Петре, швидше…

— Вам якого: Рогніду чи Буланого?

— Давайте Буланого. Я сьогодні поїду верхи.

— Ага... Так той... я приготовлю.

І кучер, ніби чимсь іще невдоволений, кивнув головою й одійшов.

І тоді ж таки, ніби сполохавшись, що життя розпочалось без його декрету, від контори заголосив дзвінок. І одразу ж на широкім росянім подвір'ї до повіток та хлівів прослалися сліди робітників.

1 Далі — Антоніна Георгіївна.

Біля конюшні стояв Буланий і, похиливши голову, смикався, щоб ухопити молодої трави, що так солодко пахла вранці, але туга вуздечка не пускала його. Він невдоволено засіпався й повернув голову, шукаючи, кому б поскаржитись,— і зразу ж потрапив на Тосю й привітно заіржав.

— А ти вже тут? Ну-ну, йди ти собі!

Тося простягла до нього теплу руку, а він пожадливо кинувся обнюхувати, дихаючи на пальці густою парою з ніздрів. Та Тося ніжно поляскала його по чолу, поглянула на сідло і, спритно скочивши, вмостилась і звернула на дорогу.

Вона проскакала мимо будівель, побачила Петра, що стояв біля ґанку директора вже з запряженою коляскою, тепер приязно кивнула й інтимно посміхнулась, як людині, що знає її хиби; Петро засоромлено відповів на посмішку і чомусь невиразно стьобнув батіжком по поруччю. Тося ж, сіпонувши коня, легко пустилась дорогою, що йшла під гору в поле. Проте вже напівгори кінь стишився й пішов тою врівноваженою ходою, що була йому звична, і в такт тій ході заколивалась і постать Тосі

на сідлі, а кінці густо-синьої хустки вигравали в повітрі, ніби зірвавшись і дратуючи небо.

Край парку до поля вже сидів доцент Сільськогосподарського інституту в справі селекції рослин Віктор Петрович Савлутинський і тепер пильно стежив за дівчиною, зігнувши долоню в дугу і дивлячись крізь неї, як у бінокль. Він зійшов на невеличкий пригорок, насунув блакитного капелюха на чоло й, приставивши ребром долоню, увесь уп'явся в далечінь. Але і в цей момент, трохи поступившися і шукаючи рівноваги, він мимоволі окинув себе критичним поглядом, звично шукаючи пишної, величавої собі пози. Втім, ставши вигідніше, він знову поглянув і роздосадувано вдарив себе рукою.

— Ну, скажіть, будь ласка! Прекрасне ж чуття гармонії! Так усе це підібрано: поза, колір, освітлення, лінія, перспектива. Ах, диявол! Мурашко наш усе життя своє шукав отої внутрішньої гармонії, отого розуміння суті речей та способу висвітлення її фарбами. І то було напружене, болісне шукання. А вона в одну мить, не думаючи, не шукаючи і, певне, наспіх, бо сьогодні не виспалась, а вчора до світанку, мабуть же, гуляла,— і ось вона одним махом розв'язала цю проблему, проблему цілої Європи. Ну, скажіть, будь ласка! Отакий талановитий, а дурний народ!

І зразу ж додав докірливо:

— Бо ледачий, бо товстошкірий, бо чорт його знає, що за народ. Величезні копальні духовного багатства, а живе старцем! Ах ти ж, матінко моя!

Він збентежено вдарив себе по нозі, але, все ще захоплений краєвидом і серед нього постаттю дівчини, уважно озирнувся, пильно пробіг очима і, нарешті знайшовши жмут сухого сіна, розтрусив і сів на пагорку, тепер уже цілком віддавшись споглядянню й смакуючи те

гостре чуття ностальгії, що й досі ще в ньому не вгамувалось, дарма що вже коло двох років, як він повернувся з-за кордону.

Постать дівчини на коняці щодалі меншала й меншала, і вже окремі риси її зливалися з сивуватою млою, та й обличчя поволі розтяглось у м'який сильвет кролячої голови. Востаннє воно захилиталось, затанцювало й угрузло десь у сиву млу за пагорком.

А тим часом, далі за пагорком, ліс, густо запорошений млою, розтанув у солодкій дрімоті, і невелика смуга, злотаво-червона, що горіла ліворуч у край, здавалась струменем крові його, що пульсувала сонно й млосно. Савлутинський гостро й розчулено зітхнув і п'яно впився в той розігрітий краєвид, несвідомо стежачи, як ринули йому потоком незнані думки, і від того серце стислось болісною тугою. І, певне, вперше він забув за свою величну позу. Метушлива бабка, зрадівши ранішньому теплу й сонцю, зірвалась і, виблискуючи синяво-димними крильцями, вдарилась йому в руку, але цього він не помітив.

На подвір'ї станції ще стояв від будинку й парку густий холодок. Кінь у ньому спокійно переставляв ноги й відганяв невгамовних мух, тоді як Петро, скориставшись з хвилини чекання і притулившись похилою головою до колони та випнувши вперед гостре зігнуте коліно, солодко захропів. Батіжок його безпомічно стирчав попри колоні, мухи, зриваючись, забивались і до нього, клапоть проміння десь проскочив і колупнув йому в вухо, але Петро не зважав на це й ритмічно вихропував.

Незабаром двері на балконі деренчливо відчинились, і міцні рипливі кроки дрібно порізали підлогу.

Перед східцями вони обірвались, присадкувата, але міцно збита постать директори раптом спинилась. Він уважно оглянувся, на засмаглім чистім обличчі пробігла лукава посмішка, пописала щоки теплими лагідними зморшками й розтанула в чистій каштановій бороді,

дбайливо підстриженій. Раптом брови ніби глузливо насупились, очі з-під французького чесучевого кашкета насуплено й суворо поглянули.

— Петре!

У відповідь йому дійшло смачне, пройняте сонцем хропіння.

— Ти що ж умостився мені спати?

— Га?

З півхрипоти вирвався якийсь непевно-збентежений звук.

— їхати пора! Ти що тут розлігся?!

Петро, певне, отямившись, незграбно зачовгав і, протираючи очі, прохрипів:

— Так точно!

Він неохоче й насилу звівся і, поточившись та схопивши пугу, похилитався східцями вниз.

Директор насуплено й суворо стежив за ним. Але вже на передку Петро зовсім очуняв і цілком по-діловому озирнувся.

— їдемо?

Директор неквапно й мовчки сів у коля су.

— Коні розіслані в наряд уже?

— Так точно!

— А Антоніна Георгіївна виїхала?

— Так точно! Ще до дзвінка.

— Ну, поганяй!

Петро широко замахнувся, цмокнув, сіпонув віжками, і кінь пустився бігти. За довгі роки спільної праці, спільних виїздів під всяку пору й негоду ці двоє людей добре стоваришувались і не могли жити один без одного. Розуміється, Петро знав директора ще на земській службі, як колишнього справжнього пана, що тепер злинявів, і тому поблажливо ставився до його суворого тону, а поза тим сердешно піклувався й цінував його товаришування.

Петро серйозно поглянув на директора своїми великими суворощирими очима, помітив на обличчі в того веселу теплу посмішку і, заспокоївшись, знову сіпонув коня й хазяйновито нагукав на нього. Ясно, що непорозуміння зі сном було вичерпано.

Вони поминули тільки ріг парку, як зразу ж перед очима виросла на пагорку велична постать Савлутинського з блакитним елегантним капелюхом, що вирізьблявся якоюсь легкою шляхетною лінією на цім простацькім, хоч і пишнім, тлі парку та ланів.

— О, а наш отой пан уже сидить он, як журавель на купі,— трохи насмішкувато зауважив Петро.

— Хто такий?

— Та той професор, чи як його.

— Ах, уже сидить! Рано.

— Понімаєте, страшно рано встає. І як гусак усєгда про-ходжає в парку. І неодмінно в своїй шляпі.

Петро на хвилину замовчав і по тому додав: — З яких він буде? Видать, він з больших буржуазів?

— Чому ти так думаєш?

— Ну, так видать по походке! І потом лінія якась така — дуже благородна. Так, видать, не з наших. Дуже вроді гордий і неприступний. Одним словом, з буржуазів.

— Не думаю. Він, здається, з селюків.

— Таки, значить, з простого сословія виходить? Ну, диви! А чого ж він так ото показує себе?

— Ну, така в нього вдача.

— Иш, чорт! В бу ржу ази пнеться! А, видать, башка хороша, їй-богу.

Петро плюнув і знову стьобнув коняку. Кінь, вибравшись на пагорок, жваво й легко побіг уперед. Він швидко добіг до рогу парку, обігнув його й завернув ліворуч по дорозі на лани станції. І зразу ж обоє помітили Савлутинського, що спокійно й зосереджено сидів на пагорку в парку й кудись дивився. Що вони наближались, він поволі повертав своє обличчя й вичікуючи дивився на них своїм сизо-сірим, холоднувато-спокійним і величним, а разом і якимсь по-дитячому наївно-чистим зором.

Директор зняв свого жовтого французького кашкета й широким помахом привітався.

— Що так рано сьогодні, га?

— Ну, а як же. Хіба ж можна пропустити таку годину, скажіть, будь ласка?

Директор поблажливо посміхнувся й зауважив:

— Спогляданням захоплюєтесь?

— Ну, розуміється, кожна дрібниця тут більше промовить, ніж цілі книги наші. І головне, кожен момент тут неповторний і цікавий саме в тих дрібницях, яких ми не помічаємо, які ніде не записано. І от їх-то спіймати, з них-то зробити висновки. Це ж, коли ваша ласка, не жарт.

— Так, це, звичайно, почесне завдання. Але, розуміється, ми тут серед природи обтерлись, не прислухаємось до неї. Бачите, як виходить.

Директор поглянув на професора поважно, але з прихованим лукавим вогником і по тому раптом поспитав:

— А ви на ланах наших ще не були, здається?

— Ні, не був.

— В такім разі, прошу вас. Може, проїдемось?

— Гаразд! З великою охотою. До речі ж, ми поглянемо на грунт під буряковими ділянками.

— Ви хочете, певне, знати, де був сорт А-379?

— А так! Мені цікаво поглянути рельєф цих дільниць. До речі ж, візьмемо й землі для дослідів звідти.

— Чудесно! Це справді буде добре...— байдуже зауважив директор і, неспокійно затупцявшись, енергійним рухом руки закликав того сідати в колясу. За ним і сам швидко сів поруч і, надівши кашкета, звелів їхати далі.

Петро стьобнув коняку, сіпонув віжками й повернув злегка голову, пильно прислухаючись до розмови, тепер особливо для нього цікавої.

Перед ними розіслались на величезних просторах, ніби на розгорнутих долонях з розділом посередині, лани станції. Широкі клини господарських засівів еліти та "ланів розмноження" тепер кучерявились перед очима густими зеленими рунами, що йшли цілими отарами вперед, удалечінь, до луків ріки. І тільки посередині, на придолинку, вилискували строкаті, смуглясті селекційні ділянки, за якими ж зразу починались лани еліти та висадків. На них і тепер неспокійно комашнею ворушились люди, а попри тих людях якась метка постать поскакала на коні, втім, і постать, і кінь під нею видавались у синім хвилястім повітрі тільки ляльковими.

Колясу плавно й ритмічно похитувало, і бриль Савлутинського м'якою сизо-хмарною лінією розрізував густе зело вівсів. Директор оглядав гострим, пильно-спостережливим оком лани. По тому якось глянув на Савлутинського й упевнено зауважив:

— Дарма ви будете клопотатись сьогодні.

— А що саме?

— Досліди грунту нічого особливого вам не дадуть.

— Чому саме?

— Ну, в нас на долині селекційні дільниці на однаковім грунті. Звичайний долинний чорнозем з мулистим шаром горішнього підґрунтя: це льос і пісок. Навіть гумусу приблизно однаково на обох бурякових дільницях.

— Але ж у вас дільниці бурякові були по схилу, я бачу?

— Ну, то що!

— А на схилах можуть бути не однакові вимоїни.

— Ну, це ж нічого не значить.

— Як не значить? По-перше, по схилах раніш за все неоднаковий грунт, а по-друге, неоднакова скісність проміння. Хіба цього мало? До того ж можуть бути якісь місцеві особливості, що їх можна виявити тільки в дуже пильнім дослідженні.

— То я не проти. Коли маєте охоту, досліджуйте. Але я не певний тільки за висновки.

— Проте тут можуть бути різні несподівані дрібниці. На них, властиво, й будується дослідження, бо коли б ми стежили тільки за тим, як постійні закони діють на рослини, тоді нічого було б досліджувати і взагалі вивчати. А в таких випадках, як тут, ми тільки на невивчених, неспізнаних моментах викриваємо чинники нових законів, коли хочете.

— Ну, це так. Але ж, голубе мій сизий, тут справа далеко простіша. Сказати правду, то лабораторія наша нікуди не годиться. В ній надто темно, підлоги нерівні, поляриметри минулого року треба було ще вивірити, отже, тут могли бути просто інструментальні помилки.

— А так. Але ж, як ви говорили, на заводах зчинили лемент, що сорт А-379 дає низьку цукровість, і ця цукровість швидко падає. Значить, тут справа зовсім не в поляриметрі і не в лабораторії.

— А що ви хочете від наших заводів? Ви хотіли бачити там доброго агронома. Та там же нема путнього звичайного господарника. Я нічого кращого й не сподіваюсь від них. От вам і притичина.

— А проте, здається, це сталось по всіх заводах. Все-таки цю справу, очевидно, доведеться вивірити.

— Ну, розуміється, треба, але я хочу сказати, що навколо цієї справи роздули цілу історію зовсім штучно. Звичайно, з тих чи інших причин сорт може знесиліти, але це, по-перше, не так швидко. Ну що ж, дуже шкода, що це сталось з сортом А-379, на якім базується вся наша робота. Але що ж поробиш!

Савлутинський тільки знизав плечима, тим часом як директор говорив далі.

— Голубе мій сизий, та краще, як у нас, не можна поставити справи. Але ж одна річ — добре господарювати, і зовсім інша — поставити гаразд наукові досліди. Тут я нікому не давав певної обіцянки. Дайте мені лабораторію, дайте потрібні струменти, добрих спеців, взагалі відповідні умови — і тоді будь ласка. А так що ж ви хотіли? Іван Петрович Гамалій, наш головний селекціонер, він путній робітник, дуже дбайливий, ретельний, сумлінний, але й тільки. Дати бездоганну аналізу він не може. Бачите як!

— А це не така проста справа, Михаиле Ісайовичу. Коли ваша ласка, чехи й німці далеко нас випередили, але й у них трапляються перебої. Що ж ви хочете? Це цілком природна річ.

— Так. Але ж у них незрівнянно кращі умови, як я знаю.

— А розуміється. Хоч тепер вони статистично підходять: варіаційні рядки, аналіза їхня, висновки. Ось сьогоднішня метода в них.

Директор скептично посміхнувся, але, повернувшись, зацікавлено поспитав:

— А ви, голубе, довго там працювали, за кордоном?

— Та сливе сім років пробув там, але на фаховій справі працював усього років зо три.

— Ви дістали відрядження туди?

— Ні, ні. Я потрапив до Австрії як бранець. Але як почалась у нас революція, мені важко було звідти виїхати. Отже, я зостався за кордоном і цілих три роки працював у селекційно-дослідним інституті в чехів. Звичайно, мені дуже шкода, що я не бачив, як тут зачиналась і йшла революція, але я зате вивчився добре селекційної справи, власне, в нас цілком нової.

— Так? Тоді вам здорово пощастило,— зауважив директор.

— Ви так думаєте? А я цього не сказав би. Одне тільки, що я знаю певний метод дослідження. Але знати всю справу — надто нам далеко до того, я гадаю.

— А, розуміється, це дуже добре, що ви потрапили на цей шлях. Та ви ж будете, принаймні, добрим селекціонером. А може, й культурною людиною. А в нас і того, й іншого тепер бракує.

Директор одірвав погляд від сусіда, повів губами. Густа каштанова борода взялася злотаво-червоним промінням, очі примружились, і в густих зморшках коло них розсипався теплий лукавий сміх.

Савлутинський ніби зовсім байдуже й холодно зауважив:

— Отже ж, як бачите, Захід привчає нас до високої технічної культури.

— І нехтувати зовсім моральну культуру,— підхопив директор.

— А це ж зовсім інша справа. Захід завжди йшов дорогою сильної егоїстичної волі, що все перемагала, і це, однак, не заважало йому дійти великих досягнень матеріальної культури.

— А чи ж буде та культура міцна, як вона не має під собою морального грунту?

— А що ж, ми, власне, дуже мало знаємо про моральну культуру сучасного Заходу,— неохоче відповів Савлутинський.

Директор, однак, ніби вичерпавши цю тему, раптом заявив:

— А все ж таки лабораторію ми збудуємо, голубе мій сизий! Не дають коштів—десь роздобудемо своїх. Тільки скінчимо проривку та поління, зараз закладемо лабораторію. Станція без лабораторії існувати не може. Ото ж так.

Він раптом трохи звівся й поглянув удалечінь на ліси. Потім, звернувшись до Савлутинського, показав рукою.

— От подивіться. В лісі, коли бачите, дуже синя цятка. Ото озеро, голубе. А над самим озером цілий великий ліс старої дубини. Ліс той у нашім користуванні, і я вже маю дозвіл від місцевої влади на розробку того дерева, принаймні, скільки нам треба на будівлю. Ото така справа.

— То ви самі хочете розробляти й дерево? Ну, скажіть, будь ласка.

— А звичайно. А що ж тут такого, по-вашому?

— То ви просто герой. В наші часи брати на себе таку халепу.

Але директор примружився й заперечливо сказав:

— Голубе мій сизий! Коли ми могли працювати раніш, за земських часів, то невже ж одмовлятись від цього тепер, як життям заправляє робітний люд? Не треба говорити чужих слів, але я щиро радий, що дещо можу зробити для цієї нової доби. А я ще використаю й робочі руки, що будуть на пору перерв гулящі. Що ж тут поганого, по-вашому?

— Ні, це дуже добре. Навпаки, я гадаю, що ми сьогодні ще не все робимо так як слід. Тут нема чого критись.

— Авжеж. А нам ще часто й заважають всякі авантурники й пройдисвіти. Така ото притичина,— відповів директор.

III

Вони під'їздили до селекційних ланів. Тепер ті крапки й плями, що раніш видавались за невгамовну комашню, виступили окремими постатями жінок-полільниць. Ближче до них простяг лися ділянки селекційних вівсів та трав. Кілька жінок розпорошеним гуртом пололи в селекційних рядках. Звідти ж тепер заклопотано визирало смугляво-спокійне й лукаво-притишене в собі, але спостережливе обличчя Орисі. Вона нахилилась, пильно спостерігаючи колоски суданки, і тільки злегка підвела голову, щоб поглянути на коляску. Але директор зразу запримітив її й весело привітався:

— Сьогодні на вівсах проходите?

— Ні, суданка.

— Ах, так. Справді ж бо, а я сплутав, виходить. Директор намірявся встати з коляси і пройти на ділянки,

але, бачачи, що Орися знову закопалась у траві, кивнув головою, й вони поїхали далі.

— Прекрасний, знаєте, робітник,— сказав він, коли вони трохи від'їхали.— По-моєму, з неї може вийти серйозна наукова сила. Авжеж. От вам і жінка. А головне, ви ніколи не помітите її. Зовсім тиха й плохенька дівчинка. Десь собі в куточку посміхається лукаво, простакувато. А тим часом якось просто й легко все розгадує й розв'язує, не думаючи, не пнучись. Це буває, певне, в людині отака от сила.

— Так? Ну, скажіть, будь ласка! То це справді цікава людина. І ввважайте, що такі люди багато сильніші, глибші й витриваліші від звичайних неврастенічно-експансивних, сангвіністичних істот.

Савлутинський коротко хитнув головою й по тому зголодніло-спостережливим оком пробіг по ланах. І зразу ж йому впали довгі попелясті килими буряків, помережані свіжими й густими рядками "еліти". Тут цілий ряд дівчат і жінок у яскравих плямах одежі — синіх, білих, червоно-крапчастих,— понахилявшись, неквапно копались у рядках. Дехто з них, як коля с а під'їхала ближче, зацікавлено-гостро й трохи скептично поглянув на двох чоловіків, що тепер так само дивились на рядки, тоді як решта, пройнята рухом праці, неквапно й уперто йшла далі й далі, виводячи в задумі якусь пісню. Були то, як прислухався Савлутинський, "Петрівки", і кілька жінок виводило їх скорботно-жалісними голосами, ніби ховаючись у ту тоненьку жалісну нитку мелодії, зляканої, покірно-прибитої й примиренної, що боїться всепереможних потоків сонячного життя. А може, просто тужить, що ті потоки так швидко відходять і людина не може встигнути напитись їхньої сонячної піни.

— Так, від цього справді може родитись туга,— подумав Савлутинський і пильніш поглянув на жіноцтво.

Хтось з-під білої хустки посміхнувся до нього незвичайно ніжно й привітливо. І той сміх так і бризнув йому сонячними скалками в душу.

Савлутинський став і, тепер зацікавлений співом, уважно прислухався. А його огрядна постать, у величній позі, з блакитним капелюхом, видавалась на диво імпозантною й важкою, як істукан поганського бога. І це, певне, далось відчути дівчатам, що зразу ж спіймали смішні риси в Савлутинського й пустились на грубі й нестримні дотепи.

— Он дивіться, дівчата, старий режим приїхав!

— Де?

— А оно-но-но!..

— Ото таке рекало?

— Ой, лишенько! Та й вигнало ж його! Диви, яка пика!

— А сам гладкий!

— То, мабуть, Сахнович привіз його!

— Для чого?

— А для агітації! Проти бу ржу азів.

— Ну, таке й скаже!

— Варко, а глянь, він на тебе дивиться.

— Ну, таке. Видумай ще що.

— А їй-богу, на тебе.

— Це, мабуть, що в тебе спідниця нова, Варко,— хтось влучно вставив, решта ж рясно чмихнула й похилилась над буряками, тим часом як власниця крапчато-червоної спідниці, уся зашарівшись, взялась проривати рядок і все ж не могла втерпіти, а,одірвавшись, лукаво поглянула на величну поставу в блакитному капелюсі.

А тим часом дальший край ряду, захоплений журливо-теплим струменем пісні, виводив голосом густого мінору, що виходив з самої глибини їхньої натури:

Ой ти, Петре та й Іване,— Половини літечка та й немає. Та малая нічка Петрівочка, Та не виспалась наша дів очка. До череди гнала, задрімала,— На пень очки ніжки позбивала. На пень очки ніжки позбивала, На колючки очі повиймала.

Савлутинський зразу ж упізнав у цій пісні "Петрівку", але цей глибокий скорботно-гострий мотив його прикро вразив. І він знову сам себе поспитав:

— Чому така скарга й покора? Звідки? Коли так багато сонця? Коли така радість на землі?

Він повернув вухо й пильніш прислухався, і зразу ж йому вдарило глибинною тьмяно-хвильною й страшною у своїй несвідомій жорстокості правдою світу, правдою до того гострою й сильною, ніби його всього колючками обсипало. І раптом очі йому зайнялися великою переможною радістю, і він тепер по-молодечому жваво й весело прислухався, ніби стверджуючи те, щойно спізнане, що вдарило йому у вухо. По тому

енергійно махнув рукою, мовби кажучи до когось переконливо й захоплено:

— Ах, дьявол! Та це ж яка глибина! І людина стукнулась об неї лобом і злякалась, вражена цією страшною жорстокою правдою життя, й сіла, приголомшена. Звідти й жур такий гострий тої пісні.

Він до того захопився й розхвилювався, що мимоволі ступив кілька кроків угору, сам похилений, і, розмахуючи руками, сказав:

— А так, так... Величезна глибина в спізнанні світу, що її так напружено шукав західноєвропейський світ, і не знайшов, і кинувся в поверхові якісь формули, а тут ось вона, глибінь, лежить спізнана, але мертва. І ось спізнаний об'єкт розклав душу того, хто спізнавав. І рясність культури зів'яла, і молода душа вмить виснажилась і постаріла. В чому ж тут справа? Ах ти ж, матінко моя!

Савлутинський справді гостро й глибоко розхвилювався й пішов далі, все ще похиливши голову й розмахуючи руками. І тільки тут, на горі, він спинився, вражений і нестямний, а вітер студив йому обличчя вогкими струменями. І в тих струменях долітали порвані слова директорові.

Савлутинський стояв, спокійно чекаючи директора й дивлячись великими дитяче-синіми очима, що яскраво відсвічували гострий холод роздуму. "Значить, усе те, що народ уболівав думкою про світ, з болісним напруженням прагнучи його спізнати, тепер десь трухлявіє на кладовищі: у вишивці, в орнаменті на чахвині до ярма, в задку з саней або в оцій пісні, а ми, виходить, стоїмо тепер, як на пожарищі, знову голодні й пожадливі на нове спізнання. На сьогодні ж виходить, що революція зачепила глибини народного життя, і ми стоїмо перед потребою відтворити свіжі течії культурного відродження. Отже, треба вбирати в себе оці крихти, оці вламки, щоб пережити їх і, переживши, відтворити новий величний образ культури нашої".

Назустріч йому, широко розгойдуючи своїм куцим тілом у рудавім френчі й таких самих галіфе та високих чоботях, захекано йшов директор. В одній руці він тримав свого жовтого французького кашкета і, в такт жвавій розмові, широко ним розмахував, а другою увесь час витирав з чола піт. З ним побіч ішла висока дівчина, одягнена в синю притерту сукню, в якусь невиразну блузку, і сині кінці намітки тепер тріпотіли широкими і м'яко поламаними крилами пропелера. Вона була далеко вища за директора і тому ступала обережно й спокійно, ніби ще й стримуючи з пошани свою ходу. Втім, вона так само була захоплена й зосереджена на розмові.

— Що за вигадка, Антоніно Георгіївно! Віками, розумієте, цілими величезними віками в природі обпорошування діялось безглуздо й випадково, і все ж життя розвивалось і йшло вперед, просто з того принципу, що виживає сильніший. Ну, це ж ясно, як на долоні. А ви висуваєте якусь нову, страшенно штучну теорію. Не розумію! Просто не розумію!

Але жінка спокійно й певно, хоч і зовсім м'яко заперечила:

— Так тоді ж, Михаиле Ісайовичу, втрачається всякий сенс селекції. Коли вже селекціонувати, то ми повинні стежити й за тим, щоб сполучались тільки певні, завчасно вибрані сорти, а не випадкові. Це ж таки має далеко більше сенсу, ніж коли ми будемо вибирати окремі екземпляри. По-моєму, висадки треба розсаджувати зовсім нарізно.

— Голубе мій сизий!.. Та це така вигадка, що я ніяк не можу погодитись. Парувати рослини. Ну, що ви скажете? Як на це пристати?

— Дивіться! А що ж тут дивного?

— Чому ж тоді в Ірини Михайлівни стоять поруч всякі трави, і вона має прекрасні наслідки? Так же?

— Дивіться! Та вона ж робить штучне обпорошування.

— Штучне обпорошування? Що ви кажете?

— Ну, а так, тільки ото не каже. Вона ж взагалі все робить мовчки.

Директор пильно поглянув на неї й по тому лукаво посміхнувся собі в бороду.

Вони саме підходили до Савлутинського, і директор, кинувши на нього запитливим поглядом, мерщій звернувся, широко махнувши рукою, ніби шукаючи підтримки:

— Ну, от маєте собі: воюємо. Ви тільки послухайте: штучне обпорошування! Товаришка Долинна ніяк не може погодитись, що це зайве й непотрібне. Що ви скажете?

Тося спокійно й ніби байдуже привіталась з Савлутинським і, звертаючись до директора, сказала:

— А розуміється, Михаиле Ісайовичу! Це ж ясно, коли ми спаровуємо за відбором тварин, і це має там велику вагу, то чого ж ви заперечуєте це для рослин?

— Ну, що ви скажете! Та там же далеко більша автономність організму, а тут рослинний організм у великій мірі залежить від грунту й кліматичних умов — це ж аксіома.

Долинна знизала плечима й скептично посміхнулась. Тим часом директор весело поглянув на Савлутинського й безпорадно розвів руками:

— Ви тільки послухайте! Навіть свого Колкунова розбивають.

— А що ви думаєте? Вона має певну рацію.

Директор ще більш здивувався, почувши це від Савлутинського. Тепер він тільки безпорадно знизав плечима й, повернувшись, став дивитись за полільницями.

— А ви, значить, з нашого інституту, товаришко? — поспитав холодно Савлутинський.

— А так! Я скінчила його два роки.

— І увесь час тут?

— Так. Зразу на практиці, а потім і на посаді.

Вона пильно й ніби слухняно дивилась на Савлутинського.

— А ви, мабуть, недавно в інституті?

— Так, я всього півтора року як повернувся.

— 1-і, як це шкода, що я вже скінчила.

— Шкода? А чому саме шкода?

— Хотілось би дечому новому повчитись у вас.

— Ну, скажіть. А невже ви певні, що я дам щось нове?

Савлутинський гостро зиркнув і зразу ж помітив, як полохливо замигали в неї очі, вмить засяявши слізьми; він, ніби впіймав щось, гостріш придивився' й ледве чутно свиснув. Долинна вся зашарілась.

Савлутинський все ще дивився на неї холодно й спостережливо і повільно розривав слова:

— Ну, що ж, це непогано.

Долинна запитливо поглянула й покірно чекала дальших слів. Та Савлутинський раптом обірвав свою похмуру задуму і рішуче поспитав:

— А скажіть, будь ласка, товаришко, вам не важко?

— Що саме?

— А справлятись з цією роботою, отут заправляти людьми, виводити цукровість буряків?

Але Долинна дзвінко і поблажливо засміялась:

— А хіба що ж тут? Та я нічого кращого й не уявляю для себе, ніби й родилась для цього. В мене й робота невелика: я тільки помічниця селекціонера.

— Так, значить? Тоді це прекрасно. Відгонить трохи Сковородою, але добре, справді добре.

Він обвів її всю холодним поглядом і додав:

— І добре те, що ви обстоюєте свої погляди. Це запорука того, що ви виб'єтесь на самостійний шлях, а в наших умовах цього не так легко досягти.

Тепер Долинна дивилась на професора по-простацькому щиро й захоплено. Коли ж він несподівано обірвав свої слова, вона непомітно

зітхнула. По тому поглянула на нього запобігливо й злякано-покірно і поспитала обережно:

— А ви маєте велику роботу в нас, здається?

— А певне, що так.

— І довго думаєте пробути тут?

— Гадаю, все літо. Очевидно, треба не тільки дослідити причини дегенерації сорту, а ще й придивитись добре до методів селекції.

— Ну, так це ж дуже добре,— сказала зітхнувши Долинна.— На довше в нас зостанетесь, придивитесь до всього, з усіма ближче познайомитесь.

Савлутинський поглянув на неї лукаво, не криючи вразливої посмішки.

— Ви так думаєте, що це на добре? — поспитав він, стежачи за нею. Але Долинна полохливо опустила вії.

— А мабуть, що так. Ви така видатна людина, що могли б дечому й нас повчити.

Та лукава посмішка не сходила з вуст Савлутинського.

Тим часом директор, опинившись на придолинку, покликав до себе Савлутинського. Той велично повернувся до Долинної, холодно вклонився їй й повільно пішов наниз.

— Ось маєте собі селекційні бурякові ділянки минулого року,— сказав директор, коли Савлутинський підійшов ближче до нього. Однак

професор зразу ж придивився до грунту, окинув оком увесь цей схил, що сходив на розділ, і безпомічно озирнувся.

— А скажіть, будь ласка, чим же ми викопаємо?

— Ну, що ви скажете? Це справді притичина,— забідкався директор, але зразу ж повернувся й запропонував: — А може, ножем? В мене є добрий ніж. Ось, коли хочете.

Директор подав великого садового ножа, і Савлутинський обережно, щоб не забруднитись, заходився копати.

Взявши в кількох місцях спідній і горішній шар, він кожну виїмку пересипав у папір, зав'язав у хустку і по тому вдоволено хитнув головою, даючи знати, що з цією справою скінчено.

Обоє вийшли на дорогу, де їх чекав Петро, сіли в колясу, кучер злегка стьобнув коняку, і блакитний капелюх знову повів широку смугу по ніжній синяві неба. А в ту смугу впивалась Долинна, все ще стоячи й зосереджено й пильно стежачи, як коляса поволі тікала в зело ланів.

"Петрівка" серед полільниць обірвалась. Натомість тепер загомоніли веселі дражливо-вщипливі голоси, посипались пе-регуки. Вітер підхоплював, рвав їх і тріпотів ними разом з кінцями хусток у повітрі. З-за пагорка показалась постать вершника. Швидко в нім упізнали доглядача озимих, Горошка, і тоді дальший край полільниць знову завів довгу пісню "Петрівку", а ближчий до дороги знову похилився в рядки буряків.

Доглядач спинився біля Долинної важко й осадисто, і в ту

мить, як кінь притьмом став, його важкий чорний чуб, що тріпотів крилами, прилип до скроні. І тільки тоді Долинна схаменулась й здивовано оглянулась. З смуглястого, заросло бородою й ніби трохи

опухлого обличчя з-під густих брів кололи якісь гострі, а разом і загадково-веселі очі.

— День добрий, Антоніно Георгіївно! Директор був?

— Так.

— А де він тепер?

— Он поїхав.

— Ах ти ж лишенько!

— Чого ви клопочетесь? Ще ж можна догнати. Доглядач похилив голову, пильно роздумуючи, далі поволі

підвів її й обперезав Долинну веселим спостережливим поглядом. На обличчі йому простяглася втішна посмішка. Долинна стежила за ним.

— Чого ви так пильно придивляєтесь? — поспитала вона.

— Цікаво! А куди ви зараз задивились? — поспитав він, примруживши око.

— Отакої! А вам то що за діло?

Але він подивився насмішкувато й зненацька кинув:

— Мадонна! Як картинка! Чудеса!

Потім енергійно кивнув головою, вдарив коня й пустився бігти навздогін за колясою.

З кожною хвилею він усе ближче й ближче під'їздив, доки виразно не став помічати рудавої, прибитої пилом сорочки директора й сріблястої стрічки на капелюсі в професора, бо коляса їхала стиха. Кінь вибрався на пагорок, звідти зійшов на схил і спинив ходу, всі троє людей ніби задрімали, так, принаймні, здавалось здаля. Але ближче стало помітніше, що професор поважно розмахував рукою. Трохи згодом він повернувся, подивився чомусь на далекий ліс і серйозно поспитав у директора:

— А скажіть, будь ласка, де ви таких дівчаток вибрали, Михаиле Ісайовичу?

— А? А що? Правда, цікаві? По-моєму, талановиті, прекрасні робітниці. Тут і чоловік не кожний справиться за них. Авжеж.

— Ну, я б сказав, що ця друга, бурячниця, сангвіністична. Це, видно, людина з огнем і, мабуть, здібна.

— О, незвичайно здібна! Головне, все робить жартома. Розумієте? Я боюсь, що з неї вийде або многоплодна самиця і потоне десь у пелюшках, або весталка, що запалить працю і сама на ній згорить. Не знаю, втім, а по-моєму, так.

— Ну, скажіть! — суворо поглянув на нього професор.— Мені теж здається, що в неї велика й темпераментна сила.

Директор непевно знизав плечима. В цю мить біля них важко загупало. До коляси верхи підбіг доглядач Горошко. Він байдуже і ніби зневажливо привітався і підкреслено гостро кинув:

— Так діло таке... з рядками розмноження не кончимо на цім тижні.

Директор умить насупився:

— А чому саме? Що там сталося?

— До долини страшно проросло берізкою. Робочі не справляються.

— Ну, то що я зроблю, голубе?..— Він недовірливо зиркнув на доглядача і ніби навмання сказав: — Але на суботу треба закінчити поління. Авжеж...

— Не вправимось, Михаиле Ісайовичу. Справді, не вправимось.

— Ну, як знаєте.

— Ну, таке... Тоді додати треба робітників.

— Ви тільки послухайте! Та бійтесь ви Бога. Де я візьму грошей? Та ще ж я мушу й соцстрах, і культфонд. Що ви хочете ?

Горошко загадково посміхнувся.

— Та нічого. З розплатою почекають люди. А ми це на завкомі обладнаємо в один щот...

— Ну, коли ви беретесь, я нічого не маю.

— Значить, можна брати?

— Коли ви обіцяєтесь, щоб почекати с виплатою.

— Неодмінно, Михаиле Ісайовичу. Значить, я сьогодні кли-

Він енергійно, по-молодецькому махнув кашкетом, чорні пасма волосся затріпотіли на скронях важкими крилами; він надавив острогами коня і, круто повернувши, побіг назад.

Увесь час, як Горошко говорив, за ним стежив Савлутинський, і тепер, коли той зник, він гостро повернувся до директора й поспитав:

— А це що за один, коли ваша ласка? Директор знизав плечима:

— Не можу й сказати. У всякім разі, цікавий і вельми загадковий тип.

— А в ньому, я б сказав, є щось трагічного. Отой проділ на голові, з тим чорним чубом, ніби хтось череслом надавлює й ріже чоло. Щось справді важкого в цій людині. І мені здається, він сам знає про це!

І дивна річ, як тільки професор згадав про цього чоловіка, в нього десь із самого тьмяного споду душі спалахнуло несподіване й дике бажання — розчавити цій людині голову.

— Не знаю. Його прислав райком. І так якось дивно. Я можу всяко подумати. А тим часом з роботою він справляється. Ну, то що ж, нехай працює. Хоч я ще сподіваюсь від нього всякої капості. А втім, побачимо. Якось-то буде...

Директор махнув зневажливо рукою й одвернувся. За хвилину він ухопив професора за руку й показав удалечінь на ліс, що синів під самою смугою обрію.

— Ну, то бачите... Он блакитно-сріблястим виблискує. Помітили? Що ви скажете?

Асистент примружився й задивився.

— Ото й є той самий ліс. Розумієте, ціла ділянка будівельного дерева. Ми колись поїдемо туди. А все ж таки лабораторію будуватиму, голубе мій сизий, без цього не можна! — енергійно закінчив директор.

Вони під'їздили до парку. Звідти тягло густою свіжою прохолодою. Знизу зривалось вітром, що котив широкою хвилею по верхів'ях парку; з парку віяло густішими подувами прохолоди. І тоді ж, ніби схаменувшись, Петро вдарив коняку, вона рвонулась і побігла до воріт подвір'я.

IV

До кабінету селекційних дослідів з парку доходили густі шелести, а заплющивши очі, здавалось, що хтось віяв там на велику віялку й, поворухнувши ситами, викидав цілі чували вогкої прохолоди, а сама віялка пожадливо й захекано вбирала густі полумені спеки.

І, певне, тому в кабінеті, куди заходив з густої липової алеї заспокійливий холодок, було тихо й приємно. Але ця тиша була тільки зовні, бо люди сиділи тут, зосереджено заглибившись у працю, хоч думки їм були неспокійні. І особливо цей неспокій дався сьогодні професорові Савлуганському. Справа так стояла, що крайніми, надмірними зусиллями він мусить викрити причину регресу сорту А-379 і, значить, звідси зробити прогноз на майбутнє й подати ліки, що хоронили б інші сорти від цієї біди. Коли він не дійде якихось способів, під велику загрозу стане як авторитет інституту і зокрема кабінет селекції, що відрядив його сюди, так і його власна гідність, особливо та висока шана закордонної спеціалізації. Але й це все було в значній мірі пусте, справа ж, звичайно, в самій суті: як це так можна було не викрити, коли всі дані до аналізи є, коли даний процес відбувався в цілком ясних, виявлених, визначених умовах? Що саме могло тут так сильно діяти, коли всі дані було взято на увагу: внутрішні автогенетичні властивості сорту, втома клітинок чи зовнішні умови, і які саме? А може, тут заговорила сила атавістичного закону, коли сорт, доведений до максимуму можливостей, дав тепер гострий регрес?

Він перевірив хімічний склад вийнятих шматків грунту, і вийшло, що це був звичайний долинний чорнозем з піскувато-глинястим підґрунтям; тим-то, власне, й у горішнім шарі був значний відсоток піску, але разом з тим і великий відсоток для тої місцевості гумусу, рудувато-чорного й

масного. І, як виявилось, ці виїмки майже не відрізнялись, або, вірніш, дуже мало відрізнялись своєю структурою від усього ґрунтового покриву даного ландшафту.

Так само й щодо інсоляції, то і в цім, властиво, не помітно було будь-якої значної різниці. Дана ділянка мала нахил на південний захід під кутом у 18°, отже, порівнюючи незначний, і вже з восьмої або восьмої з половиною години ранку на неї падали промені сонця, хіба тільки скісніш, ніж на звичайне рівне плато. Тоді в чому ж справа?

Він ще раз зацікавлено й гостро переглянув у генетичній книзі історію цього гатунку А-379, що значився такою рясною, плодючою й багатопромовистою лінією. Сорт цей, виходить, мав свою давню історію. Десь здавна його було вивезено з Богемії до Польщі, де його довго викохувалось. Нарешті, в час імперіалістичної війни, коли багато установ східної Польщі евакуювалось в глибінь України, виїхала сюди й одна з польських станцій й розташувалась саме в цім місці, в маєтку великого пана, колишнього губернського маршалка. Станцію було постановлено на суто комерційну ногу, і за тих часів плекання сортів і їхні властивості були великою таємницею для стороннього ока. І тільки з двадцятого року, коли станція остаточно і безповоротно перейшла до Радянської влади і селекція рослин набула великої громадської ваги, сорт А-379 потрапив до цієї станції, що колись була просто дослідним земським полем. За цей час станція від основного гатунку встигла вивести кілька нових розгалужень. Багато з них давали високий відсоток цукровості за значного розміру самого буряка і міцної його структурності. Але були й низько-цукрові відгалуження, і, на диво, щороку їх збільшувалось. Варіаційні криві з кожним роком помітно пересувались все далі й далі ліворуч. Виходить, є в тому щось постійного, органічного, але що саме й від чого виникло? Так пекуче стояло питання ось уже кілька часу, і викрити його спроста було важко. Отже, треба було заходжуватись на фундаментальне, поглиблене, затяжне дослідження.

Савлутинський, важко роздумуючи над книгою, сидів і насвистував якусь арію, потім обвів очима кімнату. Десь у глибині кабінету троє

практикантів сиділо спиною до нього й покірно порпалось серед "злаків". І тільки осторонь від нього перевіряв варіаційні рядки завідувач селекційного кабінету Іван Петрович Гамалій.

Савлутинський задерикувато й покручено, ніби чомусь зрадівши чи когось викликаючи на герць, свиснув, потім рішуче закрив книгу й підвів голову.

— Скажіть, колего,— звернувся він до Гамалія,— відколи ви стали помічати, що з сортом не все гаразд?

Гамалій, все ще не відриваючись від праці, невиразно відповів:

— Е... так важко відповісти, коли хочете... Певне, років зо два. Власне, з того моменту, коли стало помітно, що лінія регресу не є чимось випадковим, а перейшла в закономірний процес.

— Ну, і що ж ви в цій справі зробили, коли ваша ласка?

— Ми пішли методом різниці. Справа, бачите, в тім...

— А що саме?

— Е... по-перше, висадили буряки в різні ділянки, далі взяли маточне насіння й знову ж у різних, але з однаковим напрямком ділянках засіяли.

— І що ж?

— Ну, що ж? Лінія регресу і навіть коефіцієнт його однаковий на всіх ділянках.

— Ну, скажіть, будь ласка, тоді ясно. Автогенетичні ознаки діють. Це цілком зрозуміло й природно.

Але тепер Гамалій підняв своє зосереджене, хмуро-бліде обличчя, поправив пенсне й підозріло подивився на професора.

— Це можливо! — погодився він.— Але справа, бачите, в тім, що відгалуження йдуть угору й дають добрі наслідки. Отже, це цілком розходиться з теорією еволюції та розмноження.

— Гаразд, а чи ви певні, колего, що власне ця лінія вгору має якусь сталість? Може ж бути, що це на рік-другий, а далі вона раптом обірветься й швидко здегенерує.

— То це з'ясується з часом. Отже...

— А для чого "з часом"? Я гадаю, це потрібно з'ясувати тепер.

— Але яким способом?

— Та дуже просто. Інтенсивність проростання є вже першою ознакою потенціальності сорту.

Але Гамалій на це тільки посміхнувся.

— Ви що, не вірите?

— Не то щоб не вірив, але просто це забавка в данім разі. Ні до чого вона. Тут можна далеко заїхати, коли хочете. Отже...

Але Савлутинський раптом гостро й зневажно окинув холодно-вимуштруваним поглядом і по тому поспитав:

— А скажіть, будь ласка, колего, ви жонаті? Гамалій здивовано й підозріло поглянув на нього.

— Я вас не розумію, коли хочете.

— І дітей, значить, не маєте?

— Що ви цим хочете сказати, власне?

— Отже, бачите. Це все-таки дуже шкода. Тут так спроста не можна підходити. І, головне, нема що чекати там, де можна зразу це зробити, я гадаю.

— Ви так думаєте?

— Не тільки думаю, а вважаю, що тільки так і треба робити.

— Не знаю. Я б цього не сказав. По-моєму, тут більше буде імпресіонізму, аніж точної констатації процесу. Отже...

— А що ж, по-вашому, тоді, колего?

— По-моєму, не треба перш за все спішити. Воно само собою з'ясується.

Гамалій цього разу, як і завжди, дотримувався властивого йому принципу — спокійно досліджувати й терпляче чекати наслідків.

— Ну, це надто старосвітська теорія, колего. У нас сьогодні більше важить за вічність.

Гамалій знову знизав плечима й, уставши, підійшов до скарбниці з рукописами й книгами сортів.

— У всякім разі, завтра ми ставимо досліди на термостаті,— сказав Савлутинський і, склавши свої папери, вийшов з кабінету.

Він пройшов до себе на приміщення, що було відведено в кінці головного корпуса, узяв стека й пилочку для нігтів і знову вийшов у парк.

Там тепер ще густіш дмухало з великої розпеченої віялки, але Савлутинський не зважав на це, захоплений чищенням нігтів. І все ж, обпиловуючи їх, він з досадою думав:

"Що це за людина? Потвора, приголомшена силою наукового знання й обов'язків, яких не в силі в собі перетворити, і тому придавлена ними до того, що не вміє й думати самостійно? Що це, кінець кінцем, бездарна й виснажена істота чи якась не знана ще сила й свідомість, певна себе?

Втім, розуміється, на це питання він не міг знайти якоїсь відповіді. Проте все це мало й тривожило його і пройшло десь по верхах думок, а він зразу одігнав їх, захоплено проймаючись працею чищення нігтів. Посеред алеї назустріч йому вийшла Тося. Професор здивовано зиркнув на неї, помітив оком, як у неї раптом затупали ноги, плутаючись у ході й ніби трохи підгинаючись, і непомітно посміхнувся собі в кутки губів, і зразу ж узявся так само зосереджено й уважно чистити нігті. А та посмішка не сходила,навіть коли Тося пройшла повз нього й збентежено привіталась. Він байдуже, хоч цілком пристойно, хитнув головою і пройшов далі.

За кілька кроків Тося, проте, вирівнялась і, опанувавши себе, озирнулась. Вона тепер бачила широкі міцні плечі, блакитного, з сріблястою стрічкою капелюха, його вимуштру-вану трохи по-старосвітському ходу й зітхнула, а тим часом якийсь вогник глуму загорівся їй в очах. Вона мерщій нахилилась, зірвала по дорозі кілька квіток уже од цвілої кульбаби і, підійшовши до вікна селекційного кабінету, пошпурила той жмут всередину, а сама рясно й дражливо засміялась.

— Молебствуете? — спроста й скрізь сміх поспитала вона. Там, у глибині кабінету, щось промурчало й заделенчало

стільцем. Сухий, але тепер розколошканий від сонної нудоти голос з робленою жвавістю поспитав:

— Ах, Тосічка! Звідки це ви?

— З поля, Ванічка! А ви що тут робите?

— Ет, чорт! Все з цим сортом возимось. Я не розумію Михайла Ісайовича! Що за амбіція — неодмінно доказати, що сорт прекрасний?! Розуміється, дурниці! Хіба ми мало маємо інших, далеко кращих сортів? Отже...

— Але це ж марка. Треба показати фасон. А як ви думали?

— А головне, справа, бачите, в тім, що ми просто запускаємо свої інші діла. Розумієте?

— Аякже! Розумію, Ванічко! Ви тут марудитесь над варіаційними кривими, а он архирей ваш пішов у проходочку. І нігтики чистять, краси вони пильнують не гірше за старомодну баришню. Бач, якої.

— Ах, архієрей цей — це щось неможливе! Чванства, пихи, самовпевненості, закордону того за кожним кроком — це щось неможливе! Та ще в такій порції! Здуріти мало, коли хочете...

— Ого, Ванічко! Значить, вас уже теж бере за живе? Ну, дивись ти!

— Подумайте, він раптом серед розмови мене питає: "А скажіть, колего, ви жонатий?" Ви собі уявляєте?

— Ха-ха-ха! Та не може бути! Ну, це ж очаровательно!

— По-моєму, просто нахабство. Це ж треба цілком зневажити і в ніщо ставити людину, щоб отак поводитись. Отже...

— А розуміється, Ваню, більшої образи не може бути, як поспитати в вас, чи ви жонатий. Ха-ха-ха! Це ж чудесно!

— Е, справа зовсім не в тім, про що питати, але як і коли, як хочете знати.

Однак Тося тепер явно глузувала з нього й стримувала себе, щоб не розреготатись, тим часом як очі їй і все обличчя взялося веселим пустотливим сміхом.

— А справді, Ваню? Коли ви нарешті женитесь? Це ж безобразіє! Ви швидко обернетеся на старого дєва!

Гамалій насуплено повернувся до неї й докірливо відповів:

— Коли вийдете заміж за мене, Тосю. Згода?

— Отакої! Ну при чому ж я тут, Ваню? Я, по-перше, ніяких таких чувствій не почуваю. Розумієте? І, по-друге, яка ж з мене господиня!

— А, розказуйте! Це воно так вам гуляється, доки вас не зачепило за живе, коли хочете. А ось, пождіть-пождіть, як піймаєтесь, по-іншому заспіваєте.

— І ніколи цього не буде. Отаке й скаже!..

Вона вогко й розчулено поглянула на нього, помічаючи, як увесь він почервонів і взявся тихим смутком. Вона прекрасно знала, з чого він так

зашарівся й засмутився, її це тішило й викликало чуття вдячності, хоч кортіло й подратувати. Вона зіпнулася ногами на фундамент, по тому перехилилась і зазирнула в вікно.

— Дайте руку! — сказала вона рішуче.

І, вп'явшись другою рукою в підвіконня, вона сильно й пружаво нап'ялась і скочила в кімнату.

Там вона зазирнула в варіаційні криві, обійшла скриньки селекційних злаків, над якими порпалися практиканти, і всюди легко й моторно, з властивою їй вдачею і ніби між іншим дізналась, на чім розводиться робота. Вона помітила термостат і здивовано поспитала про нього.

— Не знаю. Архієрей щось надумав, здається, збирається пустити пророщення сорту А-379.

— Нащо? Серед літа?

— Не знаю.

— Ну, діла!

Вони поговорили ще про деякі дрібниці. По тому обоє пішли обідати. По обіді вийшли в парк, ведучи увесь час ту жваву, трохи спрощено-інтимну розмову, що буває тільки між двома давніми друзями, й легко переходячи на серйозну розмову, а від неї знову до пустощів. Тося інколи проймалась рясним сміхом і, зриваючи бур'ян, шпурляла ним у Гамалія.

Десь надвечір з роздолу знову долинув густий мінор "Пет-рівок", але його хотів пересилити другий гурт дівчат, що котив веселою, жвавою, ніби горіхами назустріч заходові сонця, скоромовною співанкою. Обидві пісні дужчали і раптом зійшлися в одній, а та зразу й погасла.

Тоді поблизу парку залунав веселий сміх і жарти полільниць. А коли ця шумлива юрба повернула на подвір'я, десь із лану, з припорошеного сутінками вечірнього повітря, раптом залунала поодинока протягла пісня. її гадалось, певне, брені-ти стиха й лагідно, але вона неслухняно вирівалась з-під того тону й нагорі звучала степовим, вразливим до туги зойком.

Обоє— Гамалій і Долинна — мимохіть прислухались до тої пісні.

— Хто то так гостро співає? — неспокійно поспитав Гамалій.

— Не знаю! Здається, наш новий доглядач,— відповіла засмучено Долинна.

— Як моторошно й розпачливо викрикує!

— Він взагалі якийсь дивний чоловік. І якось його боязно стає.

— Справді? Але я його зовсім не знаю.

Обоє вони помовчали, прислухаючись, як безнадійним розпачем скаржилась пісня, приголомшуючи собою всю повінь вечірніх звуків.

Долинна раптом повернулась до Гамалія й несміливо поспитала:

— А все-таки, як вам архієрей?

— Не знаю. По-моєму, самовпевнена й черства надто людина. І потім — далеко обмеженіша й бездарніша, ніж показує. А тільки вміє завдати 4>орсу, коли хоче.

— Отакої, Ваню! Щось ви не теє... Надто перебільшуєте! І всі ви якось чудно до нього ставитесь. В'їдаєтесь, критикуєте. Мені здається, більше з заздрощів.

— Так-таки й усі, Тосю? — насмішкувато поспитав Гамалій.

— Та йдіть ви собі! — викрикнула Тося й потім серйозніш додала: — Тільки Михайло Ісайович і гарно ставиться. Але він такий до всіх. Через те, мабуть, і професор так зневажає всіх вас.

— Ну, красно дякую! Що ж, ми мусимо кланятись їхній екселенції? Подумаєш, цяця! Ще, може, ручку поцілувати, коли хочете?

— Фу! Які гадості, Ваню! Залиште!

Тося раптом гостро повернулась і безпомічно озирнулась навкруги. її пройняв холод. Вона вся здригнулась і тремтячи кинула з досадою:

— Фу! Як холодно стало! Я йду до себе, Ваню.

І, засичавши, вона знизала плечима, повернулась і пустилась бігти по алеї. З м'яких сутінків тепер ринула сюди нестримна повінь вечірніх звуків. Степ затрусив, задзвонив зорями та тисяччю тихих присумованих голосів.

V

З вітальні директорового приміщення, що правила разом і за кімнату для гостей станції, вікна виходили просто в присадок, де тепер доцвітали рясні китиці ясмину. З-за рогу в присадку зривались важкі неповоротні хвилі вітру, вірніш, пливли густі, напоєні духом парку струмні повітря, і білі мережані запони на вікнах важко погойдувались. Один край їх залітав глибше всередину, і крізь нього повітря сунуло в кімнату густими, як гаряче олово, потоками зливи. Від того десь далі в

глибині кімнати щось тихо ялозило, і, певне, клапоть паперу лопотів невгамовно, але поблизу на круглім столику погойдувалась важка тюлева скатертина й сонно колихалось листя фікуса та пальми. Тоді тіні пересувались і бавились важкими лапатими плямами, відсвічуючи глибінь начищеної підлоги.

У цій великій кімнаті було зовсім тихо й нащулено. Тим-то сюди виразніш доходили звуки заклопотаного гомону, чиїхось кроків і деренчання стільців, що їх тут мовби ловили гумовими руками й відкидали назад у покручені струмні повітря. Певне, там, у тих дальших кімнатах, докінчували прибирати, тоді як тут було вже зовсім чисто, прибрано й урбчисто-похмуро.

Проте, ніби для того, щоб ще раз упевнитись, що тут справді все до ладу, з сусідньої кімнати сюди зазирнула господиня й крадькома оглянула кімнату. Мабуть, їй тут усе видалось гаразд, бо вона злегка, ледве помітно посміхнулась, і тепер уже зайшла далі, і, повільно озирнувшись, зітхнула, зоставшись, певне, цілком вдоволеною з загального вигляду.

На плечі їй звисав довгий полотняний рушник, і це свідчило, що і в кімнатах прибирала сама господиня; але синій капот з білим мереживом навколо шиї якось урочисто підкреслював охайність і серйозність навіть буденного життя цієї жінки.

Господиня повернулась моложаво-розчервонілим, але повним обличчям, пробігла гострими, пильно-холодними й по-господарському серйозними очима по рослинах і, помітивши, що каблучка, яка підтримувала пальми, зсунулась, заклопотано, по-діловому поправила її й оглянула всю деревину. Це була благородна рослина, і господиня дуже кохалася в ній.

З кутка зали поспівало довгим тремтливим дзвоном годинника — пробило п'ять, потім утомно прохрипіло, але звуки ще довго з тихою скаргою завмирали в повітрі.

Господиня зосереджено й напружено про щось подумала, підійшла важкуватою ходою повної, хоч ще й молодої людини до вікна й зазирнула. Вона обвела очима усе подвір'я станції, прослідкувала, як повз будинок пройшов утомною ходою робітник, далі підвелась і спокійно сказала в другу кімнату:

— Ви не бачили, Доро, куди Марфуша пішла з дітьми?

— Ні, Ганно Іванівно, вони, здається, побігли в ліс.

— У ліс! Як же можна в ліс, коли там ще вогко? Отаке й видумати.

— А Марфуша каже, що там багато грибів.

— Так ото вона їх буде шукати? В тої Марфуші завжди якісь свої фантазії.

Голос з другої кімнати зразу нічого не відповів і тільки через хвилину обізвався:

— Ганно Іванівно! А як з тими покупками, що ото привіз Петро з города?

— Нехай пождуть, Доро! Ви вже кінчайте прибирати, ми ще встигнемо!

Ганна Іванівна все це говорила рівно й спокійно, але у всіх її вчинках була якась урочиста й глибока господарська певність.

Кімнати сьогодні прибирали поспіхом, бо спочатку гадали влаштувати вечірку на веранді, але що недавно пройшли дощі і вечори були вогкуваті й холодні, Ганна Іванівна визнала, що краще буде зібратись у кімнатах.

Сьогодні була субота, і, як завжди майже кожної суботи, до Ганни Іванівни на вечір мали зійтися гості. Правда, все це були свої люди, з якими, власне, бачишся щодня і знаєш про них усе, до всіх дрібниць, але, власне, Ганна Іванівна майже не знала тих звичайних буденних людей, що несли десь працю на станції, як і не уявляла тої їхньої праці, їхніх взаємин, їхнього життя, бувши оточена тим суворо регламентованим колом порядку, що його сама собі й створила.

Тим-то було особливо приємно бачити їх отут укупі, зовсім інших, втомних і пожадливих на спочинок та охайність, на дружньо-засмучену інтимність людей, що самі собі гріють оточення й творять хоч і вбогу, але щиру радість.

Правда, минулої суботи гості не зійшлися, бо Михайло Ісайович їздив до міста на якусь нараду, Іван Петрович десь зостався довго на полі, Орися захворіла, а Тося взагалі непевна людина.

Тим-то сьогодні було зосібна приємно зійтися. Але врочистість сьогоднішньої вечірки збільшувалася й тим, що мали прибути нові гості. По-перше, на станцію забився якийсь лектор-культурник, а по-друге, тільки сьогодні вперше мав до них прибути молодий професор Савлутинський. Природно, все це цікавило Ганну Іванівну тою жіночою цікавістю, що надає подіям урочистої святочності. Тим-то десь у глибині вона трохи непокоїлась і хвилювалась, хоч цього й не показувала, і спокійний тон ніяк і ні в чому не зрадив би її.

Проте гості почали сходитись, як звичайно, тільки вже смерком, хоч і було пізно, та й сам Михайло Ісайович ще й досі не повертався з праці.

Першими прийшли Тося й Орися, але так, ніби заскочили на хвилину, і, сміючись, зразу ж забилися у куток і, перебиваючи розмову сміхом, заходилися розпитувати господиню. І це зразу ж внесло в наготовану урочистість якусь інтимність і простоту. Тося важко зітхнула, обвела кімнату й прислухалась:

— Як у вас святочно й затишно! Так у нас в гімназії бувало, коли чекали попечителя.

Але Ганна Іванівна, певне, не помітила іронії, злегка глузливо, а разом і серйозно відповіла:

— Аякже! У нас сьогодні поважні й нові гості. Обіцялись прийти Савлутинський, потім лектор якийсь приїхав, ну, та й доглядач отой новий...

— Ну, подумайте, як ви всі з ним носитесь! Просто як з іконою старі купці. Я не розумію! Що ви в нім убачаєте? — невдоволено сказала Тося.

— Аякже, серце. Молодий інтересний чоловік, та ще й за кордоном побував. Це вам не жарт, Тосічко. По-моєму, дуже цікавий жених. Так же?

— Та йдіть ви собі! Як уже за кордоном побував, то й цабе велике! Ось і я восени беру командировку в Чехію. Чорт його бери! Чим наші гірші? Тоді й за мною, може, упадатимуть кавалери!

— Ой, Тосю! — обізвалась Орися й докірливо похитала головою, і всі жінки дзвінко засміялись.

Тим часом увійшло двоє людей: лектор-культурник, що допіру приїхав з міста прочитати робітникам лекцію, і доглядач Горошко. їх обох зустріли зацікавлено, застережено-холодною розмовою. По тому з далекої кімнати дійшов капризний плач дитини, і Ганна Іванівна мерщій

схопилась і пішла туди, лектор-культурник ще який час намагався підтримати розмову, але дівчата нехотя й холодно відповідали, і розмова якось сама собою обірвалась. Забившись у куток, дівчата зашепотіли, а культурник, вражений такою нечемністю, попав якесь число "Огонька" і заходився так само, як і доглядач, важко перегортати його.

Незабаром цю ніякову тишу порушено. В коридорі зачулись чиїсь поспішливі кроки. І по тому на порозі вітальні показалась низенька, огрядна й рясно весела в зм'якшених рисах засмаглого обличчя й густої темно-каштанової бороди постать директора. Він витер спітніле обличчя, потім окуляри і, підійшовши і спокійно простягаючи руку, лукаво й тихо сказав:

— Ну-с, засідання ложі селекціонерів оповіщається одчиненим. Чи відкритим? Як правильніш сказати, т[овари]шу Капустинський ?

Лектор-культурник пробачливо хилитнувся і, ніяково посміхаючись, проказав:

— Про мене! Ви можете не тільки одчиняти, а й розчиняти, коли того хочеться.

— Ну так, почесне товариство й ласкава публіко! Засідання ложі расових селекціонерів, чи селекціонерів расовості, або лицарів прекрасної дами Євгеніки розчиняється.

Обоє дівчат радісно-нестримно чмихнули сміхом і захоплено дивились на директора.

— Ласкава публіко! Прошу уваги! На головного майстра обирається старий характерник Михайло Ісайович Сахнович.

— Ого, сам себе,— зауважив Горошко, що важко одірвався від часопису і, кокетливо звівши очі, стежив за директором.— Це здорово!

— Нічого не поробиш, такий у нас порядок. Ну-с, тепер далі. На підмайстра вибирається молодого індуського челі й аскета нашого Івана Петровича Гамалія. Хто проти? Нема? Чудесно! На сторожа пропонується наш поважний молодий член ложі, неофіт Горошко. Згода, товариство? Решта членів можуть сісти на свої звичайні місця і взяти участь у засіданні.

— Чудесно! Це чудесно! — заляскали в долоні дівчата, тоді як решта гостей зацікавлено стежили за Сахновичем, ще не знаючи, як до цього поставитись.

— На порядку денному, доки наша мадонна приготує нам матеріальну страву, підноситься духовна страва в формі виступу знаменитого індуського мага й факіра, що об'їздив увесь світ і самотужки забив десятьох тигрів, п'ятьох леопардів, сімох слонів і приборкав десятків зо два кобр, знаменитого Савлутакарі.

Дівчата так само рясно засміялись, а культурник, тепер передбачаючи якийсь цікавий і несподіваний жарт, напружено й вичікуючи стежив за директором, пильно протираючи окуляри. І тільки один Горошко якось гостро і ніби невдово-лено позирав на всю компанію.

Але Сахнович, знову стукнувши об стіл, серйозно зауважив:

— Але я мушу попередити ласкаву публіку, що їй доведеться трохи зачекати і віддатись потрібному для цього високого моменту зосередкованню, зважаючи на те, що наш знаменитий гість, звикши до ніжних бананів, зазнав великої катастрофи в наших грубих кліматичних умовах.

Тепер культурник, що увесь час пильно стежив крізь окуляри, якось широко х штатну ся й розреготався. А його підхопили дівчата. І знову, зачекавши слушної паузи, Сахнович додав:

— Все ж я мушу заспокоїти ласкаву публіку. Наш шановний гість, як великий знавець різних таємниць природи, саме тепер уживає різних цілющих сил і незабаром сюди прибуде.

— Чудесно! Просимо його сюди зразу,— вдоволено сказав культурник.

Однак замість гостя ввійшла Ганна Іванівна. Вона зовсім спокійно і трохи поблажливо поставилась до свого чоловіка.

— Ти вже знову штукарюй?

Проте Сахнович, не відповідаючи їй, звернувся до гостей:

— Оголошується момент зосередження рівно на п'ятнадцять хвилин.

Його знову перебила дружина буденним, діловим:

— Ти де був: у конторі чи на полі?

І Сахнович тихо й лагідно хитнув головою:

— Ні, я з контори.

— А вони ж, ті двоє, прийдуть?

— Певне, зараз.

І Сахнович, протираючи окуляри, вийшов у другу кімнату. Але його простий і несподіваний жарт таки справді всіх розворушив. І між ними замість "потрібного зосередження" розпочалась проста й зацікавлена розмова.

VI

"Маг і чарівник", проте, прийшов трохи раніш, як сподівались, разом з Гамалієм та з селекціонером озимих т. Ов-рамським. Назустріч їм вийшла сама Ганна Іванівна. І вже з коридора почувся холодний і впевнений голос Савлутинського. Однак, увійшовши до вітальні, він поважно й трохи гоноровито привітався з гостями, і по тому, скоса окинувши вітальню, зразу повернувся до Ганни Іванівни, і, розвівши руками, серйозно зауважив:

— Ну от, маємо культурну обстановку, і добре. Значить, є де зійтися поговорити.

— Ну-бо,залиште, їй-богу! Яка тут культурна обстановка? Тут хоч би як-небудь, щоб хоч бруду не було,— скромно обізвалась Ганна Іванівна, але Савлутинський рішуче заперечив їй:

— Ну, чому ж? У вас обстановка цілком європейська. Ви можете любісінько потягатись з першою-ліпшою інтелігентною господинею Чехії чи з німкенею. І то ще не відомо, хто перед ким поступиться. Ні, це прекрасно, їй-богу! І головне, так рідко це бачиш в наших умовах, коли ваша ласка.

І Савлутинський знову обвів кімнату величним зором полководця, що оглядає своє військо перед початком бою. По тому, ступивши кілька кроків, він поволі сів у крісло. І тоді тільки всі помітили, що разом з ним прийшли до приміщення й Гамалій та Оврамський. Гамалій тепер тільки почав з усіма здоровкатись і далі, засоромлено лагодячи свої окуляри і, як звичайно, трохи чмихаючи носом, сів у кінці кімнати, тоді як

Оврамський вовкувато вклонився і, одійшовши, сів за фікусом біля рояля. До Савлутинського звернувся культурник і насторожено зауважив:

— Але це буде жахливо, розумієте?

— Що саме? — з байдужою чемністю поспитав Савлутинський.

— А те, що наші жінки захопляться цим матеріальним добробутом, цим к ом офортом! Що ж це, щоб наша жінка знову десь розбухла серед кухні й пуховиків, розтовстіла, запливла салом, та й усе? Ви цього хотіли б?

Савлутинський гостріш і зачікуючи стежив за ним, тоді як культурник що далі, то все запальніш говорив:

— Що ж це? Знову німецький ідеал з тими чотирма К: die Küche, die Kinder, das Kleide und die Kirche? 1 І це в добу соціальної революції? Це ж жахливо! Ви розумієте?

Культурник раптом обірвав, густо передихнув і зразу ж вийняв цигарку й запалив.

— Що ж тут жахливого, не розумію? — спокійно й велично заперечив Савлутинський.— По-моєму, жахливе тут одне, це те, що ви якось максималістично це сприймаєте й уявляєте все точнісінько так, як це колись робила російська інтелігенція. Ці знамениті ботфорти й розперезані косоворотки, цей зовнішній стиль московського кучера й полового, отже, зовнішня розперезаність і внутрішня розпуста. І разом з тим якісь високі пориви, ідеали. Оця достоевщина, кружковщина? Ви цього хотіли б?

— Ну, нащо нам так далеко заходити? Цієї російської інтелігенції вже нема, а в нас то й поготів.

— По-моєму, справа все ж далеко простіше стоїть. Адже ви щодня вмиваєтесь і, певне, чистите й зуби. А було б добре, щоб ви ще й усього себе обтирали водою, і щоб бодай хоч хвилин п'ятнадцять ви ще поробили всяких гімнастичних вправ або прийняли повітряну ванну, що вам було б дуже на користь, і ви не нервувалися б так, я гадаю.

— Власне, я не розумію, до чого ці рецептурні нотації?

— Ну, я кажу тільки, що зробити в себе в хаті трошки затишку й охайності та ком офорту — це зовсім не зайва річ і така ж проста, як і те, що ви щодня вмиваєтесь. Отже, це зовсім просто. Треба тільки не полінуватись трохи і не робити з цього якогось культу, тільки й усього, коли ваша ласка.

— Але так жінка знову загрузне по вуха. І що ж би ви хотіли з неї зробити: куховарку, поломойку та спальний прилад?

— Зовсім ні! Ви помиляєтесь! Я нічого не маю проти того. Хай собі вона ходить на посаду, гуляє з текою, курить цигарки, стриже волосся, носить куці сукні й міняє щомісяця

1 Кухня, діти, одяг і церква (нім.).

чоловіка. То справа її жіночої емансипації, але в домі мусить бути елементарна охайність, елементарна чистота. Це конче потрібно, як певне підґрунтя всякого культурного розвитку.

В цю пору до вітальні ввійшла Ганна Іванівна і, роздумуючи про свої господарські справи, зненацька впіймала ці останні слова професорові й суворо погрозила:

— Ах, який же ви суворий до жінки! І те йому не так, і те не годиться. Подумаєш! А які то чоловіки є? А давайте будемо говорити про вас. Що тоді буде?

І Ганна Іванівна присіла й пильно вп'ялася в нього своїми спокійними холодними очима. Але Савлутинський повернувся до неї й, повівши ґречно рукою, поважно зауважив:

— Прошу вас! Ну, це ж ніяк не стосується до вас. Мало того, я вклоняюсь вашій вдачі, тепер вона вже виводиться. Це є поступ, культурна певність — і це прекрасно, прошу вас!

Ганна Іванівна томно поклала руку на груди і, жеманно вклонившись, зауважила:

— Дуже тронута вашою увагою!

Втім, зразу ж повернувшись до всіх, вона вже по-діловому запросила:

— Товариство! Будь ласка, до чаю! Прошу вас! Суперечки можна залишити на пізніш.

Гості поволі, поліньки обриваючи розмову, рушили до їдальні, там ще довго й соромлячись розташовувались, доки нарешті всі не сіли до столу. Розмова на який час перебивалась окремими короткими фразами та сміхом. Однак трохи пізніш доглядач, що сидів напроти Савлутинського, похмуро обізвався:

— Значить, скільки я вас зрозумів, ви за матеріальну культуру? — поспитав він пильно.

— А яка ж, по-вашому, ще може бути культура? Тільки матеріальна й є!

— Еге ж, але ж, бачте, є ще й ідеалістичні всякі ухили!
Савлутинський зневажливо поглянув на нього й додав:

— Ну, бачите... Як розуміти цю матеріальну культуру? Коли йде мова про ту стару культуру нашу — розперезану, розпутну, дику, неохайну, взагалі неорганізовану, то я проти такої культури.

Він хвилину подумав, повагався і по тому, звертаючись уже до всього стола, виразно сказав:

— Але я не хочу робити з цього матеріального якогось культу, розумієте? І, по-моєму, перед нашим народом стоїть зовсім інша проблема — це перемогти в собі, в своїй душі ці матеріальні елементи!

При цих словах Сахнович мимоволі напружився і, застукавши голосно ложкою об шклянку, з веселою серйозністю зауважив:

— Прошу товариство! В нас починається! Увага! Це, здається, ще більш заохотило Савлутинського.

— Ну да, це цілком певно й слушно. Бо, прошу вас, що таке наш народ? Це фізична сила! Вся його психологія історично проходила під знаком цієї енергії м'язів, під впливом суто фізіологічних процесів, голосу крові тощо. Він, як втомлений віл, увесь час дивився в землю і не бачив обрію. Він загруз у хлібі, салі, гарбузах, ніколи не цікавився розумовим життям, щоб бачити в нім, і тільки в нім, собі шлях.

— Це правда! Я цілком згодна,— мимохіть вирвалось у Орисі, але Тося, певне, зовсім не чула її.

— І ось маєте собі тепер,— звертаючись просто до Сахно-вича, говорив далі захоплено, розмахуючи руками, Савлутинський.— Соціальна революція штовхнула його й сказала: дивися вперед! Коли він звів угору очі, він нічого не міг бачити. Бо очі йому запливли отим фізіологічним соком, отим нахилом бачити тільки своє дрібне, і перед обрієм він був зовсім сліпий.

Культурник тільки хитнув головою і, проковтнувши чай, обізвався:

— Ну, не знаю. Це, безперечно, поетично, але це треба доказати.

— А історичні сварки? А ця сало-чоботяна проблема в нашій літературі, що йде ще з сімнадцятого сторіччя? Хіба цього мало?

Професор, раптом розпалившись, дивився на культурника тим пильним поглядом, що нічого не бачить і тільки напружено шукає собі дальшого оформлення думки:

— А ось вам краса наша національна — оцей статевий момент, оці товсті червоні (у піснях — вишневі) губи, оці сласні посмішки, з ворушливо-емоціональний сміх, пропахну —тий коров'ячим молоком, і ті масні сливові очі. Звичайно, я розумію, що на певну пору, на пору родинно-патріархального життя, це прекрасно. Але коли родина розпалась і народ в'їхав у аборти та аліменти, першорядною проблемою є— під-карнати її, зв'язати статеві інстинкти.

— Голубе ж мій сизий! Це ж доведеться кричати: "рятуйте", коли вже й жінки власної не можна поцілувати. Ну, це теорійка! — жартома сказав Сахнович.

Йому дехто співчутливо посміхнувся, але Савлутинський, ще більш від того запалюючись, серйозно сказав:

— Ну, розуміється, це так, коли все це обміркуєш гаразд. Прошу вас, ми ж неминуче йдемо до Мальтусового закону, і йти до цього треба не абортами, не розперезаною розпустою, а якимсь все-таки природним способом ощадливості в пристрасті, певної чистоти в цих відносинах. І майте на увазі, коли ми жінку визволимо від цього страшного тягаря, вона родить нам велику, золоту мудрість. Так, так, вона втягнеться в культурно-творчі процеси й принесе рясні плоди.

До цих слів гості, однак, поставились по-різному: дехто серйозно й пильно слухав його, дехто стримано й лукаво посміхався. Та й сам Савлутинський, обірвавши свої слова, раптом сполохано озирнувся, ніби вчуваючи якусь прірву перед собою.

На нього насмішкувато дивився директор і докірливо хитав головою:

— Так це, значить, десять літ поживи, а далі і в монастир? Ловко придумано, нічого сказати!

— У всякім разі, тут нема нічого нового,— додав від себе культурник. — Мальтусів закон ми добре знаємо і знаємо, що людськість його відкинула, а знайшла нові шляхи людського розвитку — це велика солідарність усього робітничого люду. Що ж, ви його ставите знову?

— Бо він єдино доцільний і реальний в наших умовах. Він далеко реальніший і природніший, ніж теперішнє хворе смоктання цієї проблеми, як це робить дехто з наших видатних письменників, з кафешантанно-трагічним розпачем викрикуючи, що він чи вона не може жити шлюбним життям! Ну, не можеш, то й не живи, а навіщо людям з цього приводу голову морочити, коли ваша ласка?

— Ну, це ви, певне, якогось зуба маєте проти самого письменника,— жартома зауважив Сахнович,— та й на твори його нападаєте.

— Ну, гаразд, це інша справа. А як же, по-вашому, перемогти цю проблему? — серйозно й похмуро поспитав Горошко.

Савлутинський знизав плечима і, повернувшись до доглядача, повчально сказав:

— Ну, дуже просто. Народ, коли він хоче жити культурно-історичним життям, мусить перетворити свою м'язову енергію в розумову. Місце того тьмяного інстинкту, страшного й дикого, тої розм'якшено-соковитої

емоції, що часто приводила до дурних і нечесних вчинків, мусить заступити думка, а на послугу їй свідома, організована воля. Ми ж з вами, Михаиле Ісайовичу, біологи. І ми знаємо, що це проблема біологічного порядку, і розв'язати її можна в плані соціально-культурного поступу. Ми ж знаємо добре, що функціональність організму визначається як діянням інстинктів і відчувань, так і думкою та свідомою волею... Значить, ясно, що можна підпорядкувати цей організм, привчити його слухатись волі, а не тьмяних якихось інстинктів, я гадаю.

Але тут уже не втерпів Горошко і, майже перехилившись через стіл своєю важкою, порізаною глибоким проділом головою, обізвався:

— Діло таке! Як же це ми зробимо? Це ж одна гола-голісі-нька теорія! Легко сказати — підпорядкувати свій організм свідомій думці й волі. Та ми не можемо разом двоє людей сидіти, щоб не посваритись. Еге ж! А пожадливість, а заздрощі, а зрадництво, а нечесність!.. І нічого тут ваша теорія не допоможе. Ото таке...

Втім, Савлутинський стримав себе і поважно й холодно сказав:

— Ну, мені дуже важко вам писати рецепти. Але для цього тільки треба трошки обізнатись з культурною історією народів. І там ви побачите, що люди своїм свідомим прагненням і певним вольовим зусиллям спромоглись на величезні культурні здобутки, незрівнянні, казкові. То що ж, невже ми тоді такого пустяка не можемо досягти? Ну що ж, нехай це буде іспит нам. І коли ми його не витримаємо, значить, ми ні на що не здатні, значить, нам судилось гнити, гинути. Отже, тоді нема про що думати, нема чого домагатись.

— 1-і, як ото так жити! Все розумово, розраховано, це умерти можна! То не людина буде, а якийсь манекен, засмиканий ниточками,— несміливо сказала Долинна. Очі їй горіли, вона з ніяковості обіперлась об стіл і дивилась на Савлутинського крізь сльози й засоромлено.

— Он бачте, як ви говорите,— стримано відповів Савлутинський.— Ви інакше й не можете відповісти, я гадаю.

— А чому саме?

— Бо ви й самі емоціального типу людина, як я бачу. Ви в собі ще не можете перемогти цього процесу.

— Ну, подумайте! отаке сказати!—засміялась Тося.— По-моєму, це ж нічого не значить. Тоді й я можу сказати, що й ви говорите так з якихось особистих причин.

— Ну, чому саме, прецінь?

— А може, з пихи абощо? Хіба ж я знаю?

— Ага! Так-так його! Хай не задається. Авжеж! — жваво обізвався Сахнович.

— А чому ви так багато ваги надаєте розумові ? — раптом устряла в розмову Орися.— А інтуїція? Хіба вона так мало важить у процесах культурної творчості? Чому ж тоді все підпорядковувати розумові, коли це вузький і, коли хочете, дуже обмежений апарат пізнавання? Це ж таки правда.

— Ого! Он куди наші! Ну, ну! — захоплено встряв Сахнович і, повернувшись до Савлутинського, лукаво-добродушно стежив за ним. Але той, посміхаючись м'яко й поблажливо, стиха відповів:

— Але ви забуваєте, товаришко, одне: інтуїція й розум — одного порядку спізнавальні сили, тільки одна з них просто в потенціальному стані, тоді як друга кінетична. Ото й усієї їхньої різниці.

— Ну, то ще хтозна! Я з вами не згодилась би.

— Чому ж хтозна, коли це відомо! І справа, звичайно, не в тім, я гадаю.

Савлутинський жваво повернувся праворуч, ніби шукаючи собі якогось співчуття, але біля нього сидів культурник і, похилившись над столом, задумано курив цигарку. Савлутинський, однак, помітив, що за ним увесь час пильно стежила господиня: В суперечку вона не встрявала, але за всіма стежила своїм гострим, як дві палючі крапки вогню, зором і, здавалось, глибоко хвилювалась, бо тепер обличчя їй пашіло. Втім, певне, вже й сам Савлутинський стомився говорити, і господиня це помітила й просто поспитала:

— Ну що, вхекались? Може, буде вже вам? Кому ще чаю налити, товариство?

На ці слова, однак, ніхто не відгукнувся. Тоді господиня, ніби знявши з себе всяку відповідальність, спокійно запропонувала:

— То прошу тоді до вітальні, товариство.

На якусь хвилину в їдальні зчинився гармидер: деренчали стільцями, товпились у дверях, дехто став у проході, розмовляючи з сусідом.

Незабаром, однак, усе вгамувалось. Всі гості перейшли до вітальні. Тут знадвору вривалися свіжі подуви нічного вітру, довгі запони важко гойдались, гості розбились на окремі гуртки і в них тепер знову стали обмірковувати незвичні думки професора. Однак до вітальні незабаром зайшла сама господиня і, почувши жваві розмови^ занепокоїлась:

— О, це знову почнуться суперечки? Ні, я так не хочу. Давайте щось інше. Може, хтось поспіває. Хто з вас співає, ну ж бо, признавайтесь!

Вона повела зором по гостях і, спинившись на Савлуганському, звернулась до нього:

— Ви, мабуть, щось нового з Європи привезли?

— О, ні, не маю голосу,— провинливо похилив той голову.

— От вам і маєте! Що ж це ви так? — холодно зауважила господиня і по тому, звернувшись до Горошка, зауважила:

— Кажуть, що ви гарно співаєте. Вибачайте, як вас звати?

— Степан Гнатович.

— Ну, Степане Гнатовичу, проспівайте що-небудь нам! Добре?

— Ну, таке! Як я там співаю! Ні, я не можу, побий мене Бог!

— Та ну, не розказуйте! Звичайно ж, ви співаєте! Ну ж бо, не полінуйтесь! Справді щось проспівайте!

Вона мерщій підійшла до рояля і взяла кілька повних і потужних акордів. Гості мимохіть притихли й заслухались. Горошко ще який час повагався, але підійшов ближче до рояля й, похилившися, став змовлятись. По тому Ганна Іванівна взяла кілька гучних акордів, а вже за хвилину звівся густий баритон, що просив матір, щоб вона його не журила. Спочатку він ішов м'якими оксамитовими перекотами, але далі, дійшовши середини, голос той раптом звівся на диби, гостро, з металевим дзвоном ударив і застогнав у розпачливім благанні. І від того усім стало притьмом моторошно, а сам співак глибоко зітхнув, обірвавши спів, і зніяковіло задивився в ноти, тоді як гості сиділи приголомшено і майже нерухомо.

Тим часом Ганна Іванівна знову вдарила по клавішах рояля, й нові звуки жваво й радісно забились, і всі легко зітхнули, почувши ці нові акорди. Але й цю нову пісню обійняв той гостро-розпачливий, важкий і ніби надтріснутий на верхніх нотах баритон.

І коли Горошко скінчив і цю пісню і взяв ще одну й проспівав з тою самою розпачливою скаргою, всі ясно побачили, що ця туга — то властивість голосу, його тембр. Але дивно, з дальшими піснями туга ця й розпачливість мимоволі опановували всіх і солодко копирсали у глибині серця. Тепер хотілось забитись у затишок і в самоті смакувати той спів. Десь на високій ноті востаннє ніби застряв співак і по тому раптом обірвався і, стрепенувши густим чубом, тьмяно й напружено-злякано поглянув на Савлутинського, а далі, одій-шовши вбік, сів у крісло й запалив цигарку. Але всі сиділи ще заніміло, задумані й зосереджувані в тім гострім болю, що його викликала пісня. І тільки тепер якось усі зразу помітили, що надворі йде ніч, і теплі потайно-зажурені поклики її полинули в кімнату.

Першим схаменувся Савлутинський. Він крадькома поглянув на доглядача, востаннє спинився на тім глибокім проділі, що розрізував двоє важких чорних крил волосся доглядачеві го, і, на мить над чимось замисливши, підійшов до Горошка й тихо поспитав:

— А скажіть, товаришу, ви завжди так співаєте?

Той підвів на нього свій важкий тьмяно-напружений зір і похмуро спитав:

— Еге ж. А хіба що?

— Ну, так же не можна. Слухайте! Ні крихти сонця! Якісь важкі хмари, гостре каміння, щось без просвітку,— сама розпачливість! Звідки це в вас? Наша пісня ясна, лагідна, соковита. В ній багато сонця й радості. А тут же в вас сама скорбота бренить! Так не можна!

— А де ж ви знайдете тої радості?

Професор подивився на нього співчутливо й поспитав тихше:

— Ви, певне, десь зазнали великого розчарування, товаришу?

— Та діло таке — було всього.

— Допекло, значить?

Доглядач тільки махнув рукою й одійшов до іншого гурту, де вже точились свої тихі й цікаві розмови.

Гості розбились на гурти, і в кожнім захоплено-джміляним гудінням і густим смішком ішов гомін. Здавалось, на цей вечір було вже надто і суперечок, і співів, що примушувало всіх сидіти мовчки й напружено слухати. І тепер кожний, ніби зрадівши, поспішав переговорити у своїх дрібних буденних справах.

На жаль, однак, і цю приємну довільність було швидко порушено, бо з їдальні покликали до вечері. Обоє господарів зосереджено й заклопотано порядкували, розміщаючи гостей за столом. Але гості збились попри стінах і чекали, не зважуючись сідати першими. Господар оглянув усіх і жартома розвів руками. По обличчю йому пробігла лукава посмішка, і він, раптом спинившись на Горошкові, що стояв похмуро ліворуч від нього, глузливо скривився і, раптом схопивши мідного підноса з-під самовара, тричі подзвонив у нього і врочисто оповістив:

— Ласкаве товариство! Чергове засідання білої ложі бурякового пуп'янка й вівсяниці оголошується відчиненим! Просимо всіх зайняти місця.

І далі тепліш звернувся до Савлутинського:

— Ну, прошу вас. Починайте, голубе мій!

Професор ґречно вклонився й сів до столу. Слідом за ним посунули й інші. Професор уважно й трохи звисока дивився, як усі сідали, і десь у кутках пухлих губ ледве помітно крилась йому посмішка. Але його перебила Ганна Іванівна, що підійшла до нього з Тосею під руку й сказала:

— А вам дозволите даму?

— Прошу! Дуже радий! Сідайте, будь ласка.

І він велично встав і підсунув стільця. Тося, почервонівши, щось промурмотіла в подяку, але, сівши поруч, поглянула на нього великими блискуче-синіми очима, що, не криючись, зазирали йому, здавалось, у саме серце, сяючи великим щасливим захопленням.

— Ну, це чудесно,— сказав про4Ьесор, уважно оглядаючи свою сусідку і почуваючи, як вона під його зором раптом пройнялась нестримним нервовим тремтінням. Однак вона швидко пересилила себе до такої міри, що спромоглася сказати:

— Бачите! Нас ніби сама доля зводить бути поруч. Професор гостро й спостережливо спинився на ній.

— Особливо коли ми самі тої долі шукаємо.

Тося кинула на нього тривожно-зляканий погляд і збентежено відповіла:

— Ну, що ви. Отакої!

І затихла, бо вже на чільнім місці за столом господар вистукував виделкою й закликав гостей до страви. Тося відчула, як над її вухом сусіда похилився й спокусливо, по-мефістсфелівському, тепло й інтимно запитував:

— Ви що більш уважаєте: портвейн чи мадеру? На мою думку, вам, як дівчині ще молодій і нічим не зіпсутій, личить більше мадера. Солідні дами — ті можуть починати й з портвейну. Я гадаю, що вам можна налити?

Тося не сперечалась, але й не давала згоди; проте професор і не питав тої згоди, а мовчки й упевнено налив у келих. Тим часом господар з чільного місця викрикував:

— Ласкаве товариство! Щоб добрі боги почули нас і були уважні до наших благань, випиймо життєдайного цього нектару! Нехай щасливі будуть наші воли й корови, нехай родитиме в нас на ланах, і в садах, і на городах! Нехай же наш рід множиться й панує на землі!

Його тоста підхопили численними вигуками, чарки задзвеніли, пішов тихий, урочисто-стриманий гомін за столом. Всі взялися до страви. Але незабаром господар знову задзвонив у тарілку й проголосив:

— Товариство! Я бачу, що на наших ланах дуже сухо. Це нікуди не годиться — треба їх зросити. Ваше слово, товаришу професоре! — звернувся він до Савлутинського. Той захитав головою, але гості дружно й шумливо пристали. Професор велично звівся.

— Ну, скажіть, будь ласка, що це господар чинить над нами таке насильство? Я просив би вас протестувати проти такого насильства й зазіхання на нашу волю й незалежність.

Гості шумливо закричали:

— Просимо! Просимо говорити!

Професор зачекав, доки всі вгамувались, і почав знову:

— Але коли говорити тоста, я б запропонував, товариство, випити за культурне відродження, за виявлення тої, кажучи мовою селекціонера, виявлення тої стандартної етнічної лінії, що ще безперечно збереглась у нашого народу, це значить, відважності, благородства, ясності світогляду.

Директор тільки лукаво покрутив головою й посміхнувся собі в бороду, але гості підхопили тоста гучним ревом. Професор сів і, повернувшись до своєї сусідки, турботливо поспитав:

— Ну, а ви чому ж не п'єте? Я думаю, що вам конче потрібно випити!

І він рішуче цокнувся і, взявши келишка, подав його в руки Тосі. Та взяла келишка і, слухняно дивлячись великими здивованими очима, тихо поспитала:

— А чому ж мені саме?

— Бо ви жінка. І ви мусите родити отаких відважних прекрасних синів і дочок.

— Отакої. А як я не можу?

— Мусите!

Тося захлиснулась вином і закашлялась. Але, заспокоївшись, вона глумливо поглянула на професора й грубо поспитала:

— Ви часом не з духовних?

— А що вас так цікавить?

— Ви так багато любите говорити. Мовби ви який місіонер,— сказала вона грубувато й чмихнула від сміху. Але професор тільки насупився й уїдливо зауважив:

— Але ви, мені здається, нічого не мали б проти, щоб записатись у дияконіси до такого місіонера.

Тося тепер зважилась однак підхопити той удар і одверто розсміялась:

— Ой, який же ви самовпевнений. Так, мабуть, у всьому?

— Це зовсім не погано. Це теж наша властивість, коли хочете.

Однак Тося насмішкувато зміряла його очима і додала:

— Не думаю, щоб увесь люд наш був ото такий.

— А розуміється. Уперті, здібні й відважні. Тільки це в нас занехаяно довголіттям нашого рабства.

Тося тільки знизала плечима. А тим часом з другого бок> стола трохи скісно тепер сюди перехилявся Горошко й крізі гомін гостей викрикнув:

— А все-таки, як це ви можете відродити якусь вдач> в людини?

— Ну, що ж, товаришу, коли біологи засобом селекції удовжують та поліпшують властивості тварин чи рослин, тс чому народ не може в собі розвинути властивості в моральних та розумових?

— Діло таке, а як, як конкретно це зробити? Га? — кричав Горошко.

— Що значить конкретно? По-моєму, в народу повинна бути насамперед воля до культурного життя.

На який час розмова за столом стихла, і гості мимоволі заслухались, а коли професор стих, знову роздратовано вихопився культурник і, протерши свої окуляри, закричав:

— Товаришу! Це ж схема! Це страшна схема! Розумієте? Як це так можна, отак штучно розписавши на підставі абсолютно ненауковій,— говорити про запровадження цього в життя?! Це страшно абстрактно! І зовсім не життєва справа!

Професор поглянув на нього зневажливо і сказав поволі:

— Товаришу! Ви просто не знаєте історії культури!

— Що значить не знаю?

— Ну, розуміється, може, ви там якогось Ліперта й читали, але це нічого не дає. Я розумію, що ви не зазирали, якими глибокими повноводними й таємниче-прекрасними шляхами йшов культурний процес серед люду і як ми мало знаємо про нього. Але нам відомо, що певне мужнє зусилля народів, захоплення якоюсь сильною ідеєю, певне вольове зусилля родило великі події.

— Це надто загальні місця.

— Можу вам навести й конкретні. Хочете?

— Товариство, без суперечок! — прокричав господар, проте його не слухались.

— А мені страшенно подобається,— сказала, лагідно сміючись, Орися, що сиділа напроти професора поруч з Гамалі-єм.— Це, виходить, виводити нових людей, як, скажемо, породистих поросят,— так же виходить?

Орися голосно засміялась, але професор цілком серйозно прийняв її слова.

— А що ж ви думаєте, люд так і далі буде розмножатись? Дурниці. Чому, властиво, ми мусимо розводити породисті рослини, тварини і нехаяти справу з розмноженням роду людського? Нехай собі й далі розмножуються усякі, вибачте, луїтики, дегенерати, йолопи... Дурниці! Можливостей на землі не так багато, і людським матеріалом нема чого розкидатись!

— Та що ж то ви — насильно й механічно будете парувати? — поспитала Орися й ніяково опустила вії. Вона тепер розхвилювалась, і щоки їй почервоніли, а тонка лінія окреслювала обличчя незвичайно м'яко і красиво, і професор мимоволі замилувався з неї. Тим-то на її запитання він вражено відповів:

— Навіщо механічний добір, скажіть, будь ласка! Нічого цього не треба. Треба тільки свідомості й добровільності. Людина мусить спізнати в собі етнічні основи і потім свідомо шукати собі відповідної пари. Ось де має коріння Сократове й Сковородные: "Пізнай самого себе". Розумієте?

— Ну, я з вами не згодна,— жартома заперечила Орися.— Це, значить, я закохаюсь у когось, а потім вийде, що в нас не однакова етнічна природа, і не можеш брати шлюбу. Ні, ні, та ж ваша теорія не годиться. Я цілком серйозно...

— Заждіть, заждіть, будь ласка! — м'яко обізвався професор.— А припустім, ми от з вами маємо споріднену етнічну природу? Значить, ми мусимо з вами побратись.

— А як я не хочу? —капризно заявила Орися.

— Що значить не хочете? Мусите, коли ваша ласка! Втім, Орися, густо зашарівшись і сміючись, кокетливо

хитала головою:

— Ой, горенько! А як я все-таки не хочу? Що ви зробите? Справді ж бо?

— То ми вас видамо за нього,— раптом устряв Сахно-вич.— Авжеж, перший взірець селекційної людини виведе наша станція.

Дівчата обоє зайшлися голосним сміхом, тоді як директор тільки посміхнувся собі в бороду.

Орися вдячно й тепло поглянула так, як і завжди дивилась, коли він якось просто і ніби байдуже розв'язував найскладніші селекційні проблеми.

Але Сахнович уже встав і, цокаючи виделкою, знову попросив уваги: до столу саме подавали смажених качат з червоною капустою й яблуками; гості мимоволі прислухались.

— Я п'ю,— сказав він,— за виявлення в нас мужньої й прекрасної основи, п'ю за те, щоб перші спроби нового розмноження цих нових еліт було впроваджено на нашій селекційній станції!

Спочатку на обличчях гостей застигло втомне напруження, але тепер воно вмить розірвалось у гучний розгонистий регіт. Десь завзято й відважно цокали шклянки, полився гомін, нестримний, як молоде піняве пиво, що раптом вискочило з пляшки. Ледве чи могла б придумати кращу приправу до качки Ганна Іванівна. Але найщиріше

сміялася Тося. Вона навмисне двічі цокнулася з професором, а відчувши, що її десь обійдено увагою, підкреслено крізь сміх сказала:

— Я теж вітаю... і бажаю... якнайбільш еліт вам.

Але професор повернувся до директора й, велично повівши рукою, зауважив:

— Я протестую, Михаиле Ісайовичу! Ви повернули мої думки зовсім не в той бік. Тут мене далеко не так зрозуміли, і зрозуміли погано. Товаришка ось хоче від мене мати якісь еліти. А коли я не згоден?

Тося вся зашарілась і кинула гнівний погляд, але стрималась і приснула соромливим сміхом:

— Ну, ну. Заждіть. Колись закаєтесь.

Сахнович подивився на нього лагідно й добродушно і, взявши за руку, сказав:

— Вікторе Петровичу! Я ж вас люблю, як відважну, дотепну й талановиту людину. Чуєте? І давайте ми з вами вип'ємо за ваш талант, за ваші успіхи наукові.

— Ет, нецікаво ви говорите, ласкавий господарю. Але однаково — давайте вип'ємо!

Тепер знову знялись бучні розмови серед окремих гуртків, а подекуди вихоплювались голосні вигуки, певне, публіка встигла вже напитись. Втім, Ганна Іванівна дивилась Серйозно й заклопотано, ніби зовсім нічого не помічаючи. За морозивом гомін на якусь пору притих був, і під ту тишу з-за столу виповзли Горошко й культурник. Обидва вони, перепрошаю-чись перед господинею, мерщій вийшли, причому культурник помітно похитувався, а очі його крізь окуляри виразно горіли

блискучими зірками, Горошко дивився ще густіш і важче і витирав рукою широке, тепер залите пурпуровим кольором обличчя.

Решта гостей по вечері перейшла до вітальні, збилася в один гурт на канапі і в кріслах і слухала професора, який був теж помітно п'яний, але особливо багатий на натякливі дотепи. Він уже встиг перебити горілчаний дух цитриною і тепер поводився цілком вільно.

— Ну, так... Ми от говорили про народ, про людей наших, але що тепер за люди — дурниці! Я, знаєте, можу його так, як дядько гниду б'є — хрусь на нігті, й нема. А це ж я ще пригадую, як мій батько, звичайний собі хлібороб, міг станового вигнати з обійстя. Взяв собі просто халузину та й вигнав любісінько. І це, маєте собі, в часі Олександра III-го, в пору найлютішої реакції. Або дід мій, як чумакував, міг собі мажу з сіллю й рибою так собі жартуючи перекинути — плече підставив собі — раз, і мажі нема. А пили як — це ж богатирі були! Поставлять собі журавля, й цідять, та приспівують коло нього. Та ще яка горілка була! Що теперішня проти неї! І пили, розумієте, цілих три дні могли пити, і хоч би то б що. їхати куди було? Запрягає волів, їде собі і справиться неабияк. Пили, гуляли й діло робили, і було все добре. Молодці були, герої!

— І все попропивали,— глузливо зауважила Тося.— Нам нічого не зосталось: навіть того здоров'я, про яке ви говорите.

— Бо в усьому винуваті були жінки, коли ваша ласка. Вони все мусили придбати й берегти в господарстві, а вони цього не зробили. От собі маєте.

Але все ж професор не був такий п'яний, щоб не помітити, що його розмова починає стомлювати сусідів. Тим-то він не кваплячись скінчив свою мову, по тому поволі встав, попрощався ґречно з господарями й вийшов. А до нього пристали вже й інші гості.

VII

На подвір'я всі висипали з гамором і сміхом і зразу ж розбились на купки, і кожна купка зараз же вгрузала в темряву, що повисла на зеленаво-сірім небі павутинням, крізь яке важко пробивались сильветні верхів'я дерев з парку, тоді як нижче вся його маса потопала в безодні тінів. З сутінків зразу почалися веселі перегукування й сміх, але Орися перша обірвала цю веселу розперезаність і підійшла попрощатися з професором:

— Ну, бажаю вам рясно обрости елітами,— жартома кинула вона. Але професор зразу підхопив той жарт і гостро відповів:

— На жаль, без вашої половини я неспроможний на це. Орися здивовано поглянула на нього крізь темряву, перекосилась, стримуючи сміх, але відповіла з легкою нотою образи:

— Як зле ви зрозуміли мене. Я говорила про ваші цікаві теорії.

Професор перехилив голову й задивився, а потім розчулено й вражено сказав:

— Ах, яка ж ви спритна дівчина! Просто чудесно! Потім жваво стис руку Орисі й додав:

— Ну, вивернулись влучно, це чудесно!

Орися рвонулась від нього й, підбігши до Тосі, нахилилась і щось прошепотіла. Тося у відповідь заходилась глибоким грудним сміхом, але потім одіпхнула Орисю з удаваним серцем і докірливо кинула:

— Ну, Рисько, свинота! Ти хочеш, щоб я тобі уші нам'яла! Отаке й скаже!..

Вона підійшла ближче до проо^есора й поглянула на нього засмучено:

— На якісь провокації підбиває? — весело поспитав професор.— О, то лукава дівчина, ви не слухайтесь її.

Тося на це тільки махнула рукою.

— Ну що, може, пройдемось трохи? Як ви на це?

— А що ж? То й пройдемось,— спокійно відповіла Тося.

— Не заперечуєте? Ну й чудесно.

Професор виступив вперед і, йдучи до парку, поглянув на небо. Потім, зайшовши до парку, він зачинив уважно фіртку і, порівнявшись з Тосею, сказав:

— Я не знаю, яке це ошуканство в історії сталось. Розумієте, талановитий народ, прекрасний, здібний, розумний, терплячий, з отакими он здоровенними плечима, з обіймистими душами, а терпів отаку безмірну силу лиха! За які гріхи? Чому?

Тося нічого не відповіла і тільки зніяковіло посміхалася. Дійшовши до головного корпусу, професор раптом спинився і важко поглянув на свою сусідку.

— Ви ще спати не хочете часом?

— А що? — нерішуче поспитала Тося.

— Розумієте, тут усі якось люблять страшно багато спати. І сплять брудно, нечепурно, і неодмінно з жінкою. Я не кажу з дружиною, а взагалі з жінкою. Націлуються там не в міру, до останньої межі. І потім цілими днями сваряться. І все це виходить несмачно, з поганим якимсь духом. Стара, вонюча, вибачте, гнила російщина.

Він огидливо скривився й поглянув на свою сусідку, але та дивилась на нього запитливо, великими злякано-зачаровани-ми очима.

— А по-моєму, є ночі, коли не можна спати, як, наприклад, і сьогодні. Це ж велика симфонія діється в природі, і треба прислухатись до кожного її звуку, до кожного моменту.

Тося слухала його, вичікуючи. Але він повернувся зовсім спокійно й по-діловому запропонував:

— Може, й справді пройдемось трохи далі?

Тося ніби прокинулась, захоплено кивнула головою й сказала:

— А що ж, то й пройдемось.

І вони зразу ж обоє повернули на стежку попри головнім корпусі. А коли зайшли за ріг цього будинку, з кутка на подвір'ї дійшла гостра й груба чоловіча пісня. Певне, дехто із службовців ще не спав і розважався серед ночі, мабуть, трохи й випивши. Але загальний хор голосів перерізував з гострим розпачливим болем голос Горошків, що, здавалося, з неймовірним напруженням вирвався з якогось баговиння і так збентежено й благально кричав про допомогу. А разом з тим, якось тепло й інтимно, ніби погойдуючись і смакуючи кожен момент, він з глибокою насолодою виводив:

— Та й на яр похилився... На козака пригодонька, Козак зажурився!

Десь далеко цей густий, пройнятий розпукою спів послався в нічну тишу й краяв її невблаганно й жорстоко.

Тим часом професор з Тосею, обійшовши ріг головного корпусу, зайшли крізь фіртку до парку і, поминувши великий, пишний кущ

бирючини, що оточив кремові троянди й задумано похилився під вагою роси, вийшли до клумби, а звідти завернули у глибінь алеї.

Спів, відгороджений головним корпусом станції, доходив туди пом'якшеними хвилями. Але професор неприємно скривився й промовив:

— Фу! Що за дикий, розпачливий голос! А разом з тим сильний і вразливий, коли ваша ласка!

Він на хвилину спинився й заслухався. І потім зосереджено сказав:

— Але ви чуєте? На верхніх нотах у нього фальш. Там, де бренить ото розпачливість така, хрипить, як розбитий чавун. Чуєте?

Він подумав хвилину і потім додав, погрожуючи пальцем:

— І знайте, у нього й душа ото десь розбита і хрипить! Це видно. Який зір важкий! Який він сам неспокійний, бунтарський темний тип! А цікавий, бо з нього через вінця ллється стихія! Розумієте?

— Да, він дуже загадковий тип. Здається, з колишніх комуністів, але тепер вийшов. Проте ми його мало тут знаємо.

— Ах, так ви кажете? Он бачите що! Значить, якась трагедія?

Вони зайшли геть далі у глиб алеї, а в кінці її, ніби крізь склепіння тонеля, виросло велике кружало підпаленого знизу неба. У відсвітах його, що заходили навіть під корону широкого лапатого клена, вирізьблялась сірим притуманеним мармуром дерев'яна лавка. Сівши на неї, професор зразу ж заходився своїм звичаєм чистити нігті, мурмочучи якогось мотива. Пісня з подвір'я тепер доходила сюди вразливим до туги зойком. Але коли вона прокричала востаннє, як зранена вдосвіта птиця, навкруги стало враз неймовірно тихо, і навіть клапті неба в просвітах алеї ніби зразу посвітліли.

І все ж здаля у цій густій сторожкій тиші почулись тихі шелесливі кроки. Хтось ніби розривав павутиння темряви й невблаганно підкрадався, а коли кроки наближались, легко впізнати було, що то зривались краплини роси, і в відповідь їм хтось співчутливо струшував ближчі галузки. Тоді морозом проймало ноги й спину.

Професор ніби помітив свою необачність і, схаменувшись, чемно поспитав:

— Ви, певне, на мене гніваєтесь? Але пробачте, будь ласка! Це в мене така звичка.

— Ну, може, не звичка, а просто неуважність. Вам, видно, зовсім нецікаво зо мною бути — ото й усього!

— Ой! Ви справді сердитесь? Ну, ради Бога, голубко, пробачте.

І він одірвався від чистіння нігтів і, поклавши свою руку на її, бо вона звисала в неї з коліна, м'яко стиснув її, зазираючи дівчині в очі. І раптом її сполохав той глухий рокітливий звук перетравлювання страви, що йшов їй з глибини й примушував завжди ніяковіти. І вона вмить відчула, як її серце хтось обіруч схопив і затряс нею десь ізсередини до того, що вона була безсила себе стримати, помічаючи тільки, як зрадливо зацокотіли, ніби в гострій пропасниці, зуби. Найгірше те, що він, певне, це помітив, бо мерщій, хоч і спокійно, одірвав руку й, м'яко окинувши її зором, лагідно поспитав:

— Як же ви живете, розказуйте.

— А так, як бачите! Невже ви не знаєте? — насилу відповіла Тося.

— Ну, розуміється, я знаю, що ви тут працюєте, і дуже добре працюєте, і вас тут цінують — і це прекрасно. Але що ж ви опріч того робите, розказуйте!

— Ну, що ж би я робила? Спочиваю, звичайно. Читаю.

— Але ще чим цікавитесь? Є ж у вас, певне, ще якісь

інтереси, опріч того, що ви робите. Людина звичайно не може жити тільки справою, вона мусить ще мати якісь особисті теплі інтереси, щось такого, щоб гріло їй серце. Людина не може без цього жити, особливо дівчина, я гадаю.

— Чому ж ви так думаєте?—насторожено й похмуро поспитала Тося.

— Ну, я ж бачу й знаю. Ви людина ще зовсім молода й здорова, у вас ще горить кров. І вас тягне на огонь, хоч би й поганенький, щоб згоріти там. І це прекрасно! Я благословляю це — це прекрасне хотіння! Тепер ним уже мало хто горить по-чистому й хорошому. Більше так собі, тільки балуються.

— Ну, ви так це високо сказали, що аж страшно. А хіба в цім щось лихого? Як мені здається, то це природна річ, а що природне, те, значить, нормальне,— поволі й задумано відповіла Тося.

— І ви так думаєте?

— Що ж тут думати? Я в цім певна. Далеко гірше, коли люди за власною пихою не бачать навіть власного вогню й здібностей,— несміливо, але вперто закінчила вона.

— Ну, звичайно, є й такі,— підхопив цю колючку професор і, переконливо хитнувши головою, додав: — Але я мушу сказати, такі люди зовсім нецікаві вам. Це холодні, черстві, побиті люди, байдужі до всяких ніжностей. Ви з ними пропадете. А сказать би, що ви дасте себе в жертву задля них, так марна річ: не варто.

Та тепер Тося вже цілком опанувала себе й жартівливо хитала головою.

— Ой-ой-ой! Який же він уредний! Та ще й повчення читає, як старий дядько.

І вона засміялася схвильованим грудним голосом і, зірвавши кленового листка й закусивши його, з лукавим вогником в очах, що приховував глибоке схвильування, слухала, як професор говорив далі:

— Ні, прошу вас, я кажу цілком серйозно. Не варто вам возитись з таким луб'ям, як я, скажімо. Бо що ви від мене візьмете, як я вже чимало підтоптаний — у мене на голові, он коли хочете, росте й лисина. Ну, і взагалі... Далі, співати романсів я не вмію, а говорити теж... А вам, певне, хочеться чогось такого теплого, мрійливого. Розумієте? Щоб пахло землею, молочним, коровою!

Професор лукаво поглянув на дівчину, але та від цього грубого порівняння густо почервоніла і мимоволі, зірвавши кленову галузку, стьобнула нею професора.

— Ну, ви! Таке й скажете. Безсовісний!

І зніяковіло засміялась. Професор, проте, тільки досадно одмахнувся й заходився знову чистити нігті. Дівчина тяжко зітхнула, але затихла й собі й тільки в досаді, глибокій і притамованій, неспокійно постукувала каблуком.

А тим часом небом хтось проволік зеленаво-білу смугу, що, розігнавшись, ударилась у клапоть хмари на заході. І від удару застигли у крижанім напруженні й біла смуга, й клапоть хмари, що вгрузла в небо гострим розколотим списом, вістря якого облилось вогняною смугою крові. Поволі, але й неминуче заходив ранок.

Професор перестав чистити нігті, заховав у жилетку пилочку і, зітхнувши, поглянув на обрій. Там, на сході, на засмучено-полум'янім полі густою синьою хмарою клубились ліси, такі казково-дивні, що здавалось, ніби вони тільки цеї ночі там виросли, як якась незнана в житті радість.

Професор поволі встав і ґречно вклонився.

— Ну, я йду! Пора вже й спатки!

— Так швидко? Невже так пізно? — байдужим прибитим голосом поспитала Тося. Але професор її перебив:

— Ну, тепер саме чудовий сон буде. Найкраще спиться, знаєте, під літній ранок. То краще за всяке вино!

І він ще раз уклонився й одійшов. Вона поглянула на нього безпомічно й розбито, і десь із глибини грудей мимоволі вирвався густий, уражений, по-матерньому теплий стогін, але вона мерщій придушила його і, зірвавшись, побігла у протилежний бік.

Дійшовши краю алеї, вона вибралась на пагорок і мимоволі, як зранена левиця до води, припала зором до долини. Там уже кривавою каймою горів ліс. І смуга та рвалась, як переспіла, й розбризкувала в небо золоті голки, і тільки внизу, стиснутий густо, синів і теплів бузковим приском туман. І дівчина вп'ялася в нього, майже не помічаючи, як проміння з нього пестило їй серце.

Але біль не втихав. Хтось корчив їй тіло і вдавлював у землю. А їй хотілося ревно плакати. Хтось ізняв завісу, і починалось пишне, неповторне свято, а покликаний на нього безцеремонно й брутально втік.

Десь із заходу вирвався вітерець, заколихав колоссям по ланах, а підскочивши до неї, схопив край серпанку й затрусив ним у повітрі. Але Тося того не помічала.

По дорозі, майже край алеї, професор зустрів Горошка. Той ішов широкою, розгойдано-плутаною й непевною ходою. Порівнявшися з ним, професор холодно вклонився й пройшов далі. Будинок тепер, як професор підійшов до нього ближче, угрузав у м'які зелені сутінки. Одне вікно, що виходило просто до клумби квіток, раптом причинилось, і вниз посунула запона. Професор неясно згадав, що те вікно виходило з кімнати Орисі, здивувався, чому б їй так довго не спати, подумав, що вона повинна бути цікава й змістовна дівчина, дарма що тиха, десь пройшла неясна тінь теплоти до неї, але він усе цс раптом рішуче зігнав з своєї душі і спокійно й твердо пішов далі. У себе в кімнаті він неквапно роздягся, постудив собі перед вікном тіло, розм'якле й зів'яле від надміру вжитих трунків,— і по тому зачинив вікно, спустив штору і з насолодою угруз у ліжко.

Горошко захекано біг алеєю. Але, добігши краю, він враз зупинився й застиг приголомшено. Перед ним стояла діва. Сукня їй унизу густо синіла, обличчя було залите червоним небом, а край серпанку неспокійно тріпотів у повітрі. Доглядач наївно й захоплено оглянув її, радісно посміхнувся і, обійшовши її збоку, кашлянув і лагідно поспитав:

— Слухайте! Як це ви сюди?

Тося здригнулась і, невдоволено озирнувшись, болісно посміхнулась. А доглядач плеснув руками й розчулено сказав:

— Мадонна! Вийшла сонце зустрічати! Тося неприємно скривилась і примружилась.

— Слухайте! Голубочко! Ходімо сядьмо та поговоримо трохи.

Але Тося скоса зиркнула на нього й невдоволено відповіла:

— Ви, певне, трохи випивши, товаришу? А ви б не дали мені спокою?

Горошко вражено розвів руками.

— Ні, ні, їй-богу! Я зовсім тверезий. Якщо й було чого, так вивітрилось. їй-богу! Я цілком серйозно хочу поговорити з вами. Щоб я пропав!

У куточках губ ще змагалась лукава посмішка, але Тося насупила брови й холодно поглянула на доглядача. Той раптом знітився й гостро простогнав. Тося холодно й рішуче одійшла геть далі й задивилась знову на долину. Десь у глибині горіло глибоке бажання одійти й самій у тиші пережити радість великого наступного свята, що виросло перед нею пишно, хоч неясно, ніби за багатьма шкляними призмами.

А тим часом з долини посунув розпеченим трактором перший промінь. І раптом з-за почервоніло-озолоченого лісу, ніби обличчя крізь розчесані коси, вияснилось сонце й забризкало землю струмистими потоками.

Михайло Ісайович дуже був збентежився, що в неділю на голову завкому обрали саме Горошка. Ця людина взагалі видавалась йому дуже непевною, а тепер у цім виборі він убачав якісь потайні наміри й плутані ходи з Горошкового боку і ще гостріше насторожився.

Проте нічого не вдієш. Треба було якось лагодити. Тим-то він чмихнув, як завжди в хвилини нерішучого роздумування, потім витер бороду й вуси і моторно, широко розмахуючи правою рукою, подався до контори. Там він звелів секретареві покликати Горошка і зайшов зразу ж до свого кабінету. Та не встиг він сісти до столу, як його завалили силою паперів і він, неприємно скривившись, заходився перечитувати їх. Серед інших листів був один від цукротресту, де станцію знову запитували про

стан роботи з дослідженням сорту А-379 і повідомляли, що надійшли нові дані ще від кількох цукрових заводів про невисоку схожість насіння цього сорту. Директор замислився, повагався й потім з досадою написав резолюцію: Повідомити сортівнич о-н а с і н н є в у управу, що дослід над цим сортом провадить професор СГІ Савлутинський, але роботи ще не закінчив, ачерез те про наслідки не можна сповістити. Ще раз зазначити конечну потребу — збудувати лабораторію для станції в окремім будинку, і прохать асигнувати відповідні на те кошти. Додати, що на землях станції є над озером будівельний ліс, цілком придатний на будівлю.

Він допіру підписався й поставив дату і взявся за нового листа, як до кабінету увійшов Горошко. Директор рішуче й енергійно подав йому руку й потім зразу ж сказав:

— Товаришу Горошко! Я хотів вас прохати проїхатись зо мною на озеро. Що ви на це скажете?

Той підозріло поглянув і відповів:

— Гаразд! Але, властиво, в чім моя роля?

— Ну, ви ж знаєте, що ми збираємося збудувати лабораторію і хочемо використати ліс біля озера. Бачите, яка притичина.

— Так.

— Ну, я хотів би, щоб цим зацікавились і по професійній лінії. Я ж думаю, ви не проти цього, товаришу Горошко? Що ви скажете?

Той непевно знизав плечима й невиразно відповів:

— Ну, розуміється!

Директор мерщій окинув його гострим, насмішкуватим поглядом. І знову те підозріння, що зосталось у нього від першої зустрічі з цією людиною, тепер пройняло його. І він гостро й неприємно подумав: "Що це за людина — невдаха чи розбійник, що опівночі вийшов з ножем за халявою на шлях?" Він ще раз прорізав його поглядом крізь окуляри і впився йому в рота, де збігались у густих тінях чорні вуса й гостра клинку ват а борода. Але він притлумив у собі неприємне чуття до нього і, підійшовши, взяв за талію й сказав:

— Ну, так ось ми поїдемо й подивимось. Тоді принаймні не будете вагатись.

Він енергійно подзвонив, і коли зайшов секретар, прилизаний, чисто поголений молодик у пенсне, білій ластиковій тужурці й високих чоботях, суворо звелів:

— Будь ласка, заберіть цей гамуз й більше не приносьте сьогодні.

— А коли ви повернетесь?

— Не знаю! Певне, коло другої.

— Ну, тоді, будь ласка, підпишіть, тільки два папірці всього.

Директор, не читаючи, широким невдоволеним рухом підписав їх, зітхнув з полегкістю і, схопивши свого картуза, вийшов.

Щойно виїхали вони з тінів парку й вибрались на підгір'я, як ударило густою, розвареною, застиглою спекою літа. І тільки знизу полоскалось у вітрі й сонці зелене лиснюче листя хлібів. Але ці потоки повітря не доходили вище, і перед обличчям увесь час стояла велика курява з дороги. Директор мружився й злегка чмихав, а доглядач сидів спокійно й поважно.

Коли в'їхали до лісу, звідти, з глибини його, потягло вогкуватою прохолодою. Дерева застигли у сні, з розм'якшеними в тінях стовбурами, з густими сочистими коронами, що обплели сітками небо, і тільки на вершках бавилось листя із смолистим сонячним світом. В'їхали в густі тіні, директор полегшено зітхнув і, витерши обличчя, повернувся до Горошка.

— Ну, що ви скажете? Ніде не достанеш цегли. Це ж скандал! Кругом чудова глина. Не цеглу, а порцелян можна розробляти. А тут на кілька тисяч цегли не роздобудешся! І цегельні стоять спустошені. От біда!

Але Горошко тільки безнадійно махнув рукою. Проте Сахнович, неспокійно чмихнувши носом, знову сказав:

— Так! Так! Ви ж, певне, мусили б знати, як це так воно, властиво, виходить, за що ми не взялися, то все в нас не ладиться. Що тут за причина?

— Важко так сказати,— роздумливо й неохоче відповів Горошко.— Мабуть, мало ще досвіду в нас. Просто не знаємо, на яку стати. Ну, а потім багато ще халтурників, пройдисвітів позалазило до нас!

— Ну, от, це так! До певної міри це вірно. Правильно. Але, я гадаю, не в цім біда. Просто здебільшого в людей нема довір'я один до одного. І тому людина за людиною стежить, винюхує, ловить її. І, значить, кожен відповідальний боїться стати на певну ногу. Розумієте? А в такім разі він не почуває себе за господаря, а тільки за обережного чиновника, бюрократа. Розумієте? Нема довір'я, нема певності, ініціативи. А без певної господарської ініціативи як ви збудуєте господарство? Це неможливо,— з нотою ображеного капризу поскаржився директор.

— Еге ж. А що ж би ви в такім разі хотіли? Особисте довір'я, ініціативу — і потім так легенько перекинутись до капіталізму ?

— А навіщо так? Адже ціла низка громадських установ жили на особистім довір'ї й раніш, і працювали дуже добре. Візьмемо, скажім, земство. Хіба інтелігенція зле там працювала? І хіба ми мали погані наслідки з того? Що ви скажете?

— Таке! Згадали! Що таке земство робило? Чепуха! Тільки голови задурювали селянам. Тут усе перевернулось. І треба по-іншому за це братись.

— Авжеж. Але ж подумайте — в кількох же аспектах вам треба брати сучасність, щоб перебудувати її: і політичний, і господарський, і моральний, і інтелектуальний, і взагалі культурний. І чи це так легко вправитися з усіма цими сторонами? Коли ви не вмієте подолати, на мою думку, найпростішого з них — господарського! Авжеж.

— Діло таке: це ж не так швидко робиться. Ви ж самі добре знаєте,— невдоволено відповів Горошко.

— А по-моєму, просто нема в нас талановитих людей. А так попричеплювано багато всяких ступ, а ми й тішимося з того. Де ж тут буде толк з якогось діла? "Хотів з чорта молока, як він не пасеться", як кажуть на селі.

— Ну, це вже дуже кріпко сказано,— відповів Горошко.— Це все-таки далеко не так.

— Не знаю, вам видніш. На те ви і в партії,— лукаво промовив Сахнович. Але Горошко так важко й докірливо поглянув на нього, що той поспішив виправдатись: — Ну, принаймні, були там, здається. Мабуть же, й тепер поділяєте її погляди.

І Сахнович знову насмішкувато оглянув Горошка. Але той тільки невдоволено знизав плечима і поволі одвернувся в другий бік.

Ліс раптом обірвався. Крізь дерева визирнули прогалини неба, далі показались кущі вільшини, лози, а за ними широка болотяна смуга, рясно заросла осокою. З'їздили вниз. Кінь, обережно ступаючи й занепокоєно пирхаючи, зійшов на гатку. Обоє відчули, як під колесами широко затряслась гатка, збита і замощена хмизом і соломою та прикрита землею. Побіч вилискували на сонці лисини води, ще далі вони сходились у струмок, що ліниво просочувався крізь гатку.

За гаткою знову міцна бита дорога пішла попід коронами важких дубів і в'язів, що сплітали довге й важке склепіння. Але дорога круто вибиралась угору, і кінь мимоволі стишив ходу. І тоді обоє чоловіків відчули гомінкий шум води, що невгамовно десь падала, ніби на млині. Ще трохи далі, як вони під'їхали, вдарило густими хвилями пари. А незабаром крізь просвіт корон вилиснув клапоть води. Що в'їздили в гущавину, він поволі розтягувався, ніби хтось розстилав низом довгу скатертину, і нарешті виросло широке озеро. Посеред нього дебелим списом вгрузало сонце. Десь глибше спис той ламався й розбивався на дрібні скалки, що підпалювали й золотили воду аж до самих комишів, які густою стіною взялися по лівому березі. Попри них брижилась вода, гуляла легенька хвиля, сила метеликів і бабок бавились у сонці над водою й пустотливо тріскотіли крильцями.

Кінь, почувши воду, збентежено захропів, але Сахнович спинив його й зразу ж зіскочив з коляси, а слідом за ним зійшов і Горошко. Сахнович прив'язав коня і підійшов ближче до берега. Сонячний спис обрізав обидві тіні на воді, а сам ударив скалками геть далі, у другий кінець озера, де похилився важкий вільховий ряд.

Поблизу, ніби під самими ногами, плеснула риба, кола від неї зразу ж побігли вшир, але праворуч ударились у густу застиглу смугу води, що, здавалося, зляглась важкими мармуровими плитами й захолола. І тоді тільки Горошко помітив, що в воду, ніби купа гадюк, задивлявся похмуро й задумано високий берег, густо пописаний шарами глини та піску. Сірий товстий шар підперізувався чорною каймою, а за нею майже понад самою водою сходила широка цегляного кольору смуга. Трохи

далі у той цеглянистий шар врізувалась біла крейдяна маса, мовби попід корінням дубів і берестів, що полоскались в озері, поповз товстий ледачий полоз з чудернацькою білою головою.

Горошко, що спочатку пожадливо був розігнався, тепер похмуро й приголомшено стояв і дивився, ніби смакуючи якусь свою затишну задуму.

— Ну, що? Правда, штучка хороша? Що ви скажете? — весело поспитав його Сахнович. Але Горошко нічого не відповів і тільки важко мугикнув.

— А так,— сказав далі Сахнович.— Такі штучки можна було зробити тільки за кріпацтва. Пан Карпович мав добрий смак, коли надумав викопати в самій горі серед каміння озеро. Це ж чудесно! Головне, очевидно, було в тім, що тут піщані й тверді береги. Розумієте?

Горошко тільки важко похитав головою.

— Чудесно! Я завжди думаю, що тут добре розвести рибний розплідник. Але наркомзем не дає коштів. От вам і притичина.

Вони пройшли далі крутим берегом. Сахнович ішов упевнено й швидко, широко розмахуючи рукою, а Горошко важко, як віл, вгрузав у вогкі трухлі шари листу. По дорозі, коли вони зайшли до середини озера, з-під окоренків великого дуба, що заходив широким півколом у воду, раптом виповзли дві здоровенні гадюки й, сердито засичавши, поповзли донизу, а доглядач спинився й задивився на них.

— Ну, от і маєте собі, отут ми й зачепили ділянку дубів,— сказав Сахнович, показуючи на крутий схил шпиля по другий бік озера.— Це ж нам опріч розробки та приставки нічого не коштуватиме. Розумієте? І потім, це ж стиглий вистояний дуб. Такого дуба поблизу нема.

Він окинув пильним закоханим оком схил і додав:

— В липні ми вже почнемо возити дерево, а з серпня й візьмемось закладати будівлю. Що ви скажете?

Доглядач обдивлявся, байдуже роздумуючи. Нарешті ліниво поспитав:

— Хіба вже ви маєте й кошти на це?

— Аякже, цілих чотири тисячі. На перший час цього вистачить.

— А що ж тоді з поденними, що працюють у нас на полі?

— Ви тільки послухайте! Та ви ж самі обіцялись усе в лад йти. Що ви скажете на це? — поспитав вражений Сахнович.

— Тут, бачте, таке, що я не знаю, чи це можна,— сказав застережливо Горошко.— Ми маємо по професійній лінії дуже суворого наказа домагатись, щоб грошей не затримували.

— Ну, так ви й домагайтесь тепер самі, голубе мій сизий. Ви пообіцялись це зробити. Авжеж. Звичайно, ми не станемо кривдити наших робітників, але грошей зараз ми не можемо сплатити.— Він поглянув спостережливо на Горошка й розважно додав: — Ну, та це все уладиться якось. Ходімо краще погляньмо на дерево.

І, взявши доглядача за талію, він повів того в глиб лісу. Вони незабаром зайшли в смугу порваних просвітів і зразу ж вийшли на широку покошлану й вирубану галявину, де тепер валялось безладними купами галуззя, а осторонь угрузали в густий ліс бур'яну великі й незграбні, з обтесаною корою окоренки дубів та бересту.

— Це називається господарським способом, голубе мій! Ви тільки подивіться, які тут дуби! Це просто заповідний ліс. А тепер уявіть, що ми цих генералів попиляємо так приблизно в два з половиною вершки й дамо ці бруси на стіни. Що ви тоді скажете?

Сахнович дивився на доглядача переможно й завзято, а той позирав байдуже й блукливо. Втім, він помітив, як з білих пузатих боків окоренків стирчали сухі покручені галуззя, що здавались схожими то на роги якогось чудернацького оленя, то на ручччя лісового велетня, що скам'янів тут у болісних корчах. Але яке це мало призначення, Горошко не розумів і не роздумував над тим.

— Ну, що ви скажете на це? — захоплено поспитав Сахнович.

— Еге ж, дуби дуже добрі,— чемно відповів Горошко. Та навіть від цього байдужого співчуття Сахнович раптом захопився і, повернувшись до Горошка, весело сказав:

— І уявіть собі, що це за будівля буде! Ви розумієте? У нас багато говориться про міць та сталість всієї справи, а робиться все якось кат зна як. А ми тут поставимо будівлю, щоб сторіччя вистояла. Обкладемо зовні цеглою, затинькуємо. Нехай стоїть на славу трудовому людові.

— А коли ж ви почнете? — поспитав Горошко.

— Ну, певне, дуже швидко. Тільки-но скінчимо головні роботи, як зразу й візьмемось.

— Так. Це дуже добре,— сказав Горошко і позіхнув. Але Сахнович цього не помітив.

Обидва повернули назад і пішли низом попри озері. На середині берега Сахнович спинився і знову задивився на вирубану галявину.

— А знаєте що? Тут же підґрунтя піщане. Добре буде засіяти це сосною та ялиною. Це буде прекрасний курортний клапоть для робітників станції. Ви собі уявляєте ? Трохи вище збудуємо літній дачний будинок, а внизу соснові сажанки й озеро. Чого вам ще треба?

Горошко зацікавлено й вивірливо оглянув Сахновича, ніби зважуючи, чи той серйозно говорить, і співчутливо відповів:

— А це було б добре. Еге ж! Розпочинайте, Михаиле Ісайовичу. А ми вас безперечно підтримаємо по професійній лінії.

— Що "підтримаємо", голубе мій? Дайте мені коштів, то ми й завтра почнемо. А що мені ваше "підтримаємо"?

— Діло таке. Коштів ми достанемо від райкому цукровиків.

— Ну, заждіть,— лагідно відповів Сахнович.— Дайте нам уладити все з лабораторією. А тоді візьмемось і за цю справу.

І він смачно якось цмокнув язиком і, надівши кашкета, швидко пішов далі, а за ним важко потюпав Горошко.

їдучи назад, вони майже не говорили. З півдня давно зійшло, і з заходу студив шелесливо-рівний вогкуватий вітер, що затуманив у сіру брудну хмару край неба. Полем ішов зажурений густий шум хлібів, вкритих сизою млою. Кінь біг рівною, ніби ледаче-задуманою ходою,— Сахнович уважно, по-господарському, пильним оком спостерігав окремі ділянки. Але, на диво, на ближчих дільницях людей не було. І це зразу ж чомусь збентежило Сахновича. Проте він тільки густо зітхнув собі в бороду й нічого не сказав.

Трохи пізніш, уже спускаючися з пагорка, вони догнали Орисю. Та неквапно йшла до станції з великим оберемюм тимофіївки. Сахнович спинив коняку й запропонував підвезти її.

— Що це ви маєте робити? — поспитав він уважно.

— Та це ж обмір треба зробити.

— Ви все щось витіваєте, Ірино Михайлівно! — поблажливо відповів Сахнович.— Скажіть, будь ласка, ви в минулім житті не були весталкою в Елладі або черницею в перших християн ?

— Ну, що ви, їй-богу! Таке й прийде в голову!

— Ні, ні, серйозно. Мені подобається ця велика тиша у вас, а разом і завзятість. Вона віщує страшенні бурі.

— Ну, що ви кажете! Справді ж бо, я ще розсерджусь.

— Ні, серйозно, Ірино Михайлівно! Це ж неймовірна річ: ви тільки подумайте! Ви така тиха й прекрасна людина, і ніхто вас не помічає тут, і нікому помітити! То жахливо, коли справді прекрасної людини в нашу пору нікому помітити! Що ви скажете?

— Ну, я вас прошу, залиште це! — вже червоніючи, говорила Орися. Однак Сахнович повернувся до неї і, взявши за руку, лагідно сказав:

— Не сердьтеся, голубко! Серйозно. Я вас дуже люблю. Але слухайте сюди. Ми все-таки дещо зробимо. Знаєте, отого задаваку — нашого про4>есора — ми познайомимо з вами ближче. Знаєте, це безобразіє, що він і досі як індик коло вас топчеться і ніби й зовсім не помічає вас. Ви знаєте, я його не дуже люблю, бо він чванливий і надутий. Але талановитий, сміливий, цікавий чоловік. Тут уже нічого не вдієте. І по-моєму, він у ваших руках вийшов би золотим. Га? Як ви вважаєте?

— Та залиште ви, Михайле Ісайовичу. Я не можу про це так спроста говорити,— майже плачучи сказала Орися.

— Тільки він ото якийсь покручений,— невдоволено зауважив Сахнович.— Ну й до жінок у нього ставлення трохи зневажливе й цинічне. Але, я гадаю, що він потроху виправиться. І тоді з нього будуть люди. Авжеж.

— Знаєте, коли вже говорити про це, то на мене це наганяє жах!— раптом щиро заговорила Орися.

— Що саме?

— Оце сучасне ставлення до жінки.

— Так? Ну, розуміється, тут мало приємного, особливо для жінки.

— Знаєте, я як подумаю тільки про це, так мені хочеться виколупати собі очі, роздряпати геть-чисто серце. Справді ж бо! Як можна з най святішого, з найвеличнішого процесу в природі — з тайни народження людини — зробити якесь болото страшне, якусь неймовірну гидоту? Як це можна? Серйозно!

— А так, так... це, знаєте, справді дико,— поспішив відповісти директор.

— І невже вони думають, що це так їм і минеться, що природа може простити їм?

— А розуміється, ні,— вже з лукавою посмішкою відповів Сахнович. І потім знову, взявши її за руку, сказав:

:— А знаєте що? Давайте ми їм яку-небудь селекцію придумаємо! Іде? Гаразд!

Орися мимовлі щиро розсміялась, а їй відповів засоромленою посмішкою Горошко, що увесь час сидів і мовчки слухав цю розмову. Втім, вони в'їздили на подвір'я.

Коло головного будинку Орися зіскочила з коляси і, тепло посміхнувшись, попрощалася з обома чоловіками. Ту звичайну приязнь, яку завжди почувала до Сахновича, цього разу вона далеко гостріш і яскравіш відчула, і серце їй наповнилось солодким жажким соком.

Скоро зійшов Сахнович з коляси, як до нього зразу підійшло четверо поденних. А придивившись, він помітив на ґанку біля контори цілий гурт. Йому зразу ж ударило, що тут щось негаразд, і він мимоволі насупився. Горошко стояв осторонь і похмуро спостерігав.

— Що вам треба, товариші? — глухо й застережливо поспитав Сахнович.

— Та ми нащот рощоту,— так само глухо, але й рішуче заявили робітники.

— Якого саме рощоту?

— Ну, звісно, за роботу ж.

— Що ж я можу вам заплатити, коли мені й досі нічого не прислали? Де ж я можу взяти?..

— А хіба ж на станції не знайдеться хоч за тиждень?

— А де ж знайдеться? Що вам, банок тут, чи що?

— Так, повірите ж, жнива надходять. Нам же всього треба і в своїм хазяйстві.

— Але в мене нема нічого. Ви розумієте чи ні?

— Та де ж таки, щоб на станції та й за тиждень не знайшлося заплатити. Не може такого бути,— заявив один селянин серйозним співучим тенором.

— Ну, де це видано, щоб станція не заплатила! — відповіли майже всі гуртом.— Ви вже як-небудь пособіть.

Сахнович нічого не відповів і замислився. Він добре знав, звичайно, всі ці потреби і легко йшов назустріч їм. Але цього разу та думка, що його заощаджені гроші, призначені на будову лабораторії, може в одну мить пожерти оплачування поденних робіт, боляче стиснула йому серце. І він ще раз рішуче покрутив головою й заявив гаряче:

— Ні, ні, товариші! Треба почекати хоч трохи. Гроші незабаром будуть. А тепер, уявіть собі, нема.

В цю мить до нього підійшов Горошко і глухо, але рішуче і навмисне так голосно, щоб його чути було, заявив:

— Гроші треба видати, Михаиле Ісайовичу.

— Які гроші? А де ж я їх візьму?

— Аз тих, що ви залишили на будівлю лабораторії.

— Так то ж інші гроші! Як же я їх можу потратити сюди, голубе мій!

— Але ви їх можете позичити. А коли пришлють, тоді покриєте.

Робітники, почувши, що їхні вимоги зовсім несподівано починають набувати якоїсь певної підтримки, підійшли ближче й заспокоєно стали слухати.

— То, значить, ви хочете зарізати мене на лабораторії? — глухо, але роздратовано поспитав Сахнович.

— Таке! Навіщо різати? — ображено й задиркувато відповів Горошко. — Навіщо такі страшні слова? Я просто хочу, щоб ви позичили грошей людям. Так же не можна!

— То що ж, по-вашому, я проти людей? Експлуатую їх?

— Таке! Нащо так страшно говорити? Ви просто не розумієте їх. І більш нічого.

Сахнович стояв і чмихав; він густо почервонів, справді й серйозно розхвилювався. Він одну мить подумав, потім повернувся й сказав:

— Ну, гаразд! Гроші будуть видані за останній тиждень. Це тільки тому, що жнива. А решту почекаєте.

— Та воно треба було б хоч би за два тижні,— промовив хтось непевно, а його жваво й рішуче підхопив увесь гурт.

— А що вам, не однаково видавати: тисячу чи дві? — спитав Горошко. Але Сахнович збентежено й гнівно поглянув на нього затуманеними очима і, повернувшись до юрби, сказав:

— Гроші буде виплачено тільки за тиждень. Тоді хтось не то влесливо, не то глузливо сказав:

— Покорно благодаримо!

Сахнович круто повернувся й пішов до контори. Слідом за ним пішов і Горошко. Він догнав Сахновича біля самих східців. Той зиркнув на Горошка й роздратовано сказав:

— Власне, хто вас просив устрявати в цю справу? — поспитав він, повівши тому рукою перед обличчям. Горошко дивився на нього тьмяно й насуплено.

— Але я мушу боронити професійні інтереси.

— Що значить боронити? А хто ж порушує? Хто проти них?

— Ніхто, але вам вони чужі.

— Що за дурниці — чужі! Ви просто нічого не розумієте! Він ступив кілька кроків і потім додав рішучіш:

— Скажіть, що гроші буде виплачено завтра.

І сам побіг швидко по східцях до контори. За кілька хвилин він повертався до себе додому і чув, як Горошко щось захоплено і повчально говорив робітникам, а ті співчутливо йому посміхались.

"Агітація знову",— подумав директор, але не став прислухатись і пішов далі. Його пройняла досада, що міцно збиту думку про нього як про чутливого й уважного господаря тепер одним махом підрубано, грубо й несправедливо. І ще прикріше було, що значна частина коштів, так довго заощаджуваних і мало кому відомих, тепер в одну мить може розтанути. Мало коли йому доводилось таких прикрощів зазнавати.

Коли ж він прийшов до свого помешкання і, скинувши кашкета, зайшов у кабінет, здаля, з їдальні, крізь тихі покої проплив заспокійливо й журливо дзвін годинника, що пробив п'ять.

І директор, шукаючи собі заспокоєння, згадав слова давнього східного мудреця:

"Так, брате мій, іде хвилями життя. І дух твій то підносить на верхів'я гір, то раптом заносить у глибокі долини, щоб завтра знову винести його на найбільшу вершину".

Сахнович посміхнувся цій думці й чмихнув носом. А тим часом у їдальні вже неспокійно дзвонило ножами й виделками.

IX

Ще поміж ногами плутались пасма сутінків, коли Тося вискочила в коридор. Там ще густіш сутеніло, але в цих порваних ранкових просвітах вона легко розпізнала неясні обриси речей. Тим-то обережно й затаївши дух, але цілком упевнено вона підійшла до дверей селекційного кабінету. Побіч на стіні висів ключ, якого вона легко знайшла, помацавши рукою, і взялась відмикати двері. Повернувши раз ключем, вона схвильовано прислухалась до далеких відгомонів у цім великім лункуватім будинку. Однак усюди була та важка розімліла тиша, що тільки буває на світанку, а поблизу хтось густо й заспокійливо виводив лагідні висвисти носом. Вона рішуче повернула ключем і зайшла до кабінету.

Там знадвору йшов уже ранковий світ, і тіні зеленими дрімотними велетнями лягали на стіні, покірно й зажурено цокав дзигарок, а в повітрі ще чутно було вчорашні кислі випарний людини, гірчак від тютюнового диму, дух засушеного зілля і чад від гасових ламп. Але все це проколював і обплутував свіжий струмінь ранку, що точився крізь вікна.

Тося обвела холодним, але зляканим поглядом кабінет і спинилась на термостаті. Очі їй горіли яскравим п'яним завзяттям. Вона підійшла ближче й задивилась. Там унизу сумирно і втомно горіли дві лампи

"молнія". Коли вона підійшла ближче, від струменя повітря обидві лампи важко захекали й виплеснули на шкло по смужці сажі. Але Тося цього не помітила й тихо відчинила дверцята термостата. На білім пропускнім папері у жерстяних коробочках лежали бурякові зернята. Тося взяла одну з коробочок і придивилась. У світлі лампи вона побачила, що деякі зернята вже набубнявіли й почали ключитись, тоді як решта ще лежала мертвими крапками.

Тося раптом по-злодійському озирнулась назад і потім, повернувшись, дмухнула на лампи. В одній з них полум'я безпомічно затанцювало і вмить погасло, тоді як у другій воно уперто змагалось. Проте Тося рішуче дмухнула вдруге, і під термостатом стало зовсім поночі. Тоді, так само боязко й крадькома, вона підскочила до другого термостата і загасила й під ним світло. І далі, не озираючись, швидко вискочила з кімнати й, голосно захрипівши замком, мерщій тремтячими руками повісила ключа й майже побігла по коридору.

І тільки в себе в кімнаті вона захекано спинилась і густо зітхнула. Ще було зовсім тихо навкруги. Тим-то так невгамовно й голосно билося серце. Вона мимоволі взялась рукою за груди, щоб його втишити, і вмить відчула, як якийсь солодкий сік розходився їй по всьому тілу. Раптом стало радісно. Те чуття бандитизму, бунту, безчинства, що гнітило її ці дні, тепер прорвалось і запалило її молодечим вогнем. Вона теплим, зворушено грудним голосом засміялась, далі підійшла до вікна, підсунула штору й розчинила навстіж обидві половини. І зразу ж ударило міцним духом зела, якихось гострих квіток і холодної роси. Щойно розвиднілось, і ранок був зовсім молодий, як бавовнина з кульбаби, що від легенького подуву мала зникнути.

А схід уже зайнявся густим полум'ям, що промовляло неспізнаною молодою тайною світу, а хтось унизу густо піддував сивим димом із люльки. Вперше почувся десь іздаля хрипкий і сонний звук трудового життя.

Тося одійшла в глиб кімнати, мерщій скинула з себе капота і заходилась обливатись водою. За хвилину вона була вже свіжа й рожева. Сині променисті очі її дивились весело і втішно.

На подвір'ї проголосило співуче й тривожно у дзвінок, в повітрі знялася сила найрізноманітніших хрипких сердитих голосів. Хтось затяжно й солодко позіхав, відчуваючи, як розварене тіло ще змагалося зі сном і передчуваючи тяготу наступного дня. А вже десь поскрипував віз, брязкало якесь знаряддя, гупали і ржали коні і неспокійно гомоніли люди.

Тося вийшла на подвір'я, пройшла поміж робітниками, зайшла далі до скверу і пройшла вглиб попід палісадничками, розташованими попри окремих будиночках. Вона йшла, роздивлялась і весело наспівувала так, ніби сьогодні їй, власне, не треба квапитись на працю, а можна гуляти, як у свято.

На одній з алей вона зустрілася з Горошком — саме як той, вийшовши із свого приміщення, вмивався надворі, рясно прискаючи водою. Помітивши її, Горошко звів свою розпатлану голову і від подиву майже приголомшено застиг у страшенно кумедній вигляді з розпатланим чубом і широкою непідпере-заною сорочкою. Тося окинула його синім глузливим поглядом, тихо, по-чернечому лукаво усміхаючись, привіталась і пішла далі, тоді як доглядач витріщено проводив її очима.

Тося пройшла далі, у край парку, де вже починало заходити на пишний, урочисто-святковий літній день, і на це скоро-минуще весілля полетіла сила метеликів, кузьок, мух, а в траві дзвонили коники. Повітря починало нагріватись і великою теплою хвилею обіймало її, хоч вона стояла майже застигло.

І в цю саме мить несподівано й гостро промайнуло та сама маленька думка, навколо якої вона ходила вже довгий час. А тепер та думка, ніби блискавка, освітила усю глибінь, і вона враз до моторошного болю

відчула глибоко в собі страшну порожнечу. І тоді хтось ударив знизу гарячою хвилею, що схопила за горло, як залізними пазурцями,— до того, що Тося почала неспокійно й злякано ковтати повітря. Далі, ніби сама себе злякавшись, вона зірвалась і пішла назад. З подвір'я знову вдарило в дзвоника. Значить, робітники виряджались у поле. Певне, було шість годин. Біля східців до головного будинку Тося завагалась, але далі махнула безпомічно рукою й пішла до загальної кухні, попрохала чаю, наспіх випила одну чашку і, взявши коня, виїхала в поле.

День казково-хутко розцвітав у літі, у великім п'янім потоці, що його гнав хтось густими сонячними струменями, виливаючи їх із золотих келихів, а в тих струменях кипіли густі криваві соки землі, і випарування їх п'яно гомоніло шумом денним.

В полі проривали й сапували "еліту". Ще по ранку дехто стиха наспівував, але більшість жіноцтва в рядах була задумана й зосереджена. Тим-то й на Тосю мало хто звернув увагу, як та під'їхала. Вона зійшла з коня, відчула свіжий зрання запах землі і сама від цього схвилювалась і встряла в роботу.

Але робота йшла дружно й певно. Тося оглянула молоді корінці, дала порядок, на якій віддалі їх проривати, далі пройшла в другий кінець ділянки. Там знизу, від лісу й річки, тягло ще густішим повітрям, але сюди воно виходило вже розпалене й лягало на плечі, як важка густо-фіалкова керея з золотою каймою і торочками. Під її вагою Тося стояла майже непорушно, відчуваючи, як ранішня думка знову гостро вколола в серце й краяла його до розпачу, до нестерпучого вогню в мозку,— як перемогти люту пристрасну волю крові, що кипить у золотих струменях сонця? Проте, звичайно, відповіді не було й не могло бути... Кінець синьої намітки на голові невгамовно майорів у повітрі, ніби кидаючи удалечінь комусь неясний знак чи поклик.

А тим часом гурт дівчат на сапуванні розламався, виспо-стеріг невеселу постать своєї "агрономки" і пустився на дотепні весільні примовки:

Ой здорова, дівчинонько! Чи була ти та й на вулиці? Чи була ти та й на вулиці, Чи не бачила козака мого? Ой як же я не бачила, Як я із ним женихалася, Хіба ж тобі не гикалося, Як ми з тебе насміхалися?

Тося, почувши той спів, повернулась, ніби спросоння впізнаючи в нім дотепи на свою адресу, нарешті й сама засміялась теплою болісно-розчуленою посмішкою й пішла до гурту. Очі їй горіли сльозами, а вона йшла й дивилась просто в гурт. Дівчата раптом обірвали співанки й засипали її дружним рясним сміхом, і вона впурнула в той сміх.

Проти тої великої сонячно-білої святочності дня серед поля в канцелярії день починався похмуро, невесело й нудно. До початку праці де-не-де в куточках ще точилися жваві розмови, але з дев'ятої кожен сідав за свою працю неохоче й в'яло, і тільки за вікнами білі сонячні полотнища з важким темно-зеленим тканням на них нагадували про глибоку силу свята але поклик той ледве доймав паперову метушню контори.

Професор сьогодні, як і звичайно, вийшов до селекційного кабінету тільки о десятій. Ідучи палісадниками, він байдуже помахував стеком, збиваючи з кущів росу й насвистуючи якусь мелодію. В коридорі станції він мусив, на жаль, цю веселу й сочисту мелодію обірвати. Тим-то в самім кабінеті він привітався похмуро й холодно, обережно поклав на шафу капелюха з палицею і зразу ж пішов до термостатів. Та вже за хвилину він зацмокав і протяжно засвистів. Сьогодні, як уже кілька разів і перед тим, лампи під термостатами були погашені.

— Те-те-те! Що за диявол? — промурмотів він глухо і, роздумливо насвистуючи, заходився пильно та пунктуально, як справжній учений, оглядати лампи. Однак все було як слід. Гасу в лампах вдосталь, ґноти ще чисті. Значить, хтось погасив, це ясно. Очевидно, хтось навмисно шкодив йому, розуміючи вагу цієї шкоди, значить, це зробив хтось із співробітників станції, але хто й чому?

Професор, так само поволі й роздумливо насвистуючи, непомітно оглядав співробітників кабінету, подеколи щось мурмочучи собі під ніс. Хто б міг це зробити все-таки? Серед робітників кабінету було кілька студентів-практикантів. Ця публіка, з вузівських взаємин з нею, видавалась професорові якоюсь потайною, нещирою й ворожою. Але, власне, з яких причин вона могла це зробити? Навпаки, тут, на станції, ці юнаки видавались дуже сумлінними й слухняними робітниками. Тоді хто ж? Не міг же справді цього зробити сам завідувач кабінету! І, переставши насвистувати, професор знову заходив біля термостатів, голосно сам з собою розмовляючи.

Тепер цією справою зацікавився й Гамалій як завідувач кабінету й, підійшовши до термостатів, збентежено запитав:

— В чім справа, Вікторе Петровичу?

Той з підозрілою веселістю обвів його поглядом.

— Щось ваші термостати скандалять,— з удаваним спокоєм сказав професор і, не звертаючи на нього уваги, розчинив камери.

— Ну, це не може бути, знаєте. Термостати цілком справні.

Він нахилився, й став оглядати їх, і мурмотів:

— Тут щось не так, розумієте.

Професор, однак, не став далі слухати і заходився передивлятись коробочки з насінням, виймаючи їх із термостату. Тим часом Гамалій уважно оглядав лампи. Нарешті він підняв голову й, затуманено оглядаючи професора крізь пенсне, рішуче заявив:

— Ну, ясно, хтось погасив. Це без сумніву. Але хто ж міг це зробити? Кому потрібно?

— По-моєму, це жарти, Іване Петровичу! Ясно. Кому охота робити з цього шкоду?

— Жарти, ви кажете? Які ж можуть бути тут жарти? Він знизав плечима й одійшов.

— Знаєте що? — навздогін сказав йому професор.— Залишайте ключа в мене на ніч. Згода?

— Ну, розуміється. Будь ласка! — Гамалій широко розвів руками і навіть уклонився.

На тому їхня розмова й скінчилась. Але професор раптом пожвавішав. Він, весело й широким ритмом насвистуючи якусь мелодію, знову заставляв коробочки з насінням до камер, потім покликав сторожа, звелів почистити лампи, і коли все налагоджено, сам підпалив лампи, підкрутив ґноти і крізь посвист добродушно промурмотів:

— Ет, дрянь дєвчонка! Отака скандалістка!

Але й ці слова потонули в його веселім посвисті.

X

З опівдня спека в полі стала спадати. З-за лісу вихопився вітер і студив густими вогкуватими хвилями. Пізніше з заходу висунула густа синя смуга хмари, а кінець її взявся білим позолоченим металом. По тому хмара насунула на сонце, вітер раптом стих, в повітрі стало душно, і тільки кінець хмари обперезався густою кривавою каймою.

Трохи згодом вітер знову зірвався, хмара густіш посунула, і краплисто вдарило дощем.

Роботи в полі припинили. Дівчата мерщій пішли додому, понапинавшись вивернутою одежею. Дощ ішов який час задумано й рясно, великими краплями, але незабаром розбився на дрібні бризки і по тому поволі перестав. Тоді, вже під самою станцією, зірвалась дівчача пісня. Один акорд її вихопився соковито й дружньо і лунко вдарився об стіну парку, а відгуки пішли веселими вилясками.

О чом, дєвка, плачеш? О чом сльози лльош?

Крізь хмари несподівано вихопилось вечірнє сонце, розбилось у росах на полі, густою ряскою обсипало дівчат, що в цім тканні, скована ритмом пісні, видавались прекрасними тінями з далекої героїчної розповіді.

Тося, приїхавши верхи на станцію, мерщій здала коня і зразу ж побігла переодягтись. Але, бувши розбуркана від дощу і тепер почуваючи себе в свіжій і теплій одежині, вона не могла заспокоїтись і, нашвидку пообідавши, вийшла на східці. З подвір'я до неї доходили заклопотані, лункі у вечірнім тумані звуки, а вона їх сприймала байдужо, посміхаючись своїй якійсь невиразній думці. Тим самим поглядом вона зустріла й Гамалія, як той зійшов на східці. Він незграбно спинився й здивовано сказав:

— О, Тося! Що це ви тут?

Поволі й пунктуально, ніби один з селекційних коренів, він оглянув її, і якась лукава посмішка пробігла йому по обличчю.

— А яка вона святочна! Що це за подія така?

— А ніяка,— дражливо відповіла Тося.— Захотілось посвяткувати, то й святкую. А ви це знову в свої фараонівські гробниці!

Але Гамалій, ніби не помітивши іронії, безнадійно махнув рукою.

— Ет, знаєте, кому молодіти та цвісти, а кому й сохнути. Чорт! З цими кривими морока знову. Оце сьогодні, знаєте, здаю архієреєві, і нехай що знає, те й робить.

— Ну, бідний Ванічка! А що ж ви тоді робитимете? Гамалій жваво закивав головою й енергійно відповів:

— Знаєте, гулятиму на всі сто. їздитиму з вами на плантації, паритимусь на сонці, романси виспівуватиму й залицятимусь.

— Ви, Ванічка, романси співатимете? Отаке й скаже!

— Ну да! Й залицятимусь.

Вона глузливо глянула на нього й промовила:

— Слухайте! А поляриметри п телескопи не перетворяться?

— Це може бути,— похмуро й невдоволено сказав Гамалій.— Це може бути. Але одного, я знаю, тільки й не станеться.

— Що саме, Ванічко?

— Ваше серце ніяк із каменю в віск не перетвориться. Отже...

— А вам би хотілось мого серця, Ванічко?

— Мм... А хоч би й так...

А вона дражливо хитнула головою й кинула:

— Ну, подивіться. Який він ласий!

Однак, помітивши на його чолі гостру зморшку, зразу перемінила тон на лагідніший і, повернувшись до нього, переконливо сказала:

— Ну, ви ж знаєте, Ваня, я страшно невгамовна й легковажна! Нащо вам така я здалась?

— Я знаю: ви шукаєте героя,— ображено й тихо відповів Гамалій.— Вам конче потрібно героя. Ну, розуміється, я в герої нездатний. Я звичайнісінька скромна й працьовита людина, коли хочете.

Тося м'яко й розчулено йому посміхалась. На очах їй виступили сльози, і вона стиха сказала:

— Ні, це не так, Ванічко. Ну, розумієте,— я мушу... Словом, це зовсім не так... І ви не повинні так дорікати мені... Слухаєте?

— Слухаю! Ви мусите десь перегоріти. Перепалити свою кров... Хоч на чортовинні. Я це добре розумію.

— Ванічко! Мовчіть! Безсовісний, не будьте гірший, як є!

— Звичайно! Я розумію,— стримуючись і важко дихаючи, сказав Гамалій.— Але знайте, ви можете згоріти до попелу. Ви це передбачаєте?

— А що ж! Нехай я згорю на попіл, а ви лежатимете чистим холодним золотом. Яка ж із того людові користь?

— Ет, Тосю! Яка ви! — роздратовано сказав Гамалій і сіпнувся йти вгору. В цю мить із фіртки вийшов професор. Він ішов спокійно, з удаваною байдужістю до всього світу, зі стеком під рукою, і покволом курив цигарку. Порівнявшися з Тосею та Гамалієм, він холодно вклонився й пішов далі.

Гамалій підозріло й пожадливо впився очима в Тосю й помітив, як вона вся, ніби в пропасниці, затремтіла, коли з ними порівнявся професор, і вмить знітилась, немов квітка на великій спеці. Він голосно зітхнув і, поглянувши, як далеко зайшов професор, сказав:

— А ви знаєте? В архієрея ціла біда. Хтось, розумієте, гасить лампи під термостатами.

— Та не може бути!

— Ні, серйозно! І це вже не вперше.

— А що ж архієрей?

— Ну що ж! Щось собі бубонить і лається!

Це було сказано так безтурботно й довірливо, що Тося не витерпіла й розкотисто засміялась.

— Значить... бубонить... і заклинає чортами...

— А так. Справді заклинає... І взяв, знаєте, ключа, щоб вислідити...

Тося дзвінко й захоплено сміялась. Гамалій і сам засміявся, але незабаром схаменувся і, кивнувши головою, пішов у будинок.

Вечірня тиша заслухано й лунко осіла навкруги. Звідкись із туману пробивалися звуки, але поблизу лопались, як бульби, і важко було розпізнати, звідки саме й від кого вони йшли. По тому хтось, ніби потай, запалив фосфоровими сірниками небо, горою парку пробіг вітер, і кущ сосен по той бік будинку журно й затишно прошумів. Але той шум хтось рішуче перебив поспішливими кроками. По тому зірвалась тиха задушевна пісня. Пісня щиро й зворушливо скаржилась, але досить

розважно й добродушно. Тося мимоволі прислухалась, роздумуючи, хто б це міг співати. Тим часом співак підійшов ближче до ґанку й, неохоче обриваючи пісню, чиркнув сірником і запалив цигарку, і потім в її світлі повів очима і, придивившись, тепло обізвався:

— А, Мадонна! Добрий вечір!

Тося глухо засміялась глибоким грудним голосом, проте заперечила:

— Ну, дивіться! Мадонна! Яка я вам Мадонна?

Та доглядач підійшов ближче до ґанку, й, ставши на приступку, похилив з кумедною пробачливістю голову, й сказав:

— Може, ображаєтесь? Не треба, серце... їй-богу, не треба. Мадонна — це як би вам сказати. Воно на сьогодні, може, звучить трохи й контрреволюційно. А на ділі — це, понімає-те, мати й жона. Це велика жона, як у Шевченка ото, і їй треба вклонитись. Ото так я дивлюсь.

І Горошко справді з театральним жестом уклонився і по тому, потоптавшись, чемно поспитав:

— Можна сісти біля вас? І впевнено відповів:

— Красно дякую!

Хвилину він помовчав, глибоко затягся й тоді улесливо й лукаво поспитав:

— Мабуть, мріяли тут, сидячи сама?

— Ну то що? Хіба мріяти й не полагається, по-вашому? — зацікавлено спостерігаючи його, запитала Тося.

— Ні, я тільки не знав, що вчені панночки теж поважають мрії.

— Ах, ви он про що! — засміялась Тося.

— Діло таке, я не проти мрії! —говорив добродушно Горошко.— І навіть, коли хочете, люблю мрію. Бо вона тільки й гонить людину. Не було б її, людина заснула б, як свиня в болоті. А мрія все-таки кудись гонить і гонить людину. Ото таке! — Горошко ґречно вклонився, але Тося тільки погрозливо кивнула йому й засміялась.

— Ох, який ви неприкаяний,— глузливо зауважила Тося.

— Еге ж, неприкаяний... А знаєте, в мене є щось бурлацького, їй-богу. І ви знаєте, я страшно люблю ото бурлакувати. Отак собі звалити на плечі торбинку й блукати з міста в місто, з села в село ген-ген, і сам не знаєш куди... І головне — тоді життя страшно цікаве. Всюди нові люди, всюди по-новому, добре до тебе ставляться, і всюди людині молодо, легко. Це страшно цікаво...

— Ну, що там цікавого! — сказала Тося.— Мені здається, така людина, що багато мандрує,— жулик, нечупара. Від такої людини завжди смердить брудом і пітними ногами. І потім, білизна в неї завжди брудна, і не знаєш, чи там ненароком не водиться тваринного царства.

— Ну, таке! Звичайно, в дорозі можна всього набратись, але ж можна й чистим себе держати. Літом же купаться скільки хочеш можна. А зате як багато принадного в такім житті! Це, сказати вам, сама розкіш!

— Ну, ні! Не підіб'єте. Я свого затишку ні за що в світі не проміняла б на якусь мандрівку. І не підбивайте.

— А я й хотів саме вас підманути. Ну, ось послухайте. От, скажемо, звезуть буряки в катати, і ми з вами куди-небудь чкурнемо. Га?

— Ще б пак! Я чкурнути не хочу!—замахала руками Тося.— Це ви вибирайте когось іншого.

— А я саме вас і хотів у товариші, бо ви цікава й жива людина. А нащо мені возитися з якимось барахлом!

— Барахлом? Ах ви! Та ви справді якийсь бурлака! Тося замахнулась на нього галузкою. Але Горошко, тепер

уже захоплений власними думками і тим, що встиг уже зацікавити дівчину, говорив далі:

— Діло таке: я страшно боюсь життя, отак, як особливо сидіти на однім місці, бо воно завжди чіпляється якось за тебе. І неодмінно дратуєшся. І неодмінно сваришся. І тобі такого смальцю пустять за шкуру, що тільки держись. Людина ж, як вона сидить на однім місці, так набирає якоїсь, знаєте, гадючої отрути й любить милого брата свого куснути і запустити йому крапельку тої отрути.

— О, ви, мабуть, теж золотко! Не зачіпай!

— Я? Ні! Я тільки люблю, щоб усе було справедливо. Розумієте? Неправди не терплю.

— Ач, який він гарячий! А що ж з нею робити, як її так багато?

— Випалити її к чортам собачим! Розумієте? От тоді тільки й діло буде.

— Ха-ха-ха! Який ви завзятий! А чому ви думаєте, що саме ви справедливий, а не хто інший?

— Ну, бачите. Я перш за все нікому не хочу робити лиха, коли б тільки мені його не робили. І я ні до кого перший не чіпляюсь. Отак от!

— Подумаєш, як це багато! Ви зумійте в собі перемогти це лихо, а тоді вже будете говорити про інших.

— Та ні, я серйозно. Коли йдеш отак десь на нові місця, а степ стелеться тобі, тоді все життя здається дуже цікавим і хочеться навіть людей любити.

— А вам не здається, що ви самі від себе тікаєте? Так воно ото, мабуть, і виходить.

— А чого ж би мені від себе тікати? Та й від самого себе, знаєте, не втечеш.

— А ви хочете втекти, бачите. Так, по-моєму, можна зробитись зовсім порожньою або нечепурною людиною. Хіба вам не здається, що так порожнієш? Ото десь розгубиш себе, а в самого нічого не зостанеться. Ні, не кажіть мені цього.

— Дурниці!—енергійно хитнув головою Горошко.— А знаєте що? Давайте спробуємо колись помандрувати! Хочете? От тоді й побачите.

— Ну, я вже краще поїхала б за кордон, коли дадуть відрядження.

— Так це ж дуже легко зробити.

— Справді? А як?

— Та як же! Ми вам дамо від місцевкому рекомендацію в райком, а райком може рекомендувати вас в управі.

— Слухайте, так тоді я хочу, неодмінно. Розумієте, неодмінно!

— Бач, на що вас можна взяти. Ну, та добре, ми це вам зробимо.

Горошко енергійно стиснув дівчині руку й попрощався. Тося відчула, як її всю гостро пройняло холодом, і мимоволі здригнулась. Десь серед м'якої темряви тихим писком скаржився якийсь птах. З далекої луки доходило сюди розіслане синявим хвостом світло. Не було місяця, і все ж той світ дивно стелився навкруги, як величезна ватра, припорошена молочним туманом, крізь який проходили поблиски жару. Він м'яко й дбайливо обіймав великий ліс комишів, що лисніли рудавою хмарою, яка ніби врізалась у небо, віщуючи велику грозу.

І це викликало в Тосі якісь неясні давні спогади, що тьмяно комашились, кров ударила в голову, зашуміла в вухах нестримним потоком шепотів, і раптом промайнула гостра невблаганна думка, що розкриває перед очима моторошну порожнечу. Куди, власне, йде життя, яку мету й зміст воно має? Жах, глибокий жах лежить в основі всього світу!

З темного обрію вихопилась далека степова пісня, що з великою журбою повилася в тиші, ніби зголодніла й пожадлива душа розпачливо шукала собі нового спізнання, щоб перемогти велику тугу світову, щоб виправдати всі провини в житті.

Пісня ця йшла холодним і вразливим струменем, і Тося вслухалась у неї, разом з тим відчуваючи, як без міри важко любити свою землю, а нема сил зректися її.

Вона сиділа який час, прислухаючись до тої далекої пісні і власної думки; раптом уся гостро здригнулась і, ніби струшуючи з себе холодну росу, випросталась і побігла до себе в кімнату. Проте ще довгий час не могла заснути, охоплена якимсь невиразним смутком і болем.

XI

Варіаційні рядки сорту А-379 цілком виразно розбивались на певні групи. Груп з кожним роком більшало, але самі вони дрібнішали. Нарешті два роки тому центральна вершина розбилась на дві нові вершини — вища з них пізніше посунула вниз, обидві ще більш розбились і осіли. Ще раз вивірені варіаційні таблиці показували певний виразний процес деградації сорту. Очевидно, руйнувалась його консистенція. Це ясно. Досліди з проростанням це так само ствердили: насіння сходило невеличкими купками, без якогось правильного чергування, як воно звичайно буває зі здоровим нормальним сортом. Схоже було на якесь закоркування у людини вен згустками крові, яких організм уже не має сили розігнати по тілу. Так, сорт утрачав свою життєву силу,— витривалість біологічної клітини слабнула, клітина марніла. І тільки на деяких пунктах цього розкладу затримались здоровіші екземпляри цього сорту. Це все було тепер з'ясоване більш-менш певно. Але в чім же причина такого розкладу? Це було те питання, що ось уже який час непокоїло професора, і він не знав, чим пояснити цей процес розкладу. Варіаційні таблиці були складені в розрізі часу. Аналіз а рядків дала дуже цінні висліди, але все ж не відповідала на найголовніше питання — чим пояснити деградацію сорту?

Професор стояв, дивлячись на криві, розкладені по ділянках. І по тому, раптом окинувши їх скошеним оком, весело свиснув і застукав пальцями по столу так рішуче, що на це навіть Гамалій звернув увагу й, підвівши здивоване обличчя, прислухався:

— А все-таки ми ще раз розробимо таблиці за ознаками ділянок: інсоляції й грунту.

— Всі поляризовані корені перекомбінувати?

— А що ж?

— Це ж величезна робота!

— Чому величезна? Двох студентів ще додати на два тижні — тільки й усього.

Гамалій знизав плечима й одійшов убік, а професор покликав до себе одного з практикантів і став пояснювати йому методи складання таблиці в новім розрізі. Нарешті, передавши матеріал студентові, Савлутинський узяв стека і вийшов з контори. Було вже біля 4-ої години, і він завжди в таку пору йшов до себе обідати, а перед тим 15 хвилин гуляв у парку.

Він ішов, розмахуючи стеком, зосереджений все ще на всіх тих питаннях, що їх викликали досліди сорту. Якийсь неймовірно солодкий і паморочливий дослід.

Розпалившись цими спробами все з'ясувати, він дуже швидко пройшов у кінець парку, за яким зразу ж починалися селекційні ділянки трав. Тут він спинився і байдуже оглянув лани, але зразу повернув, збираючись іти назад, як раптом зір його впав на жінку, що сиділа на межі двох ділянок застигло, ніби скам'яніло. Густа темно-червона кофточка її злегка коливалась у повітрі, а вона сама, як монумент, застигла зором на далекім краєвиді річки. Вражав болісний обрис плеч, зламаний і тонкий, що викликав зразу ж якусь чулу турботливість до цієї людини. Він згадав цю тиху й лагідну дівчину, завжди засоромлену і малобалакучу, і якийсь особливий, цього разу теплий і уважний інтерес обійняв його.

Він зразу ж повернув до неї, зайшов просто неї і, поволі знявши капелюха, допитливо сказав:

— Споглядаєте?

Дівчина спокійно перевела на нього свій погляд і широко, але тихо посміхнулась.

— Чи, може, про милого засумували, як годиться дівчині серед поля під отаку застиглу спеку, коли хочеться зняти одежу і в бокса битися з повітрям? У вас такого бажання не буває?

— Ні! — тихо посміхаючись, відповіла Орися. В чорне м'яке волосся, просто зачесане, вплуталось їй кілька сухих билин, і це особливо бентежило зір професорові.

— А так. Це вірно. Бо ви, по-перше, жінка, дівчина. А до того ж тиха, споглядальна людина. Але скажіть, будь ласка, колего, чого це в вас такий смутний вигляд, коли люди вашої вдачі ясні й спокійні?

— Ну, чого ж спокійні? Хіба в нас не може бути своїх турбот чи серця в нас нема?

— Я цього не скажу. Але споглядання — це якийсь особливий процес зосередження й спокою. По-моєму, це мусить бути особливий підвищений спокій, коли людина ніби переключає себе на вищий щабель переживань та відчувань. Це, безперечно, цікаво, але я певен, що це нічого не дає. Людина вже вийшла зі стану отого несвідомого думання, отого неясного відчування життєвих процесів, якими вона керувалась раніш. Тепер усі спізнавальні сили мусять переходити тільки в розум. Я, знаєте, в інтуїцію не вірю, що таке інтуїція, зрештою? Це ж той самий недорозвинений апарат мозку, якого ще до кінця не викрили наші психологи, та й більш нічого. Розумієте? Це все, вибачте мені, туман, дурниці! Сьогоднішня людина мусить жити розумом, і тільки розумом. Вона повинна його й слухатись. Бо розумом можна виміряти, вичислити, ствердити, спізнати. А що ваша інтуїція, ваші ідеалістичні течії, ваші споглядання! Вони організували світ, поліпшили людське життя?

Орися слухала його, але ніби далекою й байдужою увагою, а сама вп'ялась пильним тужливим поглядом в далечінь, а на тонкім засмаглім і полупленім від сонця обличчі застигла велика скорбота.

— А мені думається — ми убогі й сліпі. А думаємо, що ми все можемо зробити. Справді ж бо. Є надто тонкі речі в житті, щоб їх можна було спізнати розумом,— тихо й ніби байдуже відповіла Орися.

— Значить, по-вашому, інтуїція і є ця от туманна душа?

— Я не знаю, як хочте називайте.

— Дурниці, я вас запевняю! Просто туман. Коли хочете, то ніякої й інтуїції нема. Є просто в нас стимули, що спонукають розум до праці. Ну, коли хочете, оте шмаровидло, щоб коліщатка розуму краще працювали. Розумієте? І більш нічого.

— Та ні ж бо, це не в усіх розвинене, як ото буває, що людина не має голосу й слуху. Через те ми й думаємо, що нічого більше й нема...

— А хоч би й так! Що нам додумуватись? Нема, то й нема. Ми орудуємо тим, що маємо.

— Ні, це не те,— рішуче й твердо заперечила дівчина. І по тому, глянувши на нього вогкими й блискучими очима, сказала:

— Я так не могла б жити. Це страшно. Справді ж бо... Професор поглянув на неї скоса й докірливо:

— А прошу вас, чому саме?

— Не знаю,— сказала гаряче й щиро Орися.— Мені здається, що ми самі себе обкрадаємо, бо ми самі себе позбавляємо радості буття.

Розумієте? Що людині з комфорту, з розкоші, коли душа їй буде висмоктана, як жмаки? Хіба в цім зміст життя, товаришу? Серйозно.

Савлутинський перестав стьобати стеком і пильніш поглянув на дівчину.

— Да, це цікаво. А що ж тоді, по-вашому, треба робити?

— Я не знаю, що робити,— сказала сумно дівчина.— По-моєму, ми не знаємо спочинку й свята. Розумієте? В житті є не тільки серед людей, а й у природі великі свята. А ми заклопотані своїми дрібницями, метушимось, як голодні жебраки, а того великого моменту й не помічаємо. І він проходить завжди мимо нас.

— Ну, то й що з того?

— Як що з того! Там же великий розум і серце землі творять свою роботу й для нас. І нам треба відчути той потік і ввійти в нього.

— Так, але це треба тільки розуміти,— просто сказав професор.— Нема що віддаватись усяким візіям.

— А по-моєму, треба тільки помічати й відчувати,— сказала засмучено Орися.

Та Савлутинський усе це повернув собі на жарт і, ґречно нахилившись, поспитав:

— Так, але чому все-таки ви така засмучена?

— Ну, не знаю,— засміялась дівчина й знизала плечима.— Просто від усяких роздумувань.

— Сердешна дівчина! То ви ще й роздумуєте ото так багато над усім? — по щирості здивувався професор.

Дівчина здивовано поглянула й ледве посміхнулась, далі встала, зв'язала кілька горсток трави й повернулась іти до станції.

— Ну, а що ж, по-вашому, мені робити? — жартома поспитала вона вже в алеї парку.

— А дуже просто, товаришко. Ну, насамперед, закинути зовсім ваші роздумування. Це — перша вам дієтична умова,— говорив методично й авторитетно Савлутинський.— По-друге, вам конче потрібно вийти заміж і якомога швидше.

— Що? — голосно розреготалась Орися.— Ну, слухайте, що ви справді! —ображено додала вона, хоч сама дивилась веселим блискучим поглядом.

— Я цілком серйозно вам раджу. А так!

— Ну, мені це може порадити всяка тьотя з Кобеляк чи з Хорола.

— Ну, те саме і я вам раджу. Ви ж подумайте. Ви вродлива, розумна й прекрасна вдачею жінка, а порпаєтесь у такій, вибачте, єрунді, як якесь споглядання або нікому не потрібна селекція вівсів і трав, що може зробити абиякий найпоганіший і найдурніший чоловік. Яке ж ви маєте право не бути матір'ю й не родити дітей? Мусите! Мусите дати нове прекрасне покоління. Вибирайте собі доброго чоловіка й залиште роботу.

— Що ви кажете? Залиште! — здивовано й злякано сказала Орися. Але прооре сор, захоплений цією думкою, раптом випалив:

— Нарешті, коли хочете, і я на це можу пристати.

— Що таке? — майже закричала Орися і зміряла його гнівним ображеним поглядом.

— Я не проти цього, коли ваша ласка,— цілком щиро й серйозно сказав Савлутинський.

Орися тепер не стрималась і приснула сміхом.

— Ну, слухайте, ви просто ненормальна людина,— сказала вона, обриваючи сміх.

— Ну, що тут ненормального? По-моєму, до серйозних речей треба ставитись просто й серйозно.

Але Орися тепер дзвінко й нестримно сміялась. Так вони підійшли до головного будинку. Розчинені вікна його ніби замерзли в густім холодку, що повис над клумбами. Хтось, перехилившися з кабінету надвір, повільно курив, але, запримітивши їх обох, як вони йшли, чомусь сховався всередину. Тим часом, коли вони підійшли ближче, з вікна визирнула Тося.

— Орисю? Це ти так смієшся? Що з тобою?

Але, зустрівшися з поглядом проо>есора, холодно-сірим і зухвалим, як їй здалося, вона раптом знітилась і тільки непевно поспитала:

— Орисю! Ти сюди?

А та хитала щасливо головою й бігла наперед.

Вже на ґанку вона кивнула процесорові головою і сама з щасливою посмішкою побігла в будинок. Професор задумано збив кілька головок

бур'яну на подвір'ї і потім, так само як і завжди, спокійно й поважно пішов обідати.

XII

Увечері того ж дня парком проходив Горошко. Був він у білій сорочці, у білім крислатім солом'янім брилі, чорні ж вуси й борідка йому горіли густою скам'янілою смолою. Втім, його повільні рухи нагадували швидше пасічника з-під Полтави — цей тип з особливо гостро виявленими тюркськими рисами.

Помітивши в палісаднику Тосю, що йшла якраз напроти нього, він підкреслено ґречно зняв бриля, широко й добродушно повів ним у повітрі і вклонився.

Тося мимоволі засміялась.

— Який з вас дядько добрий!

— А що?

— З самої Полтави! Шкода, що нема в живих Гоголя.

— А то що?

— Списав би з вас другого Солопія Черевика,— глузливо зауважила вона.

— Го-го! Якби живий був Микола Васильович, ми ще б і не такі діла з ним устругнули,— розважно сказав Горошко.

— А ви що тут гуляєте? Мабуть, нудьгуєте тут? — поспитав він так само.

— Атож. Саме вас чекали тут,— дражливо сказала Тося.

— О, дуже приємно! Тоді я зразу прийду. Тільки ось управлюсь, і ми до ваших послуг.

— О, будемо щасливі вас приймати,— з удаваною ґречністю вклонилась Тося.

Фіртка в паркані поволі заскрипіла, і Горошко, ласкаво вклонившися, з широким помахом бриля, посунув за будинок, мурмочучи якусь пісню.

Тим часом Тося зразу ж побігла в будинок і, заскочивши до Орисі, захекано поспитала:

— Що ти робиш, Орисю?

— Читаю! — спокійно відповіла та.

— Ходімо швидше куди-небудь.

— Чого саме?

— Та так! Ходімо!

Та, чекаючи, звела бровами.

— Розумієш, Горошко обіцявся зараз прийти до мене. Я не хочу його бачити сьогодні. Значить, нам треба кудись утекти!

Орися невдоволено знизала плечима, але поволі поклала книжку й зібралась іти.

— Куди ж ми підемо?

— Ходімо до Ганни Іванівни. Знаєш, ми давно в неї не були.

Орися холодно поглянула на неї, але мовчки хитнула головою, і обоє вони вийшли надвір. Перейшовши подвір'я, вони зразу ж зайшли в палісадник, що оточував приміщення ди-ректорове, і повернули зразу за ріг. Але коло веранди обоє спинились. Тося вихопилась уперед, пройшла до самих коло

нок і, пригрозивши рукою назад, обережно пробрала дірку в плетиві винограду й задивилась. На веранді біля самовару мила посуд Ганна Іванівна. Тося нахилилась і, взявши з землі суху ломачку, зайшла за ріг, до самих східців. Заждавши слушної хвилини, коли господиня саме похилилась, витираючи посуд, Тося замахнулась і пошпурила паличку, а сама мерщій заскочила за стіну й прислухалась. Паличка вдарилась у самовар і відскочила.

— О! Хто це? — Ганна Іванівна підвела голову, озирнулась, далі повернулась до східців і рішуче сказала:

— Ну, не балуваться! Заходьте краще сюди.

Тоді обоє дівчат вискочили з засади і, весело регочучи, побігли на веранду, просто назустріч спокійним і трохи насмішкуватим очам Ганни Іванівни.

— Ну, ну, заходьте. Чай будете пити?

— Та йдіть ви з вашим чаєм,— задиркувато сказала Тося.— Ходімо краще кудись погуляємо.

— Я не можу, Тосічко!

— Чому не можете?

— Бо ще не поснули діти. А потім скоро приїде з міста Михайло Ісайович. Я мушу чекати його.

— Навіщо?

— Як навіщо? А що ж він буде сам-один тут робити?

Тося підійшла ближче й, схиливши набік голову, дивилась просто на неї веселим задиркуватим поглядом. По тому губи їй скривились у глузливу посмішку:

— Пенелопа! Просто Пенелопа! І, зірвавшись, крикнула:

— Чи ви мені довго отак старушку корчитимете?

І зразу накинулась на господиню й немилосердно залоскотала її. Ганна Іванівна безпомічно одмахувалась, вигинаючись круглою флегматичною постаттю, ніби вся заплутана в тенетах, важко сопіла та верещала. Нарешті вона якось вирвалась і, загородившися стільцями, насторожено чекала нового наскоку.

— Слухайте! Ви ще довго будете казитись?

— А що?

— Ну, вже ж пора якось скрутити. Хоч так, Микито, хоч сяк, Микито.

— Що скрутити? Що скрутити? Пенелопа ви нещасна! Тося, засукавши рукава, заходилась брати цей новий підступ.

— Ой, Орисю! Допоможіть!

— Ти що сіпаєш господиню? — прискочила Орися.

Але Тося поглянула на неї удавано зневажливим поглядом і кинулась штовхати й лоскотати господиню. Ганна Іванівна вискочила з загороди й сама встряла в цю колотнечу. Нарешті вони удвох таки повалили Тосю, і з цього зчинився ще більший сміх і вереск, але воювати всі перестали. Тося підвелась, обтрусилась і, дивлячись на Ганну Іванівну докірливо, похитала головою.

— Це називається чемна господиня!

Ганна Іванівна з удаваним докором поглянула на неї і з зовсім несподіваною та незвичною для неї легковажністю підбігла до Тосі.

— Ну, Тосічко, ви ж не сердіться. Сама ж ви перша почали цей бокс з футболом.

Всі троє весело зареготались. Отже, й ця хмара непорозуміння легко розвіялась.

Тося ступила в кінець веранди й, заглянувши в щілину поміж галуззям дикого винограду, голосно вигукнула:

— Матінко! Як же тут гарно!

— А ви думали, Тосю! — задиркувато відповіла господиня.

— Яка долина звідси! Ну подумайте, мовби тільки вчора народилась земля. Та ще й квітник спереду. Я б тут увесь час сиділа б і мріяла.

— А хто ж вам заважає, Тосю? Приходьте й мрійте,— з легким лукавством відповіла Ганна Іванівна.— До речі, вам є про що помріяти.

— Ганно Іванівно! Прошу без натяків! — повернувшися, засоромлено сказала Тося.

— Я ж без усяких натяків, Тосічко, а просто кажу. Чи довго ви крутитимете голову нашому професорові?

— Ганно Іванівно! Ну, їй-богу. Я прошу вас. Ну, яка ви!

— Слухайте, Тосічко! Ну-бо ж, скажіть, що у вас, закрутилось на щось, чи так, більше туман?

— Більше туману, Ганно Іванівно.

— Так це ж не діло, серце. Чого ж це так ви повели?

— А я знаю? — підійшовши ближче й почервонівши, сказала Тося.— Значить, я йому не подобаюсь. От і все.

Орися вражено й застережливо поглянула на Тосю, але та не помітила цього погляду. Орися завагалась, ніби збираючись щось сказати від себе, та проте рішуче повернулась і, зайшовши до вітальні, стала мовчки переглядати альбом.

— Що значить не подобаюсь! Чим ви можете, власне, йому не подобатись? — поспитала Ганна Іванівна, підбираючи нитку розмови.

— Значить, у мене є якась фальш, як кажуть селяни,— бо-

лісно сміючись, сказала Тося й почервоніла до того, що в очах у неї виступили сльози.

— Яка ж у вас фальш є, Тосю? Ніякої фальші нема,— рішуче заперечила Ганна Іванівна.— Просто ви не так повели всю цю кампанію, як тепер люблять говорити. Ви з ним хоч раз говорили як слід?

— Ні, тільки натякала, та й то злегка.

— Що значить натякала, Тосю? Так не можна, голубко! Корчити з себе плохеньку панянку, що засоромлено мне складочки сукні, як їй паничик натяками й туманно признається! Тепер не можна. Розумієте, голубко, зовсім не ті часи настали. Тепер усе пішло на дику силу, і, значить, треба вміти якось своє зверху поставити.

— Отакої! То що ж ви хочете, щоб я сама кинулась йому на шию ? — вражено поспитала Тося.

— Зовсім ні, Тосю. І боронь вас Боже так робити!

— Тоді що ж, по-вашому?

— Тепер треба отак його оплутати, обкрутити, щоб він здурів, сп'янів, а тоді просто брати його з лоба. Розумієте? Отак от, серце.

З вітальні дійшла до них задумана й глибоко чуйна мелодія, але обоє жінок на веранді, тільки на мить прислухавшись, заговорили знову.

— Ну, слухайте, Ганно Іванівно! — засміялась глибоко схвильована Тося.— Ви щось кажете справді надто нового.

— Тільки так, Тосю. І головне, пізніш увесь час його тримати, не випускаючи з рук.

— Та йдіть ви собі. Я щось не примудрую тут,— махнувши рукою, майже безпомічно відповіла Тося. Ганна Іванівна підійшла до неї й ніжно поцілувала.

— Ну, зелененьке ще ви. Ви краще подумайте про це! Розумієте? І все буде добре. Ось побачите!

Вона стиха гладила їй руку й дивилась співчутливим теплим поглядом, вражено милуючися з того, як по розчервоніло-му обличчю дівчини потекла одна зрадлива сльоза.

І, певне, ця сльоза нагадала Ганні Іванівні, що далі не можна заходити,, і вона, мерщій повернувшись, пішла до стола й крикнула у глибінь кімнати:

— Григорівно! Діти вже поснули?

З вікна визирнуло обличчя літньої вже жінки, з дбайливо зав'язаним очіпком на голові, і поважно кивнуло головою.

Тим часом музика в залі обірвалась, і на веранду вийшла Орися. Вона повела примруженими очима, потім уважно прислухалась і загадково посміхнулась.

— Знаєте, голубко, він, по-моєму, калічений чоловік,— казала далі Ганна Іванівна.— Ото, що він був за кордоном. Це раз. А потім, мабуть, революція підірвала його, як і кожного з нас. А то ще у нього була й сердечна драма.

— Яка драма?

— Як? Хіба ви цього не чули? — спитала Ганна Іванівна. Тося заперечливо хитнула головою, тоді як Орися зосеред-

ковано й глибоко задумалась.

— Ну, як же! Це була цікава історія. Він ще до революції був тут земським агрономом. І закохався якось в одну вдовичку, дочку повітового маршалка. Правда, вона була дуже вродлива, і він, як молодий хлопчисько, втюрився в неї до божевілля. А вона стала крутити ним. Вони були й побрались. А ставши йому за жінку, вона ще більш

його закрутила. Ну, він, сердега, мучився, мучився... Нічого не лагодиться. А тут почалась війна. Він узяв і подався на фронт. Просто одної ночі, як вона поїхала до міста, він потай утік. Вона тоді недовго думавши — в сестри. Цілих три роки шукала — і ніде ні слуху. А тут настала революція, а від нього й знаку. Він, видно, надто гордий чоловік. Приїхала вона додому, сюди-туди, маєточок їхній забрали, дітись їй нікуди. Так вона й отруїлась.

Обоє дівчат важко й злякано зітхнули.

— Де ж він був? — поспитала Тося.

— Він просто попав у полон до німців,— тихо відповіла Ганна Іванівна і замовкла.

Десь іздаля затуркотів дикий голуб, а поблизу злякана ворона густо прошуміла крилами. На долині зайнявся й спалахнув вогник, що зразу ж і розсипався на рясні бризки.

Орися взяла за руку Ганну Іванівну, заглянула їй в обличчя й тихо сказала:

— Заграйте нам, Ганно Іванівно.

Але та сиділа важко й непорушно, глибоко замисливши чи прислухаючись до якихось своїх потайних думок.

— Ви нам не хочете заграти? — вдруге, стиха посміхаючись, промовила Орися.

Ганна Іванівна підвела на неї здивовано-засмучений погляд і ніби спросоння захитала головою.

— Я ж усе забула,— тихо сказала вона.

— Ну, та щось же ви знаєте.

— Справді ж вам кажу. Ви думаєте, що господарство — це вам жарти?

— Ну, та вже ж колись ви сідаєте й до рояля?

— їй-богу, я так люблю музику, що мені сором братись до неї.

Але дівчата рішуче взяли її під руки й, сміючись, повели в вітальню. Ганна Іванівна який час ще опиралась, однак мусила сісти й, надівши пенсне, заходилась перебирати ноти.

За кілька хвилин по залі пішла свіжа й бадьора Грігова сюїта. Звідти вона вийшла на веранду й розійшлась по парку, щоб розтанути в тінях літньої заслуханої ночі. Якась пташка поблизу в кущах заходилась відважно переспівувати ту мелодію.

По тому пішов Бетховен і Шуман; нарешті зненацька Ганна Іванівна знайшла лисенківський збірник — і дівчата легко впізнали нову мелодію. Очі Тосині пройнялися веселим вогнем. Вона не втерпіла й підхопила мелодію, її несміливо підтримала Орися, і нарешті голоси якось злагодились у тривожній скарзі:

...Вилітали, буркотали, Розкоші шукали. Ох, і скільки не літали, Треба вниз спуститись, Ой у полі три дороги — Треба розрізнитись.

Усі троє завзято й відважно, з якоюсь жагучою насолодою співали цю пісню. А коли на хвилину вони стихли і залою пройшла пауза,— знадвору, з зеленаво-блакитних сутінків полинув усередину великий тріскотливо-урочистий концерт ночі. Втім, його знову покрили жіночі голоси тихим, тепло-інтимним співом.

На порозі з веранди раптом з'явився Михайло Ісайович. Протираючи окуляри, він лагідно посміхався у густу м'яко-каштанову бороду.

Жіноцтво мерщій обірвало той спів; дівчата зніяковіло засміялись.

— Ну, чого ж ви? — сказав Михайло Ісайович, заходячи до вітальні й здоровкаючися з дівчатами,— мило. Дуже мило. Авжеж.

Дівчата знову приснули сміхом.

— Так, коли б мене щоразу зустрічали співами, я почував би себе навіть без параду афганським шахом. Слово честі!

Дівчата знову засміялись, але Ганна Іванівна похмуро поспитала:

— А ти їсти хочеш, що так на жарти пустився?

— Коли ваша ласка,— покірно зігнув той голову,— то не відмовлюсь. Так, більш заячим хлібом перебивались у дорозі.

— Тоді тобі доведеться трохи зачекати,— сказала Ганна Іванівна,— бо вже й Григорівна, мабуть, заснула.

Тим часом дівчата, скориставшися з цієї нагоди, заспішили й, попрощавшись, мерщій пішли додому.

Щойно зійшли вони з веранди, як упурнули в густу темря ву, але за кілька кроків темрява та розтанула, і в далечінь простяглися злегка задимлені зеленаво-блакитні сутінки. Тоді небо заговорило до них окатими зірками, ніби хто на сьогодні рясно порозвішував електричного намиста.

На подвір'ї було зовсім тихо, і Тося, йдучи попереду, раптом спинилась і озирнулась, а коли підійшла Орися, вона твердо поспитала:

— Чого ти сьогодні така сумна Орисю?

— Не знаю,— тихо відповіла та.

— І якась холодна й далека. Що з тобою, Рисонько?

— Ну, не знаю, Тосю. Певне, так тобі здається.

— А може, й знаєш, та не хочеш казати,— ніби байдуже, а разом і з гострим викликом сказала Тося.

Певне, цей виклик помітила Орися, бо подивилась пронизливо й докірливо. По обличчю їй пройшов глибокий смуток. Але вона зразу перемогла його й загадково посміхнулась.

Вони зайшли в коридор і, зрадівши темряві, мерщій розійшлись.

Вечерю, нарешті, підогріто, і тепер Михайло Ісайович сидів і смаковито уминав теплі відбивні котлети, тоді як Ганна Іванівна сиділа поруч і, втомно дивлячись на нього,— бо вже давно хотілось спати,— намагалась розпитатись про все, що діялося з її чоловіком у місті.

На долині і в парку так само дзвінко й переможно вигукувало нічними голосами, але тут на веранді відгуки їх лягали в лагідній чулій тиші.

По вечері Михайло Ісайович мерщій пішов до спальні й став переглядати газети. По тілу йшла йому солодка втома, і він, ще перебігаючи рядки газет, заходився роздягатись. Ганна Іванівна не

стала мити посуду, але щільно накрила його рушником, щоб не заводились мухи, і, умившись, пішла й собі до спальні.

Михайло Ісайович сидів уже на ліжку в самій білизні, але щойно зайшла до спальні Ганна Іванівна, як він зразу відчув здавна знайоме і без міри любе густе молочно-ранкове пах-тіння, пройняте до того ж легенькою краплиною найтонших парфумів. Від того груди йому наповнило солодкою свіжою бадьорістю життя, і він, заплющивши на хвилю очі, подумав, що треба на цю ніч перебратися до Ганни Іванівни, і млосно потягся.

По тому він згадав, що треба ще порадитися з дружиною в трьох справах: 1) досліди професорові так безнадійно за-тяглися; 2) чогось почав підкопуватись Горошко; 3) все ж таки треба якось розпочинати будівлю лабораторії. І він, важко засопівши, повалився в ліжко Ганни Іванівни. Вона відчула його наміри й, хоч сама говорила спокійно і по-діловому буденно, втім, почувала, як якісь струни в горлі зрадливо тремтіли. Однак вона затямила, що сьогодні конче потрібно нагадати Михасеві, щоб удруге, як буде в місті, неодмінно напитав і привіз сюди для дітей учительку музики й ритміки. Пора вже їм учитись!

XIII

Сіно перевозили до станції під доглядом Горошка. Востаннє прибули гарби вже пізно ввечері, коли надворі зовсім смерклось. Сам Горошко сидів на задній гарбі й покрикував на передні. Всі вони похмуро, густими сильветами посунули до хліва.

Ніч заходила дуже швидко, сіно взялися складати поспіхом. В хліві було вже далеко темніше, ніж надворі. В сухім гарячім повітрі незабаром запахло сушеною травою, м'ятою, диким укропом, деревієм і тисячами гостро-солодких запахів зілля. І це, певне, розхвилювало й сп'янило робітників, бо вони ворушились розварено й млосно. І хоч Горошко інколи покрикував на них, проте його слова десь застрявали у віхтях

сіна й не доходили до людей. Певно, йому обридло нагукувати на людей, і він узявся й сам носити сіно. Потім його захопила хвиля руху, і він з нею посунув угору на складену купу сіна й заходився його топтати. Натрапивши там на дівку, що рівняла дерев'яними вилками сіно, він жартома сіпнув її. Дівка дражливо й млосно захіхікала, і Горошко мерщій кинувся на неї, схопив обіруч за стан і, поваливши в сіно, заходився лоскотати. Новий оберемок сіна, що сліпо й невблаганно сунув угору, раптом упав і завалив їх обох. Дівка злякано закричала, а доглядач, густо приснувши, мерщій посунув, як кріт, у темряву. Знизу тим часом хтось єхидно закричав:

— Нічого, не плошай! Управляйся там поскорей! Хтось інший з лукавим співчуттям заступився:

— Та ти не підганяй! Вони й самі дорогу знайдуть.

— Авжеж, знайдуть! Хіба не бачиш — поночі? Слова ці вкрив розкотистий грубий регіт.

— А ти не дуже кидай! Он бачиш — гора росте,— сердито обізвався з темряви Горошко.— Що це тобі, копицю складати?

— Та ми хотіли підмостити вам,— відповів хтось, брутально жартуючи.

— Ой, сатана! — збентежено простогнала дівчина, а доглядач погрозливо сказав:

— Ну, ти не дуже мені! Що ти, до півночі хочеш тут тупцяти ?

Горошко зліз з гори, зазирнув на двір, побачив, що сіно зносять уже з останньої гарби, а біля інших уже обгрібають розтрушені віхті, і заходився й сам обтрушуватись. Потім він вийшов на двір і, дочекавшись, доки сіно знесли з останньої гарби й обгребли її, сам

випровадив з хліва людей, замкнув двері й пішов до себе. Заходячи в парк тою розгойданою повільною ходою, що свідчить про переповнення людини втомою від денної роботи на спеці, він натрапив на професора і, щасливо посміхаючись, широко привітався. Той холодно, згорда оглянув його й байдуже поспитав:

— Як живете, товаришу?

— Нічого,— з добродушним викликом відповів Горошко.

— Що це ви, певне, з праці повертаєтесь?

— Еге ж!

— Ну, це добре. Тепер прекрасно працювати десь у полі на свіжім повітрі.

— Непогано, мабуть.

— Ну, розуміється, чудесна ж погода стоїть. Просто золоті дні.

— Та погода нічого собі.

Савлутинський, певне, помітив тон упертості й, трохи зне-важно вклонившись, поволі пішов далі. Горошко провів його довгим насмішкувато-розчуленим поглядом, та раптом, широко ступивши, погнався за професором. Порівнявшися з ним, він улесливо зазирнув в обличчя:

— Що ви робите сьогодні ввечері, професоре?

— Ну?

— Та добре було б, знаєте, кудись чкурнути. Як ви на цей щот?

— Наприклад?

— Ну, хоча б отуди за парк, он у те проваллячко, розкласти вогонь і зварити кашу. їй-богу! Як ви, професоре?

Але Савлутинський примружився й скривив обличчя.

— Кашу? Навіщо такий примітив, пане-товаришу, в стилі Кобеляцької Солопії Кірпідонівни!

Доглядач співчутливо чмихнув і наївно поспитав:

— Хіба не подобається каша? То можна щось інше.

— Проти вогню я нічого не маю. Це мило й поетично в таку ніч,— розсудливо сказав професор.— Але замість каші краще було б узяти просто бутербродів і доброї горілки. Розумієте? І податись принаймні на озеро.

— Розумію! — захоплено захитав головою Горошко.— Чудова ідея, зважайте! Побий мене сила Божа, чудова!

— Звичайно,— сказав насуплено професор. Треба виробляти собі до всього тонкий смак.

— Розумію! Чудесна думка! — захоплено повторював Горошко.— Так усе це буде зроблене на "ять". За півгодини все буде готове. Чудесно, професоре!

— Гаразд. Я тоді чекатиму.

І Горошко мерщій зірвався й зник у глибині парку.

За три чверті години пізніше хащами в лісі пробиралося троє чоловіків. Між ними точилась тиха довірлива розмова, що тільки буває поміж дорослими людьми, розчуленими тишиною літньої ночі, приємністю наступної святочної розваги й відчуванням своєрідного перевтілення у дитячу вдачу. Розмова точилась поміж Савлутинським та Горошком, що, йдучи поруч, гостро сприймали кожне несподіване явище і зразу ж обговорювали його. Тим часом третій, Конон Федорович Ов-рамський, селекціонер озимих, ішов якось осторонь і розважно позирав у глибінь лісу. Навіть і цього разу він не змінив своєї босяцько-артистичної вдачі,— бути десь у товаристві і зовсім не зважати на те товариство, а самому пильно вдивлятись у глибінь ночі. Він ішов поволі, широко, як лелека, ступаючи й роззявивши рота, прислухався до темряви. Інколи він так захоплювався цією ловитвою вражень, що, зриваючись, спотикався й ледве не падав. По тому раптом схоплювався й біг у хащу. Там він густо шелестів, ляскав долонями, але повертався на стежку так само мовчки.

Намовились іти до озера. Дійшовши потоку, Горошко раптом вихопився вперед і, зайшовши в гущавину, трохи вище від потоку, став гукати, прислухаючись, як до нього обзивались луни. Професор з Оврамським ішли помацки. Професор серед темряви недобачав, спотикався й лаявся. Оврамський тепер уважно й запобігливо показував йому дорогу.

Коли обоє вийшли з плутаної і густої хащі, Горошко вже топтався на невеличкім муріжку з кущем рясних розрослих дубів край нього і роздував ватру. Він мовчки показав рукою на широкого пенька, що зненацька виріс із темряви в червоних язичках вогню. Професор поклав свого плаща й стека й, підсунувши капелюха, поглянув угору. І тільки тепер помітив, що захід ще й досі не погас, а догорав блідим половим вогнищем, де застряло кілька зірок. Там над дубами сунув Віз, а поблизу дражливо кричав в очереті деркач.

Оврамський постояв на му ріжку, неуважно озираючись, а далі мовчки посунув у густу лісову темряву, професор сів на пеньок і, озираючись, прислухався. Густа сутінлива тиша, ніби вислана темно-зеленим мохом, впліталась у глибінь лісу. Над головою у прикрапленім сажею небі пошептом гомоніли дуби, й тіні їхні кошлатим баговинням повзли до озера.

Поблизу в кущах густо й бунтівливо зашелестіло листом, на муріжок вийшов Оврамський і звалив великий оберемок дров. Горошко, поглянувши на нього, втішно засичав, відступаючи від ватри, і мерщій заходився ламати й класти їх на розведене й тепер зміцніле вогнище. Незабаром поскаржилось і засичало полінце, полум'я виросло в гоготливу купину, захилиталось, заспівало, радіючи нестримній волі своїй.

Озеро тоді взялося густою кривавою смолою, верхів'я прибережних дерев у ній важко застряли й скам'яніли, а стіна комишу зайнялася відблисками тої смоли й таємниче-моторошно шелестіла. І так само застиг і скам'янів давнім поганським ідолом Оврамський, пожадливо й приголомшено уп'явшись у густий кривавий поблиск озера. І тільки сам Горошко, вигинаючись і тупцяючи, щось таємниче ворожив біля вогнища. Оврамський раптом стрепенувся й, гостро повернувшись, подався знову до лісу.

— Принесіть ще один оберемок, та й годі! — сказав у темряву Горошко.— Що ми тут, кабана смалитимемо?

І, повернувшись до професора, що сидів ніби прикутий, чавунним монументом важко вгрузнувши в землю, засичав, відгороджуючись долонею від полум'я, й сказав примиренно:

— Те, ну й пече ж!

Нарешті він підійшов до професора й таємничим спокусливим голосом запитав:

— Ну що? Може, й черв'ячка пора заморити? Як ви, професоре?

Савлутинський здригнувся від цих слів і поглянув суворо:

— Закусить? Я не заперечую.

Він устав і пройшовся широким кроком по му ріжку. Озеро все ще горіло червоною смолою, але той огонь збився у велику надірвану кулю, а по ній брижилась і грала хвиля. Горошко раптом вирівнявся й закричав:

— Гоп-гоп-гоп! А-гов-гов!

Поодаль зашелестіло збентежено й буйно, ніби тікав зігнаний з логовища звір. Горошко надувся й закричав пугачем, потім повернувся до проЦ>есора й упевнено сказав:

— Іде! Можна розкладатись!

Професор запалив цигарку, кинув сірника на вогнище й, оглянувши спостережливо доглядача, трохи насмішкувато сказав:

— Аз вас, здається, чудовий куховар. Ви не тією дорогою пішли. Вам треба було йти в духовні.

— О, з якої це речі?

— Бо вони великі ласуни й глибокі матеріалісти на практиці.

Горошко на хвилину замислився, задивившись на захід, і, ніби сам до себе прислухаючись, розчулено й тихо сказав:

— Е, ні, професоре! Це, знаєте, тільки так зокола здається, оце смакування страв і так деяке ніби буйство. А як правду сказати, так усюди розщелини болять.

— Чого ж то так у вас? — прилагодливо поспитав Савлутинський.

— Та так, розумієте,— попортило, понівечило.

— Значить, ви, виходить, порчений чоловік? Порчена кров у вас, як кажуть селяни?

— От іменно — це як є в точку! Порчений чоловік, розумієте,— захоплено сказав Горошко.

— Гм! — в роздумі зауважив Савлутинський.— Тоді треба вам, знаєте, пустити кров.

— Що? — витріщився на нього Горошко.

Процесор, однак, знизавши плечима, ще переконливіше додав:

— Ну, звичайно, так, як дядьки коням пускають.

Та доглядач усе ще дивився на нього витріщено, не розуміючи, що саме хотів сказати проЦесор, і не знаючи, як йому повестись — чи прийняти це за жарт, чи образитись.

Тим часом із лісу, з темряви несподівано вивалився Ов-рамський і, бухнувши дрова, широко розправив плечі.

— Буде вже! Сідайте до гурту, будемо вечеряти! — сказав доглядач. Але Оврамський повернувся й заходився ламати паліччя й кидати його на вогонь. Швидко знову знялося величезне полум'я, і в його відсвітах усі троє видались за давніх-давніх ворожбарів ночі чи відьмаків, що точать ножі на нічні походи. Оврамський повернувся донизу й, прислухавшись, сказав:

— А тут чудово полювати. Сила курочок!

— Звідки ви їх бачите, Кононе Федоровичу?

— Ну, що ж тут такого! Плавають, літають, то й бачу.

— Сідайте краще до гурту, та спробуємо свійської курки! Горошко спритно вийняв три келишки, витер об хустку,

потім завзято ударив об долоню пляшкою горілки і нарешті, вибивши корок, заходився частувати.

Вечеря пішла жваво й мовчки, полум'я з вогнища так само виспівувало й тішилось із власної перемоги, комиші моторошно й застережливо шелестіли.

Під кінець вечері доглядач добре сп'янів і, запалившись, уперто говорив до професора:

— Вип'ємо ще, професоре! Нехай кепкують з нас ті, що дома не ночують. А ми тут будемо пити! І питимемо, й гулятимемо! Правда?

— Ну, ну! Наливай! — рішуче сказав професор.

— І наллю! Зараз і наллю,— сказав, заплітаючись у мові, Горошко і, полізши до кошика, вийняв нову пляшку.

— Пийте, їдять його мухи! Завтра будемо кров пускати, а сьогодні горілку пити. Йдьот! Я согласен на все. Я, значить, за коняку, а ви за коновала! Йдьот?

— Ідьот! Ідьот! Наливай сюди! —рішуче велів професор.

— Я на всьо согласен,— відповів Горошко і, похилившись до професора, докірливо сказав:

— Ви от хочете мені кров пускати, бо вона порчена. Ви як учений чоловік повинні дослідити все і взнати — чому вона порчена, а тоді вже радити, що з нею робити. Правильно я кажу?

— Ну, припустімо, правильно, то що далі?

— Гм! Чому б не так! Ви думаєте, що тільки ви науку проходили? Ми теж знаємо діалектичний метод, і аналіз, і синтез. Приміром, чому в мене життя порчене, ви не думали над цим, професоре?

— Що ж тут думати! Просто погано жили, та й усе.

— Хе! Погано жив! А чому?

— Бо не вміли краще!

— Помиляєтесь, професоре!

Він лукаво й докірливо поглянув і додав:

— Значить, і ви не знаєте.

— Ну, а чому ж?

Горошко раптом надувся, почервонів і стукнувши кулаком, сказав:

— Ви, мабуть, і не повірите, що я був у партії й боровся за революцію, як звір!

— Ну, а чого ж ви вийшли звідти?

— Не вжився, розумієте. Затерли зовсім так, мовби я нічого й не робив.

— А ви хотіли, щоб то неодмінно на кожній справі було видно пучки од ваших рук?

— Таке. А то як же інакше? З якої речі я маю робити, а хтось має з цього користатись! Невже ж ви вважаєте, що це справедливо?

— Ні, я тільки бачу, що ви повелись тут, як багато інших людей.

— Як це так я повівся? — насуплено поспитав доглядач.

— Ну, дуже просто. Ви хотіли в усьому бачити себе і тільки себе, а не те діло, ту ідею, якій служили. Через те й з партії вийшли.

— Таке! А що ж, по-вашому, мав я робити? Ми ж ще не жили тією вашою культурою, ми просто молоді. Заждіть! Дайте на ноги стати! — запально зауважив доглядач.

Доглядач витріщився на професора злякано, але стиха поспитав:

— Ну то що?

— Нічого! Сидіть і не рипайтесь, коли не вмієте чогось самі творити. Або тоді зробіть самого себе трохи кращим.

Доглядач збирався щось сказати й повів губами, але професор його перебив і гостро додав:

— Ви ось дивіться, товаришу! Що могло бути кращого за ті соціальні форми, які висунула наша радянська суспільність? Справжня рівність люду. Трудовий принцип упорядкування життя. Вивласнення всіх засобів праці. А на ділі вийшло?

— Ні, ви, шановний професоре, помиляєтесь. Хіба-таки ми мало маємо досягнень?

— Не заперечую. Але що ці досягнення! Це ж дрібниці! Суті самої ви й не досягли.

Професор затих і, все ще не вгамований, задумано й неспокійно возив стеком по землі. Тим часом Горошко важко звівся і, не встаючи, поповз на ліктях до вогнища, витяг жаринку, запалив цигарку і знову бухнувся на землю.

Над озером на верхів'ях берестів схопився шелест, перекинувся й, наскочивши на кущ дубів, тривожно й дражливо зашелестів сонним листом. Оврамський позирнув угору, прислухався до шелесту й застряв очима в небі. Там зорі вже блідли, потопаючи в небі. Велика розрізана лісом пола неба починала яскраво зеленіти. Оврамський перекинувся на бік і неспокійно сказав:

— Ну, можна й збиратись, товариство! Вже благословиться на світ.

Однак Горошко невдоволено йому заперечив:

— Ще рано. Заждіть трохи.

Ці слова ніби знову збентежили й зачепили Савлутинського, що, трохи похилившись у бік Оврамського й дивлячись на нього тихо й розчулено, сказав:

— А все-таки це страшна річ, розумієте! Як це так могло трапитись, що те велике мужнє дерево культури, яке колись дало людові таку високу ідею злагоди з світом, чуття радісного світоприймання, яке так відважно творило собі нові форми суспільного життя,— тепер заснуло навіки й гниє!

Оврамський сплюнув суху билину, що саме відкусив був, і, закашлявшись, несміливо встряв:

— А по-моєму, тут не ця причина, яку ви ніби хочете виставити, має силу. Тут не втома й не розклад людини — ні. Швидше психічний чинник. По-моєму, ми, захопившись процесом підпорядкування стихійних сил собі на користь, механізували процес життя, створили собі механічну Цюрмулу відношення до дійсності. Через те ми справжньої дійсності не відчуваємо. Через те й виснажились і нам нічим жити.

Процесор, що тільки тепер почав уважніш прислухатись, гостро поглянув на Оврамського і допитливо сказав:

— А звідки це ви, товаришу, таких думок набрались? Оврамський зніяковіло знизав плечима і неохоче відповів:

— Ну, звідки! З певністю це важко сказати. Воно якось само собою прийшло.

— А ви знаєте, він має велику рацію,— повернувся раптом професор до Горошка.— Справді, це вірно й чудесно сказано. Однак тут мова йде тепер про те, як відновити це чуття співголосування, так би мовити, до загального процесу життя.

— Таке! Понесли метафізику! Кому це тепер потрібне, товариші! — сказав Горошко і важко встав. Він підійшов до вогнища, розворушив його присок, що вже взявся корою попелу, і, одійшовши у глибінь лісу, спостережливо озирнувся навкруги.

На краю лісу ліворуч ніби хто прошарував віхтем клин неба, і воно заясніло молодим ранком, в однім місці забили бризки червоного гейзера, а на середині велика пола неба ясніш зазеленіла, і в ній полохливо заховались зірки.

Тільки одна з них упала в озеро, озеро заколихало її, розкривши великі мармурові днища, де вже серединою прояснювалось на білу хмару, а до берега все ще сунули густі зелені по темному мармурові скелі. І, певне, від цього збентежилось дрімотне свічадо і, вдарившись цілим плесом об берег, погнало тумани до очеретів, верхів'ям їх пройшов ледве чутний шелест, і край туману донизу взявся білим опалом.

І це народження молодого ранку, що надходив непомітно й переможно, раптом напоїло Горошка теплим чуттям злагоди й завзяття, і він, пройшовшись понад берегом озера, заходився посвистувати якоїсь давньої, вже майже забутої пісні. Насвистуючи ту пісню, він підійшов до вогнища й розважно запропонував:

— Так що ж? Може, вип'ємо — та й додому? Вже ранок настає!

— Ну, наливайте! — відповів професор.

— Так, значить, за майбутнє? — звернувся Горошко до професора, наливши горілки.— Так же, професоре?

— К чорту! Яке там може бути майбутнє! Не вірю! — енергійно заперечив професор. І потім, випивши в свою чергу, додав: — Ви ось подивіться на нас. Ну, я, припустім, тепер чистісінький інтелігент і

працюю розумово. Але ось ви! Ви ж справжній селюк, працюєте на свіжім повітрі, маєте собі все,— а хіба ми з вами не ганчір'я кволе?

— Ну, положимо, якби всі були таким ганчір'ям,— глузливо сказав Горошко.

— А розуміється, ганчір'я. Хіба ми. можемо зрівнятися з нашими дідами чи батьками? Це ж були, розумієте, велетні. Це ж, як я пригадую, дядько Василь... то він, було, як хто заїде на хутір, так цілу добу з ним лизатиме горілку, а потім, як тільки на світ благословиться, вже пішов на косовицю і може цілу десятину вигнати в день. І хоч би тобі що! З косовиці повертається, як сокіл. Уміли гуляти, уміли й пити. А ми що з вами? Нікчем'я.

— Значить, ви за старе життя, професоре?

— Що значить за старе? Його ж однаково не може бути! На те воно й минуле, щоб йому ніколи не повертатись. А що з нього вийде, ніхто цього не може сказати!

Він помовчав і холодним далеким поглядом окинув доглядача; той мовчки підливав йому горілки в келишок. Професор випив її, скривився, далі рішуче похитав головою й сказав:

— Ну, годі! Я більше не п'ю!

— Чого там? Он же ще зосталось півпляшки,— показав Горошко.

— Ні, ні. Кончено! — заперечив професор.— Я знаю собі міру.

Він узяв стека й, уставши, пройшовся донизу. З гущавини кущів доходив молодий завзятий посвист Оврамського.

Навкруги вже було зовсім ясно. З-за потоку вставали посивілі парості лоз. Верхів'я вільх рясно почервоніло, а над самим потоком довгою гадюкою повився туман.

Тим часом на озеро впав густий вогняно-червоний серп і розрізав плесо, і потоки крові застигли у підніжжя скелі.

— Які чудеса! І ми цього майже зовсім не знаємо. Власне, треба знову стати дикуном, щоб це бачити, й переживати, і омолодитись у цім! — майже сам собі сказав професор. Почувши, однак, посвист Оврамського, він голосно обізвався до нього:

— А знаєте, товаришу, добре було б викупатись! Як ви про це?

— А звичайно,— впевнено відповів Оврамський. Дійшовши до озера, професор обернувся й крикнув Горошкові:

— Ідіть купаться! Ваше преподобіє!

Той ліниво відгукнувся і ще здаля поспитав:

— Чого ви мене преподобієм називаєте?

— Чуба ж ви попівського носите: мабуть, були попом або ще будете.

Горошко нічого не відповів і тільки, схиливши голову, докірливо й уражено поглянув на професора.

Той спокійно роздягався, а дивлячись на нього, дуже швидко виліз зі своєї одежі Оврамський, і тільки Горошко ще який час вагався.

Тим часом дуби підсмагли золотом, і тепер у холодну темно-зелену глибочінь свічада вп'ялися гострі зазубристі списи вогню. Озеро розбризкувало присок.

Професор кілька разів пройшовся берегом, ляскаючи себе по боках, а далі, підійшовши до Горошка й зневажно оглянувши його кургузу, ніби щільно натоптану постать, холодно кинув:

— А все-таки ви малосилий чоловік.

— Жартуєте, професоре!

— Справді! Ось давайте мірятись!

Він ліг на землю і, поставивши руку на лікоть, сказав:

— Ану?

Горошко ліг і собі і взявся ламати професорову руку. Він напинався й червонів, проте нічого не міг зробити. Кінець кінцем він випустив руку й, важко відсапуючись, заздро поглянув на професора.

— Ну? — гостро поспитав той.

— Е, та зламати можна, тільки не треба заходжуватись перед купанням.

— А попробуйте!

Але засмучений Горошко мерщій спустився з берега й кинувся в воду. За мить він уже випурнув і прискаючи сичав і охкав від холоду. Слідом за ним кинулись професор і Оврамський. Тихе плесо озера вмить наповнилось гострими вигуками й лоскотним сміхом. Трохи згодом усі

троє вилізли на берег перепочити й посидіти проти сонця. Доглядач, сидячи трохи віддалік на товстім корені береста й ляскаючи себе по плечах, що взялися пухирками, сказав Савлутинському:

— Де ви жили всі ці роки, професоре?

— А що?

— Дуже вже ви задаєтесь.

— Ну, що ж, так і треба.

— А по-моєму, так не треба! — рішуче сказав доглядач. Савлутинський насупився й невдоволено поспитав:

— Що ж тут вам такого?

— Та нічого! Тільки до вас тягнуться люди, а ви їх відпихаєте.

— Які дурниці! Хто ж так тягнеться?

— Ну, наприклад, я знаю, що вами цікавляться деякі дівчата, а ви їх зневажаєте.

— Пусте! Що ж мені, з усіма ними цілуватись? Що мені, доктор приписав це? Мене це мало принаджує.

Горошко, однак, підвівся і, підійшовши ближче, раптом ляснув професора по плечу й лукаво посміхнувся, а той мимоволі відсунувся.

— Ех, ви, професоре. Щоб отаку дівчину пропустити. Та я б здурів, якби вона до мене пішла!

— Зумійте, значить, приманити.

— Еге! "Зумійте". Це спроста не робиться,— в задумі сказав доглядач.

Він розігнався, й кинувся в воду, і вже звідти, прискаючи, Додав:

— А все-таки попробуємо! Спрос не біда.

Плесо знову збентежилось присканням, охканням і сласним сміхом чоловіків, і тільки дрібна хвиля покірно лизала коріння берестів.

Нарешті доглядач доплив до берега і, вилізши, мерщій почав одягатись.

— Ну, я йду! — крикнув він на озеро.

— Чого так рано? Заждіть,— обізвався Савлутинський.

— Ніколи! Я мушу ще встигнути сьогодні на засідання профради в місті.

Професор важко вклонився з води й кинув:

— Щасливої вам дороги!

Горошко повів картузом і зразу ж одійшов.

Савлутинський з Оврамським поволі вибрались з води і зосереджено, але спокійно розмовляючи, одяглись і поволі пішли додому. Сонце вже вибралось геть високо, і ліс потонув у пташиних криках та цвірчанні коників попри дорозі.

XIV

Сьогодні Тося встала не знати з чого жвава й радісна і зразу ж заходилась нашвидку, ніби з кимсь воюючи, прибирати в кімнаті. Вона розчинила вікно, зазирнула в парк, де в гущині листя, в тінях важких каштанів і лип рясно точило свіжим ранковим співом і через вінця лило запінене літо, і по тому заходилась підмітати, молодо й віддано наспівуючи якусь мелодію.

Тррхи пізніш від Ганни Іванівни дівчина принесла букет троянд і гвоздиків, і Тося рясно засміялась в подяку на привітання дівчини.

— Ганна Іванівна питала,— додала дівчина,— чи ви не поїдете в город?

Тося хитнула головою.

— Добре! Я сама зайду сказати, спасибі.

Але дівчина, певне, не поспішала. Вона попросту вмостилась на стільці й заходилась жваво розповідати всі новини на станції. Тося прислухалась до її розмови й дивувалась: звідки в цієї дівчини взялося так багато гідності й цікавості до всіх сторін життя?

Наговоривши силу всяких новин, дівчина раптом схаменулась, схопилась і, подавши на прощання руку, мерщій побігла додому. Але від неї зостались якась невиразна злагода й аромат, принесені з глибини затишних левад. І це заговорило в Тосі якимсь повним струменем життєрадості й бадьорості, і вона, ще соковитіше наспівуючи, заходилась умиватись і одягатись.

Вже накинувши білу сукню, Тося не знати чого нахилилась через вікно, і раптом зір їй упав на дві постаті. Савлутинський велично виступав поруч з Оврамським; запримітивши її, він ґречно і, як їй

видалось, підкреслено вклонився до неї. І вона вся запишалась, засяяла сонячною посмішкою і зразу ж закружляла, але впіймала себе на цім рухові, обірвалась і, спинившись, сама собі пригрозила пальцем.

— Тю! Навіжена! — сказала сама собі пошепки і, підійшовши до люстра, цікаво зазирнула в нього й помітила розчервоніле обличчя й дві сльози, що звисали зі скронь, як великі сережки.

Ганна Іванівна сама заїхала й, погримавши на Тосю, мерщій погнала її до коляси, хоч та, сміючись, і опиралась. Коли, нарешті, Тося вийшла й сіла в колясу, Петро стьобнув коняку, і вони поїхали з подвір'я. Було ще рано, і все ж у полі повисла спека, з-під коліс вибивалась курява й кріпко била в ніздрі.

В місті було ще душніше, і втомлені, розварені постаті ледве ворушились. На головній вулиці повітря було засипане димом куряви, в якій спокійно посувались углиб підводи селян. На майдані курява зводилась у безладний гомін, що, здавалось, намагався пересилити навіть лінощі спеки. Стояв звичайний недільний базар, і пахощі його густо звисали в повітрі, пахощі цибулі й смажених сластьонів, парфумів і дьогтю, помадних цукерок, коломазі й сіна.

Ганна Іванівна, як досвідчена енергійна господиня, здавалось, не зважала ні на спеку, ні на гомін і метушню базару і, ледве пробравшись крізь переплутані вози, під'їхала до кам'яного ряду крамниць. Тут тепер розмістились Соробкоп, Округова споживча спілка, кілька трестів і Комборбез.

Ганна Іванівна залишила колясу на Петра, а сама поволокла Тосю в ряди. Вона бігала з крамниці до крамниці, примудряючись пролізти крізь черги, і всюди швидко, певним оком накинувши, зразу ж вибирала саме те, що їй було потрібне, бігла далі. В кількох місцях вона зовсім несподівано підбила й Тосю набрати на сукні й кофту, і та легко пристала на цю пораду.

Нарешті, вийшовши з крамниці, Ганна Іванівна востаннє перебігла свою записку і, здається, вперше важко, на повні груди передихнула — програму виконано.

Втім, вона не заспокоїлась на цьому і, підійшовши до коляски, звеліла Петрові їхати до кравчихи. Але тепер Тося рішуче запротестувала. Вона і без того страшно стомилася в цім гаморі й метушні і хотіла кудись втекти хоч на годину перепочити. Тим-то вона рішуче зреклася бігати по кравчи-хах, і по недовгім сперечанні обоє погодились, що Ганна

Іванівна перед вечором заїде до Тосиної подружки, куди тепер і збиралась Тося.

Тося обтрусилась, взяла на руку жакета, кивнула Ганні Іванівні й радо вийшла з базару. І що далі вона відходила, то приємніш її обгортав холодок пішоходів на тихих чистеньких вулицях міста.

Тося перейшла через міський сквер, де купка піонерів, збившись у безладні гуртки, чекала, певно, на наказ, щоб вирушити в похід, а тим часом гомоніла жваво й крикливо, і тільки сам барабанщик неспокійно вибивав у барабана, проте на нього ніхто не зважав.

За сквером починалася вже околиця міста, недавно забудована. Тут поодинокі чисті будиночки впурнали в гущу садів, за ними часто йшли великі ділянки левад, з яру віяло холодними струменями повітря, а по другий бік яру поміж обірваних зазубрин лісу мліла червона далечінь, яку прорізав тепер з лунким гуркотом і тривожним свистом потяг.

Тося згадала, що вона вже більше як рік нікуди не виїздила, і їй раптом скортіло сісти в потяг і поїхати до великого міста, щоб там заховатись десь у холодку міської кам'яниці. Так само і в товаришки вона не була більше року, хоч треба сказати, що вони ніколи дуже близько не сходились. Вони були з нею, властиво, тільки на першім курсі, але ця товаришка, Маруся Петренкова, була далеко старша за неї,

приймала жваву участь у роботі есерів, ходила в синій з сірим смушком бекеші, з сірою ж шапкою, по-військовому заломленою назад, курила цигарки, носила завжди силу всякої літератури, була неодмінною учасницею всяких мітингів і зборів і мала собі нареченого, низенького добродушного впевненого агронома, що завжди курив люльку. Потім у вирі пізніших літ Маруся зникла і, здається, вдруге вже не поверталась до інституту.

Будинок, де жила Маруся, заходив у глибінь левади, над самий яр, а до нього йшла поміж акаціями і старим сливняком вузенька доріжка. Коли Тося підходила вже до будинку, з-за рогу вискочив рябий, сліпий на одне око й капловухий собака і, кілька разів хрипло гавкнувши, кинувся лащитись. По тому раптом розчинилось вікно, і крізь нього, притримуючи поли капота, визирнула й сама Маруся.

— О, Тосю! Яким це ти побитом?.. Заходь сюди!.. Вона оглянула її, засмикалась неспокійно і потім певніш

додала:

— А то знаєш що? Я краще сама вийду в садок. Винесемо плахту. Там краще. А то в нас такий розгардіяш.

Вона справді незабаром вискочила з плахтою й, розмашисто поцілувавшись, повела Тосю на невеличку галявину під березою й розіслала плахту. Тося озирнулась і помітила якусь на диво яскраву й молоду долину яру, по той бік за підгір'ям залізничну колію й клапоть лісу, що зализиною врізувався над самий яр, а від себе відрізував гострою скибою великий простір щойно розкорчованого поля, де ще самітньо стирчали поодинокі дуби.

— Ну, сідай, будь ласка, та дай подивлюся, яка ти є! — говорила Маруся.— Ти така ж самісінька! І червона, й здорова. І працюєш у любій справі!

— Та що ж, здається, ніщо не змінилось,— засміялась Тося й млосно потяглась.

— Ти молодець, справді,— заздро сказала Маруся.— Ідеш вперед. А мені, знаєш, уже зав'язало,— кінець!

Тося поглянула на неї, зупинилась на її шиї, гостро помітивши, як по-гадючому збрижилась шкіра під волоссям, і подумала прикро: "Старіється". Втім, вона одігнала цю думку й запитала співчутливо:

— А що з тобою сталось?

— Та що ж, як і з усіма: маю бебеку, от і все. Значить, тепер уже мамаша, господиня, дружина. Що хочеш, тільки не громадянка.

— Та тобі так здається.

— Що ж тут здається, коли це правда. Ось побачиш, коли ти придбаєш таке добро, то й тобі світ зав'яжеться.

Тося відчула в цім неприємні нотки гострого роздратування й рішуче заперечила:

— А хіба ж ти не можеш якось улаштуватись, ну, залишати рідним абощо?

— Авжеж. Хто ж його зможе доглянути так, як мати? Та я й не можу довіритись кому б не було. Це неможлива річ.

Тося зачекала хвилину й непевно поспитала:

— А чоловік твій зараз дома?

— Ні, він у Харкові. Йому то що? Має собі посаду, пише якісь книжки з сільськогосподарської економії і не має жодного клопоту.

— А чом же ти не їдеш до нього?

— Як тобі сказати — нікуди, знаєш, їхати. Ніяк не знайдемо приміщення. І потім, він збирається їхати за кордон в наукове відрядження,— запишавшись, додала Маруся.

— Та не може бути! Це ж дуже цікаво. А як же він домігся цього? Знаєш, Марусинко, ти розпитайся в нього й напишеш мені. Добре?

— Узнати то я взнаю, але тобі не напишу. Ти мусиш сама приїхати. Безсовісна така — цілий рік не показувалась!

— Ну, Марусинко, не сердься. Ти знаєш, яка сила в нас роботи.

— То що ж, робота роботою, а дружба дружбою. Вона раптом крутнулась і, озирнувшись, збентежено вигукнула:

— Що ж це я тебе так приймаю? Солов'я баснями, кажуть, не кормлять. Зажди ж трохи, я принесу тобі хоч їсти. Там, здається, мама напекла пирогів з вишнями.

І Маруся, зірвавшись, побігла до дому. Тося поглянула услід їй і тільки тепер помітила, що ноги Марусі якось плутались і бовтались у довгім капоті, сама вона була худа й виснажена і в цім убранні ще вища ніж звичайно, а жовте обличчя витяглось гостро підборіддям уперед, як у коняки. Тося неприємно скривилась, проте відмахнулась від цієї думки, як від обридливої мухи.

Маруся незабаром визирнула з будинку й нагукала:

— Он, бачиш, яке щастя маю.

Справді, на Тосю дивилось витріщеними безглуздими очима немовля; висолопивши язика, воно подеколи похитувало головою й хикало, а піна збігала з куточка рота довгою смугою. Тося мимоволі скривилась і, приховуючи своє неприємне враження, одвернулась. І, певне, це помітила Маруся, бо вона мерщій забрала дитину й зникла в кімнатах. Втім, вона швидко знову вийшла й, поставивши перед Тосею миску з пирогами, закликала:

— Ну, пробуй, будь ласка, це мамине мистецтво.

І сама ж перша взяла пиріжка і стала байдуже й ліниво його жувати.

— Оце мої університети, як бачиш. І це такі важкі лекції, що ні вдень, ні вночі не маєш собі просвітку.— Вона байдуже позирнула на яр і додала: — Колись і ти потрапиш до цього університету.

Тося суворо, не мигаючи дивилась на неї.

— А як не потраплю? —поспитала вона.

— А де ти дінешся? Міняти щотижня чоловіків? Це теж не діло...

— А як я зовсім їх не матиму?

— Ну, положим, хто б тобі повірив! Та й для чого, власне, я не розумію, коли ти гарна й здорова з себе людина. Навіщо нехтувати тим, що дає нам життя? їй-богу, його так мало нам випадає.

— По-моєму, жінка, взявшись за наукову чи громадську роботу, не повинна мати дітей.

— Ну то й що! А хіба їх обов'язково треба мати? Можна й без дітей.

— Як же я можу не мати дітей, вийшовши заміж? — здивувалася Тося, але Маруся з лукавим сміхом поглянула на неї й засміялась.

— Боже! Яке ти ще наївне й зелене! А ще селекціонерка, біологічка.

— Ну, що ж тут такого?

— Та тепер, знаєш, уже з семирічки виходять, знаючи всі таємниці кохання.

І Маруся, присунувшись ближче, заходилась сласно й пошепки розповідати ці таємниці. Тося який час зацікавлено й уважно слухала, але далі якось уся зашарілась, очі злякано вп'ялися в Марусю й запливли сльозами. Нарешті вона енергійно захитала головою й одсунулась далі від Марусі.

— Та що ж тут такого? Це ж усі тепер роблять! По-моєму, це просто дурниці — жити увесь вік з одною людиною. А раз так, значить, ти вже не можеш мати дітей.

Тося, однак, сердито й рішуче захитала головою й, грізно поглянувши на Марусю, важко сказала:

— Як це ти так могла огрубіти, Марусю? Просто я не впізнаю тебе!

Але Маруся удавано вразливо витріщилась на неї і потім голосно зареготалась.

— Ну, слухай! Та ти що, справді інституточка якась наївненька?! В яку ти пору живеш?—поспитала вона.

— А хіба ж таки ото йти в усьому за модою? Ти ж і сама он, бачиш, дитину маєш!—сказала серйозним докірливим тоном Тося.

— Ну що ж, трапилась помилка. Та й потім, коли хочеш знати, вона мені не на заваді.

"І це говорить колишня революціонерка й студентка",— прикро й зневажливо подумала Тося. Вона хапалась за якусь думку, якої все ж не могла спіймати й визначити, і тільки яр уставав перед нею ніби в тумані дівоче-принадними підгір'ями, молодий і омитий. По тих підгір'ях поп'ялися тепер яскравими плямами кози. І це їй неясно нагадало прадавні часи світу, патріархально-молодого, коли людина по-наївному накидалась на життя, щоб спізнати його. І непомітно в серце сочилась отрутою втома віків, що їх витрачено на спізнання світу та боротьби. З того боку яру доходило мекання кіз, поблизу дзвонили коники, а її дратував кислий запах поту, що в подувах свіжого повітря особливо гостро доходив від Марусі. І це якось нестерпуче-прикро дратувало й гнітило Тосю. Вона безпомічно озирнулась, потім завагалась, у роздумі кусаючи губи, ніби шукаючи якоїсь нагоди для нової розмови, і нарешті встала й тихо сказала до Марусі:

— Ну, мені пора.

— Чого так швидко, Тосю? — Маруся дивилась на неї запобігливо.

— Мене, мабуть, там чекають.

— Слухай, так ти ж не забувай! Зазирай, будь ласка!

— А ти не забудь поспитати в чоловіка про відрядження! Вони холодно поцілувались, і Тося поквапом пішла з двору.

Біля воріт вона ще раз спинилась, помітила, як від будинку все ще дивилась на неї, заздро, як їй здалось, Маруся. Вона швидко завернула за ріг і поспішила заховатись за парканом.

Але не встигла вона поминути й одного рогу, як назустріч їй під'їхала Ганна Іванівна.

— В кого ви були це? — поспитала вона, коли Тося підійшла до неї.

— А тут живе колишня моя шкільна товаришка.

— Хто це?

— Маруся Петренкова.

— Ах, це та! Ну, знаєте, вона мені зовсім не подобається. Вона завжди була з якимись неприродними претензіями. І потім вона, здається, з великим честолюбством і недобра.

— А зараз вона, по-моєму, зовсім опустилась і загрузла в родинних клопотах.

— Ну, так я й знала,— впевнено сказала Ганна Іванівна і далі, ніби вважаючи, що з цією справою покінчено, стала розповідати про те, що вона встигла зробити.

Ішло вже на вечір, бо тіні на вулицях застигли густими й кострубатими плямами. На пішоходи висипала у святковій одежі сила молоді й, лускаючи насіння, спокійно проходжувалась так, як це, певно, було й багато-багато літ перед тим. Базарний майдан так само спорожнів і лиснів, як ребрами, спустошеними рундуками та риштованням яток. Попри них валялась сила сміття — папірців, соломи, кінського гною і старі трухляві панчохи. І той самий запах, що ще й

зрання дратував, тепер обійняв їх густою хмарою — запах коломазі, сіна, помади й гасу.

Вони поминули старий пузатий собор на невеликім майдані, і перед ними розіслалась широка долина річки. На луках повгрузали в м'які зелені полотна купки сіна, десь поблизу на оболоні біліли пухнаті й рухливі опуки гусей. На греблі, як вони з'їхали, кінь пішов тихим тюпцем, на містку він насторожено й сполохано прохропів і гучно загупав, а вибравшись знову на греблю, побіг рівним бігцем. Сонце повисло над самим шпилем міста, а клапоть його відірвався й застряв на окоренкові верби і тепер бив у вічі скалками променів.

В самім кінці греблі вони догнали Горошка. Той, важко налягаючи своїм натоптаним тілом, ішов рівною зосередженою ходою, широко розмахуючи рукою. Коли коляса порівнялась із ним, він суворо й байдуже поглянув на неї, але зразу ж обличчя його витяглось у стриману посмішку.

— О, а ви це яким чудом? — поспитав він.

— Сідайте, підвеземо! — запропонувала Ганна Іванівна. Він мерщій затюпав і, незграбно вмостившись, обтер папером свої прибиті пилом чоботи.

— Де це ви були? — удавано сердито спитала Ганна Іванівна.

— А на конференції Окрпрофспілки.

— Що ж там, може, ставки нам збільшили? — поспитала Тося.

— Хіба вам тих грошей мало! — жартома відповів доглядач і, звертаючись до Ганни Іванівни, додав: — Знаєте, напирають на станцію.

— Знову щось не так?

— Та там цілий скандал виходить. Дорікають нам, чому ми затримуємо поденних з виплатою.

— А ви ж боронили нас, принаймні?

— Розуміється, я боронив* але що з ними поробиш? І потім, тут їхня правда. А тут біда ще й з соцстрахом. Мабуть, так, що й його доведеться платити. Ото таке...

Він загадково посміхнувся в свого смоляного вуса.

В'їхали саме в довгу смугу житів, і всі мимоволі стихли, прислухаючись до того задуманого погойдування, що йшло житами. Важкий колос достигав і втомно хилився додолу, хвиля від нього погойдливо сунула в глиб ланів, вилискуючи жовтогарячими відблисками, що потухали в теплій млі над яром.

На придолинку в'їхали в піщану смугу, і кінь пішов поволі. Тося заплющила очі, прислухаючись до того жалібного писку, що точився під колісьми. І їй чомусь нагадались величезні азіатські пустелі і нудна киргизька пісня. На мить вона розплющила очі й поглянула на доглядача, що сидів напроти й пожадливо дивився своїми темними, тепер гостро-колючими очима. Від того погляду їй стало млосно. Вона заплющила очі й притаєно посміхнулась.

І та млосна теплінь, що вдарила їй у голову, тепер м'якшила і ніжила тіло. Тося зірвала по дорозі високу стеблину бур'яну і, влучивши момент, коли доглядач задивився вбік, повела тою стеблиною йому по обличчю. Горошко неприємно одвів обличчя, поглянув на Тосю важким тьмяно-допитливим зором і таємниче посміхнувся.

— Жажка ви людина! —тихо сказав він.

— Ну! Чому ви так думаєте?

— Кортить балуватись!

Тося тепер замахнулась стеблиною і вдарила по голові доглядача, але той схопив бур'янину й викинув. І зразу ж у Тосі якось відпала охота до пустування.

Коли приїхали додому, Тося зразу попрощалась і, млосна від задуманого вечора, поволі пішла до себе. І вже дома, сівши в крісло, вона виразно відчула: їй б'є в голову гарячим шумовинням. Вона заломила руки й потяглася, але від того ще густіш ударило потоками крові. Тося, приголомшена, покірно похилила голову й задумано прислухалась, зазираючи в темну безодню.

XV

Савлутинському всі ці дні йшли розмірено й певно, з рівним напруженням і міцною загартованістю, що давало йому так само рівну й невтомну енергію в праці. І як завжди в таку пору, що б він не робив, думалось йому викінченими формулами, однаково, чи то йшло про його особисте життя, чи про щось інше. Тим-то й сьогодні, починаючи ранок по-звичайно-му, а саме: п'ятнадцять хвилин повітряної ванни й потім витертись вогким рушником — він чомусь твердо й виразно подумав про село, згадав, яке непролазне болото стоїть там восени, і все життя йде там ніби борсання в болоті, коли люди забувають навіть, що таке вода, йому раптом прийшла переконана думка:

"Щоб утягти село в культурний процес, треба справу починати не з сільбуда, який за тиждень обкурять так, що потім і за місяць його не вивітриш, а з пішоходу, бруку й води".

Потім він заходився аргументувати: с Хвалена охайність нашого селянина — то просто легенда, бо його миють здебільшого, як він народиться та помре. Отже, треба призвичаїти його до води, щоб він щоранку, бодай хоч літом, обливався. Це розів'є йому акцію і дасть

організованість дії. Так само пішоходи й брук дадуть йому певність у всіх його вчинках".

Але ці думки пройшли йому, як проходить багато думок людині, поверхи, не зачіпаючи людини в глибині й не полиша-ючи майже ніякого сліду, хіба що зворушивши давній біль за батьківщину, за те село, звідки він і сам здавна колись вийшов, за його рідних, життя яких за цей час майже не змінилось, і він сам нічого не міг зробити, щоб допомогти поліпшенню того життя. Та, властиво, вже порвались і ті реальні зв'язки з родом, що колись його живили. Багато з його рідних уже померло, а в тих, що зостались живі, чуття родацтва прив'яло, і Савлутинський тепер згадував своє дитинство, як далеке життя якоїсь іншої істоти, а не його власне. Тим-то він любив свою землю болем емігранта, тим болем, що прив'язав його знову до батьківщини, а разом з тим і чуттям людини, одірваної від тої землі.

Однак він зігнав і цей смуток і заходився одягатись. Він швидко розшукав у валізці ластикові, допіру випрасувані штани й свіжу англійську сорочку, і коли все це одяг і відчув м'яку й свіжу тканину на тілі, щойно настудженім, що тепер швидко й інтенсивно нагрівалось, стало йому в відчуваннях повно й утішно.

Сніданок і вечерю він любив сам собі готувати. Тим-то й сьогодні, поволі смакуючи цей процес, він зварив собі доброї кави, ще вивезеної з-за кордону, нагрів молока і сів передивлятись останню книжку записок інституту, що її тільки вчора ввечері передали йому з пошти. Він перебігав байдуже й нашвидку сторінку по сторінці, тільки передивляючись, що саме було вміщено в книгу. Раптом він увесь гостро напружився і вп'явся очима в книгу. Він пильно в роздумі прочитав кілька сторінок і замислився. Далі, не розбиваючи того роздумування, став ходити по кімнаті.

Ну, тепер все ясно. Те, що ще взимку якась таємнича рука сплітала навколо нього інтригу, і він це добре почував і нарешті зрозумів, до чого й від кого це йшлося, тепер стало цілком ясним: проти нього тепер

цілком тверезо сплітав одверту й грубу інтригу молодий асистент з кафедри росли-новодства — Івгушенко. Це була людина, власне, мало освічена, тупа, однак з великими претензіями до життя. З осені минулого року він проліз у президію предметової комісії, і за тим, що голова комісії професор прикладної ботаніки гром. Котушкін майже ніколи не бував на засіданнях, усі справи предметової комісії перейшли до Івгушенка. І він, скориставшись з цього, взявся брутально, бо й сам він швидше скидався на пристава старих часів, в'їдатись у Савлутинського тільки з одним наміром — перехопити у Савлутинського дисципліну часткового рослиноводства, яку, буцімто, дано йому було зовсім несправедливо, сам же він викладав тільки культуру бур'янів та був науковим співробітником кафедри.

Так, властиво, воно складалось на весну, як добре собі з'ясував це Савлутинський. На той же час було пущено деяку агітацію серед студенства з нахилом кваліфікувати Савлутинського, як звичайного політичного емігранта, якому з політичних моментів було небезпечно давати самостійну дисципліну. Комосередок, профком та місцевком з цього приводу підняли були шум, але,гаразд дізнавшись суті справи, ніби вгамувались, і вся справа була захолола.

Тепер її знову порушено, тільки вже з іншої сторони. На дві книжечки Савлутинського, що вийшли окремими відбитками з праць дослідної кафедри "Про деякі новітні методи селекційного дослідження" та "Роль вітамінів у рослиннім світі", в записках інституту було вміщено рецензію за підписом К. І-ко. Сказавши кілька компліментів спочатку на адресу Савлутинського, автор рецензії надалі цілком розперезався і дійшов того, що визнав за дуже шкідливе з наукового і громадського боку керівництво дисципліною часткового рослиноводства, яке провадить автор на тій підставі, що студентам подаються деякі хибні наукові погляди та методи, яких в умовах радянського господарювання не можна застосувати.

Автор рецензії ніби цілком щиро радив професорові] Сав-лутинському зректися цих хибних і небезпечних наукових поглядів і

засобів, але Савлутинський легко впізнав у тій пораді найелементарніше бажання всяким способом скомпрометувати його, Савлутинського. І йому тепер знову тут, у цій тиші, з свіжою прикрістю встала та брудна й огидна інтрига, що так завзято снувалась навколо нього.

Розпалившись, Савлутинський зразу ж узявся був писати спростування і конкретним матеріалом розбити всі обвинувачення проти нього. Але, згадавши, що в інституті в цю пору нема нікого, що записки кафедри можуть вийти десь тільки не раніш грудня, в загальній же пресі не годилось би з цим виступати, він махнув рукою, надумавши відкласти все це до осені, коли сам особисто повернеться до інституту і тоді все з'ясує.

Тим-то він, забувши про сніданок, взяв капелюха й стека і поволі, звичайною вимуштруваною ходою, пішов до селекційного кабінету.

Але в самім кабінеті той неспокій і невдоволення, що гнітили його останнім часом, тепер напосіли свіжою силою. І ніби тільки для того, щоб перемогти це неприємне чуття, він намірився сьогодні розв'язати той вузол, біля якого останніми днями застряв у своїх дослідах.

На тепер, треба сказати, багато чого було з'ясовано. Дані варіаційних кривих свідчили, що сорт інтенсивно розпадався і тільки подекуди витворювались якісь компактно-однорідні екземпляри сорту, що схожість засівів цього сорту давала дуже низький проти інших сортів відсоток, що, значить, сорт цілком виразно дегенерував. Це було ясно і цілком певно! Але вся біда в тім, що, властиво, ці дані взято тільки за останні три роки, до того ж вони охоплюють тільки декілька ділянок і кагатів. Решту ж матеріалів щодо грунтів було немилосердно переплутано, і тепер майже неможливо зробити якісь висновки з цих аналіз.

Він ще раз поглянув на Цюрмулу грунтів. Так, це була тучна долинна чорноземля із значною частиною нанесених підзолів. Значить,

якнайсприятливіші грунтові дані. Тоді у чім же тут справа? Звідки могла виникнути дегенерація сорту? Якісь автогенетичні умови? Виснаженість і зношеність клітки? Але чому саме вона сталась? Під впливом яких причин? Ось питання, яке сьогодні так само гостро мучило проо^есора, як і всі попередні дні.

Сьогодні практиканти подали нові варіаційні криві, перероблені для сорту А-379, і тільки для тих даних, що стосувались ділянок на чорноземлі. На цих кривих лінія десистенції сорту, особливо в підсумованих даних, надто гостро підкреслилась, а разом з тим виразніше намітились і якісь нові скупчення поодиноких екземплярів. Він виписав ці номери і простежив, що вони дали за останній рік. їх було розумно виділено й нарізно реєстровано. Справді, вони показували тривалу кліматичну стійкість і високу цукровитість. "Ну, так, це цілком вірно, в процесі десистенції сорту диференціювались окремі індивідууми, і ось одна лінія з них пішла вгору, але, певне, вона швидко дасть злам униз, і на цьому буде могила сортові!"

Втім, певна кліматична витривалість цього сорту дуже непокоїла професора й розбивала всі йому карти. Сьогодні він просидів над цими даними до самого обіду, а повернувшись по обіді, знову заглибився в роботу. Він розшукав деякі дані з французьких, чеських, польських станцій, що про всяк випадок захопив з собою з інституту, й тепер побажав переглянути їх. Але там аналогічних випадків не було. Правда, в однім із журналів згадувалось про небезпечну дегенерацію одного сорту, але, як потім виявилось, це було просто тимчасове захорування сорту, і вже в пізніших бюлетенях повідомлялось, що цю небезпеку попереджено поліпшенням грунтів. Отже, від усіх цих даних справи з сортом А-379 нітрохи не яснішали, і професор важко і болісно роздумував. Властиво, це може скінчитися просто скандалом для нього й станції, бо підірветься довір'я до самої справи селекційної. Однак, сьогодні вже, мабуть, він нічого не розв'яже, а назавтра треба братись, очевидно, за якісь іще нові спроби — певне, вже останні.

Професор у задумі підвів голову й здивовано глянув уперед. В кімнаті густішали тіні, у вікно зазирало літо й вабило своєю ясністю. У парку збилися засмаглі вечорові холодки й змагалися з присмерками, що десь ніби за рогом тільки чекали слушної нагоди. А праворуч тонким засоромлено-три-вожним полум'ям горів ще захід і, здавалось, зовсім не хотів згасати. Тим-то дерева в ньому застигли в глибокій урочистій задумі.

Професор, розпалений своїми невдачами, якось не зважав на все, що творилось навкруги нього. Він мовчки пройшов подвір'ям, декому холодно й насуплено вклонився. Але коли зайшов до парку, йому стало зразу ж далеко легше, і він пішов далі спокійною, трохи навіть затримуваною ходою. Він широко, на повні груди вбирав у себе вечірній аромат дерев, а дійшовши кінця парку, байдуже поглянув у далечінь і потім повернув назад. Порівнявшися з лавкою, що стояла саме під широким кленом, він, не роздумуючи, сів і взявся чистити нігті. Йому прийшла якась мелодія, вивезена із чеської пивної, і він, згадавши її, став насвистувати густо й скакливо, так, як це чув від чехів. І ця маленька розвага поволі забрала його всього.

Однак цю розвагу незабаром порушили. Опустивши руку, на якій чистив перед тим нігті, він раптом побачив, що до нього йшла Тося, і невдоволено скривився. Але коли вона підійшла й зніяковіло поспитала:

— Можна до вас присісти? — він холодно й велично показав рукою, промовивши:

— Прошу вас, будь ласка,— і в одну мить пробіг по ній допитливо-здивованим поглядом. Він помітив на дівчині просту і все ж чисту й свіжо випрасувану сукню, що надавала їй наївно-зворушливого, дитяче-святочного вигляду, і лукаво подумав, що це вона навмисне, якраз на цей випадок одягла ту сукню. Однак він мерщій зігнав ту посмішку і, підвівши на неї свої сині, блискучі, ясні, як у дитини, очі, чекав.

Тося це помітила, неспокійно поворухнулась на лавці й тихо, з лукавством, промовила:

— Я, певне, порушила вам... нігті чистити?

— Ні, будь ласка, дуже радий! — серйозно відповів Савлутинський.

— Так-то вже й радий?

— А чому ні? Я завжди радий вас бачити!

— Авжеж! Так би я й повірила. Коли б були раді, ви так не поводились би.

Професор здивовано повів бровами.

— Ви, певне, чимось невдоволені з мене?

— Ну, чого ж мені бути невдоволеною? — знизавши плечима й тихим покірним голосом сказала Тося.— Я не маю права на те.

— А вам хотілось би його мати?

— Ну, дивіться! Навіщо так ставити питання? — розчервонівшись, сказала Тося.— А просто мені цікаво було познайомитись ближче, поговорити, зійтися, словом.

— Справді? Чого ж це так?

— Ну, я не знаю. Ви мені видавались цікавою людиною, незвичайною, розумною, здібною, далеко вищою за всіх, що тут є.

— І ви зробили з мене героя.

— Ну, чому героя! Мене, просто сказати, страшно вабило до вас, спізнати вас, познайомитись... А що ж, як і герой, що ж тут такого?..

Тося напружено й сміливо дивилась на нього, і тільки вії неспокійно мигали.

— Ну, і ви цього не наважилися зробити? — з холодним глумом поспитав професор.

— Бо ви увесь час рішуче уникали мене.

— І ви справді так думаєте?

— А що ж,— наївно хитнула головою Тося, ніби дитина, зовні слухняна, що таїть, проте, у собі велику силу впертості. І по тому, десь набравшись відважності і повернувшись до професора, вона раптом заговорила глибоко зворушливим грудним голосом: — Ну, слухайте, Вікторе Петровичу. Ви дуже жорстока людина. їй-богу! Ми хотіли б віддати все краще, що в нас тільки є, щоб ви були з нами, щоб ви були ближче до нас. Чого ви тікаєте од нас, чому ви не хочете підійти ближче? Ми вас так шануємо й поважаємо. Чого ж ви нас уникаєте?

— Скажіть, будь ласка. Але, певне, це ви особисто так ставитесь? — суворо поспитав Савлутинський.

— Ну, серед інших і я, коли хочете,— Тося важко перевела дух і струснула головою, щоб зігнати зрадливу сльозу. І все ж іще дивилась йому в вічі просто й віддано.

Професор ще раз допитливо й холодно окинув її своїми синіми прозоро-довірливими очима й узяв її за руку. Тіло її пройняв гострий електричний струм, вона вся здригнулась, але голови не опускала й дивилась на нього рівно, не мигаючи очима.

— Слухайте, ласкава товаришко! — тихо, з ноткою суму сказав професор.— Марно все це! Сказати просто правду — я не можу бути вам за чоловіка. З мене безпутна, зіпсута й черства людина міста. На такі прекрасні ніжності, про які ви тут говорите, я не здібний.

— Господи! —злякано поспитала Тося і в одну мить вирівнялась.— Ви мене не зрозуміли. Я зовсім не про те хотіла вам сказати. Хіба ж хто-небудь на ваше холостяцтво посягав? Це вже надто далеко ви зайшли. Ми не такої високої думки про себе... Ви, певне, помиляєтесь...

Але професор крадькома й лукаво зиркнув на неї і тоді тихим повчальним тоном зауважив:

— Вибачте, у вас, здається, з спідничкою не все гаразд. І потім співчутливо додав:

— Оці куценькі теперішні спіднички, по-моєму, страшенно конфузять наших жінок.

Вона мерщій, автоматично насунула спідничку і по тому на якусь мить застигла поглядом на ньому: вражена, приголомшена і майже скам'яніло-перелякана. І все ж крізь цю шкаралущу відчула тінь лукавої посмішки на обличчі професора. Сльози їй покотились двома великими повними намистинами й загойдались на скронях, як діаманти.

Тося гостро сіпонула, простогнала глибоким ураженим болем безпомічної тварини і, зірвавшись з лавки, пустилась швидкою ходою, майже побігла у глибінь парку. Професор глузливо провів її очима й потім, спокійно запаливши цигарку, поволі пішов додому, відганяючи від себе неприємне враження цієї дрібненької пригоди.

XVI

Тося несвідомо завернулась в одну з вузеньких доріжок парку і що далі, то швидше й швидше бігла, але, забігши в глибину парку, вона десь зачепилась за траву і впала. І тут уперше вся та сила, що гнала її сюди, притьмом розрядилась гострим ущипливим плачем. Хтось гнав і гнав хвилю по хвилі

в її тілі, і кожна хвиля наганяла рясно сліз, і сльози ті йшли в траву, в роси, в землю; а пахло міцно рутою-м'ятою і густим духом зілля, що магнітом вабило до себе. Тіло їй пекло, і вона ненавиділа його, хоч учувала, як з кожною хвилею їй стає розчулено-м'яко, тепло й солодко, а вона сама вростає в землю. Це було радісне напівзабуття, коли свідомість знала тільки землю й міцне пахтіння її і зовсім не відчувала свого тіла. І вона так і застигла в напівзабутті, в напівнапруженні, вся ще пройнята тремтінням, що виходило з неї довгими хвилями, і їй здавалось, ніби вона вростала в густий дух рути-м'яти.

Вона, властиво, гаразд і не відчула, думка прийшла далеко пізніше й невиразно, як їй на руку лягла чиясь м'ясиста й пухка долоня і голос з густими потоками теплоти й учасли-вості поспитав:

— Ну, таке! Що це з вами, серце?

З великим зусиллям вона прислухалась і нарешті впізнала той голос, як далекий відгомін морського прибою, і ще більше зіщулилась. Чоловік тим часом нахилився до неї ще ближче й над саме вухо поспитав:

— Та що ж це вам заподіяли, мадонночко?

Тося нічого не відповіла і тільки знову розридалась. Вона почувала гаряче схвильоване дихання в скроню й шию, але що ближче чоловік нахилявся й гарячіш дихав, то глибше й глибше вона проймалась плачем, тоді як тіло її люто трясла пропасниця.

Тося не сперечалась, як він став пестити їй голову, ніжно й голубливо приговорюючи, як нарешті він притиснув обличчя собі до грудей і почав гаряче й нестримно його цілувати...

І в тім, що вона віддавалась йому, була велика всепереможна хвиля чуття покори й самозниження і далека відгомінна думка, що вона безоглядно падає, але і в покорі, і в тій думці була тепла притишена ніжність. І що більше знижувалась, то рясніш заливало серце розпачливою радістю...

Утомний, збентежений і зляканий, він звівся і, обійнявши їй голову, знову став пожадливо й сласно цілувати її. Тося лежала зів'яла й приголомшена. Раптом вона, ніби вжалена, сіпонулась, підскочила й колюче-перелякано поглянула на нього.

— Що ви зробили зо мною?

Він, розчулений і теплий, відповів тихим, співуче-ліричіпш голосом:

— Та нічого лихого, мадонночко! їй-богу! Це ж дурниці! Однак вона божевільно вп'ялась очима, ніби чекаючи поба-

чити в ньому щось глибоко приховане, щось таке, чого ще досі не помічала в нім.

— Які дурниці, я вас питаю?

І раптом, уп'явшись по-жіночому в груди, розлючено заходилась його трясти, стиха ошаліло шепочучи:

— Що ти зробив, негіднику?

Горошко від несподіванки поточився, і вона, скориставшись цією хвилиною, ще дужче шарпонула його і, поваливши на землю, на одну мить з розпачливою зневагою поглянула на нього. Потім мерщій звелась, круто повернула, розірвала сплетені кущі дерев і подалась просто в гущавину парку.

Горошко сів, одну хвилину подумав, прислухався, ніби роздумуючи над усім, що сталось. Потім рішуче встав і пішов назирцем за Тосею.

В кінці парку, там, звідки розкривалась тепер задимлена туманом і тепла по-нічному долина ріки, вона сіла на пеньок, пригнічено задивилась удалечінь і тепер знову глибоко й прибито розридалась. Доглядач підійшов ближче, але спинився й назирцем чекав. Потім, дочекавшись тої хвилини, коли вона майже зовсім стихла, крадькома підійшов до самого пенька і, обережно перехилившись через плече, з лукавим підголоском Мефістофеля ніжно й розчулено поспитав:

— Що ви так, мадонночко?

Вона поглянула на нього здивовано-зневажливо й утомно поспитала:

— Що вам ще треба?

Він похилив по-лисичому голову й сказав:

— Ластівочко! Та не побивайтесь-бо так! їй-богу ж! Тося повернулась і вражено подивилась на нього з гострим

докором:

— Убирайтесь вон, негіднику!

Він став проти неї й, похиливши голову, розчулено й докірливо дивився. Сласний лукавий посміх застиг на обличчі. За хвилину він підійшов ближче і, впавши перед нею на коліна, вхопив її руки й почав цілувати. Вона гостро і вражено рвонулась, але Горошко пожадливо й міцно обсипав її поцілунками і нарешті, поклавши голову їй між колін, знесилений і розчулений, застиг. Густа тепла темінь, з синіми ворсистими зірками, вплітала їх у задуману й чуйну злагоду ночі.

Десь за годину вони обоє тихо й потай, ніби боячись розхлюпати якісь най миліш і питва, йшли до будинку. В коридорі Тося пожвавішала, а коли зайшли крадькома до її кімнати, вона мерщій спустила запони, по тому засвітила лампу й, повернувшись до Горошка, обвела його великими, блискучими від зворушення очима.

— І то ти мене любиш? Отакий ото ти? Ведмідь ти косолапий!

— Ластівко! Мадонночко!

Він поклав руки на груди, похилив голову й, сам розчулений такою ніжною сценою, переступив на два кроки, заміряючись її обняти, але вона в'юнку вато вивернулась і, випрснувши, подражнила його язиком. Все ж він у кутку піймав її іт здавивши в обіймах, засипав знову поцілунками, а вона, зібгавшись, дивилась на нього, дражлива і втішно щаслива від пестощів. Вона повела йому рукою по голові, розпатлала поміж пальцями чуба і, серйозно дивлячись і милуючись, задумано сказала:

— Як у тебе чорно коло рота. Тобі у ченці йти! Добрий ігумен був би — жорстокий докірник нас, грішних! А справді, чом ти не постригаєшся?

Він похилив голову і так само серйозно й розчулено сказав:

— Так ти б мене, ластівко, перестала кохати!

— Ну, це інша річ. А з тебе добрий чернець вийшов би. Ти справді постригайся.

Але він на це глибоко зітхнув, оді йшов од неї і, пройшовшись по кімнаті, розмахуючи рукою так, ніби поганяв волів, що йшли побіч нього, сказав:

— Ех, знаєш, мадонко, мене й без того багато стригли. Не хочу більше, їй-богу.

— Ну? —поспитала вона, роздумуючи.

— їй-богу! —відповів він і, перехиляючись, пройшовся по кімнаті. Тося хвилину постояла, зосереджено над чимсь роздумуючи, а далі одійшла й узялась слати постіль.

Вона примусила його одвернутись, швидко розляглась і сама перша залізла під ковдру. А вже звідти визирнувши, вона погрозила пальцем і показала язика. І по тому, коли й Горошко ліг у ліжко, вона щасливо й схвильовано засміялась, уся зібгалась в його обіймах і нарешті, випорснувши, знову розпатлала йому чуба, здивовано й наївно бачачи поруч себе цю зовсім не знану й таку кумедну істоту, що зветься мужчиною. Уражена до глибини душі, лякливо прислухаючись, як тіло їй мчалось у прірву, і сама млосніючи з того, вона розчулено й болісно, як мати, тиснула його до грудей і крізь сльози радісно шепотіла:

— Босяк... Волоцюга... Бандит...

Вона знову розпатлала йому чуба, сміливо додивляючись до нього, й нарешті поспитала:

— А хто ти такий є? Я ж тебе зовсім не знаю. Таки ж бо правда.

Він чмихнув і жартівливо сказав:

— Та я й сам не знаю, ластівко, хто я є.

— Отакої. Кажуть, що ти бик...

І вона пустотливо приснула від цих слів.

— Було всього, голубко.

— Ні, справді, ти ж був комуністом? А чого ти тепер вийшов із партії?

— Та так, знаєш, розійшлися в поглядах.

— Мабуть, не помирився. Ти, як видно, задиркуватий. Бач, як брови зрослися.

— А що ж, там усякий народ є. Є й путящий, а є й казна-що. І потім, треба ж дуже високо стояти, щоб твоє пройшло. А так і не пікни, а роби, що тобі скажуть. А я не люблю цього, коли хочеш. Я люблю справедливість, я ж таки бився за революцію!

І ніби зрадівши, що його слухає хтось, у цю хвилю найрід-ніший йому, залюбки розповів, як його призначили були на один із цукрових заводів як завідувача заводським господарством. Він, звичайно, страшенно захопився цією справою, підняв усю землю, відведену заводові, втяг селян у роботу, нарешті підбив селян закласти бурякове товариство. Словом, робота пішла чудесно. Але попрацювали вони так один рік: дійшла справа до розрахунку, але Цукротрест тягне. Нарешті замість доброго краму прислав усякого сміття й завалі. Ну, розуміється, серед селян зчинився галас, нарікання, лайка. Він погоджувався, що це були цілком слушні нарікання, і поїхав з'ясувати цю справу в Цукротрест. А там з ним не стали дуже панькатись. Побачив він, що

його зробили дурним, пішов порозумітись з головою управи і кінець кінцем гостро зрізався.

— І, понімаєш, мене з'їли до цурки,— закінчив він розповідь.

— А ти, мабуть, теж гострий чоловік? Злегка тобі не попадайся! — м'яко сказала Тося.

— Ластівко! А що ж я робитиму, як у мене вже нема живого місця в душі! Все, голубко, попечено,— уражено прогудів він.

— Де ж це тебе так попекли?

— І як тобі, мадонночко, розказати. Та ти знаєш, що я як скінчив сільську школу, то з того часу й пішов у люди. Ну, подався зразу, як тоді водилось, у волосні писарчуки, звідти перекинувся в економію до пана — був у нас такий один

з Кочу беїв. Звідти якось почув, що відкривається сільськогосподарська школа. Ну, я й пішов на іспити, витримав, а тут ще пощастило, що я попав на стипендію від земства. Аж тільки я вступив до школи, як тут помер батько. Зосталася сама мати з малими дітьми. Біда! Мати тягне додому, клопоче голову, що нікому робити, а тут і школу хочеться скінчити. То я ото так: повчуся, повчуся а як дадуть відпустку, прибіжу додому, пороблю що встигну, а тоді піду по сусідах просити, щоб допомогли ще й худобою. Ну, дехто вважить, а то й горя натерпишся. Ну, а скінчив школу, то кидало мене всюди: і на Кавказі побував, і на Катеринославщині, і тут усюди служив: і в економіях панських, і в земстві, аж поки не забрали на війну. Було всього, голубко, натерпівся.

— Значить, вичумакував добре?

— Ну, що вже вичумакував, так краще за чумаків, випив гіркої добре. Як подумаю, то так насікли душу, так попекли, що тепер, як тільки доторкнись, так воно сичить, розумієш. Я ж, понімаєш, кинувся в світ, поміж люди, свіжий, з щирою, радісною душею, я гадав, що люди добрі, і сподівався від них допомоги. А чого я тільки не натерпівся! Як подумати тільки, що це за створіння такі, ці люди?

Тося дивилась на нього великими тепло-співчутливими очима й повільно пестила його. І він, відчувши п'яний аромат її тіла, пройнятий пахтінням троянди й макового молока та густої рути-м'яти, увесь застиг у щасливім забутті.

Вранці вона прокинулась перша і, як завжди, подивилась на вікно. Там уже червонів у ранковім сонці кущ троянд, спокійно й рясно виспівувало птаство, а крізь віконну раму просочувався густий аромат парку. Тося мерщій звелася і тільки тоді вперше помітила поруч себе другу людину. Вона здивовано задивилась і замислилась. А на обличчі їй застигла затишена й смутна посмішка.

Проте вона враз підвелася, обережно перескочила через тіло свого сусіди й стала одягатись. Вже витираючись рушником, вона вдруге подивилась на нього, задумано посміхнулась і сказала собі:

— Бурлака! Волоцюга! Балуваний і безпутний, як циган! Але ця думка нітрохи не вразила й не збентежила її.

Принаймні вона розвела, як і щоранку, примус і поставила на ньому варитись каву.

Горошко прокинувся трохи згодом, примруженими очима обвів кімнату і щасливо-вдоволено посміхнувся. Він ще виразно вчував солодощі гарячого молодого жіночого тіла, його п'яний аромат, по тілу йому розходилась незнана млості", що, здавалось, поколола всі йому жили й напоїла їх зовсім новим незнаним соком. Він мовчки й довго

стежив, доки не зустрівся з поглядом Тосі, і тоді щасливо й засоромлено засміявся. Вона ж пригрозила йому пальцем, але зразу ж і насупилась, ніби чогось уважно й заклопотано шукаючи. Тоді він швидко одягся і, підійшовши до неї, обняв і поцілував у шию. Вона випручалась від нього, повернулалась і пригрозилась пальцем.

— Ну, ну, буде вже! Мазун який!

Та він упав перед нею на коліна, й, притиснувшись, підвів голову, й щасливо зазирнув їй в обличчя. Вона чекала.

— Я зараз іду, Тосю!

— Чого так? Зоставайся кави пить.

— Ні, ні! Зараз не можна. Я краще по обіді перейду зовсім сюди.

Тося болісно примружилась, хоч спокійно відповіла:

— Ах, так! Ну, що ж. То й приходь!

— Я, знаєш, принесу речі й будемо жити як чоловік і жінка,— довірливо-інтимним тоном сказав Горошко.

Тінь смутку ледве помітно пройшла Тосі по обличчю, але вона все ще посміхалась.

Певне, Горошко це помітив, бо поспитав:

— Можна ж, ластівочко?

— Ну, звичайно! Як тобі краще,— стиха відповіла вона і, нахилившись, раптом стиснула йому голову й заходилась цілувати,

тиснути його по-матерньому до грудей і відчуваючи якусь особливу болісну радість в тім своїм приниженні, що його доброхіть узяла собі тепер на плечі.

Він вирівнявся, перехилив її, уп'явся в губи і тоді, схопивши кепі, майже вискочив з кімнати. Тося зразу ж повернулась назад, на примусі збігала кава, і треба було її рятувати.

День пройшов у них звичайно, у буденній роботі. Тося повернулась до себе, і то тільки ненадовго, о п'ятій годині. Вона саме зосереджено шукала очима забутого на столі плана кагатів за минулий рік, як у кімнату ввалився захеканий Горошко. Він звалив із себе великий, закутаний у ковдру вузол, поставив валізку і, відхекуючись та щасливо посміхаючись, улесливо сказав:

— Ну, ось і я, ластівочко! Можна?

— О, так швидко? Ну звичайно!

Він тоді широко пошпурив кепі і заходився розв'язувати вузол, загорнутий у ковдру. Тося смутно поглянула на нього,

і якийсь несподіваний біль прикро здавив їй серце. Але вона нарешті знайшла план кагатів, згорнула його й мерщій вийшла з кімнати, заклопотана своєю справою.

XVII

Останні дні практиканти, прикріплені до роботи в Савлутинського, працювали над переобліком кривих і професорові подавали вже обраховані математичні дані — зважені криві, моди, покажчики найменших ухилів та таблиці з коефіцієнтами кореляції.

І професор, зібравши увесь цей матеріал, поглибився в його аналізування. І ця робота несподівано пройняла його своєрідною музикою чисел, тою вищою нечутною музикою, знаною тільки небагатьом відданим математикам, і то в хвилини найбільшого зосередження, музикою, що раптом напоїла його повнотою злагоди й примирення... І ще чуттям особливої тиші, тої тиші, що дає змогу впіймати найтихший шелест думки, най тоншу її блискавичну лінію. І ось тепер професор захопився цим процесом думання до такої міри, що, властиво, на якийсь час наслідки цієї аналізи, ті конкретні завдання, якими виправдувалась уся запроваджена тут дослідницька праця, втратили свою вагу й вартість. Був повний радісного спокою вже сам процес думання,— і це якось уколисувало, хоч була якась інтуїтивна певність, що він тепер стоїть на вірній дорозі до з'ясування суті справи.

І через те він знову з властивою його вдачі гострою й дотепною увагою сприймав усе життя, що його оточувало. І дні його пішли знову врівноваженою спокійною ходою, даючи йому насолоду в усіх дрібницях.

О годині дня, як звичайно, він ішов снідати і,як звичайно, залюбки грів собі каву, а по сніданні з півгодини гуляв у парку. Але цього разу, поснідавши й вийшовши в парк, він зайшов у кінець парку, наспівуючи якусь легковажну, але милу мелодію, й байдуже поглянув на долину. Там, у розтопленій млі, тонула густа смуга лісу. Краєвид цей, правду кажучи, сьогодні нічого не говорив Савлутинському, вірніше, викликав у нього тільки нудоту й сум, та й уся сьогоднішня природа, розварена на сонці, зомліла й застигла у непорушності, діяла на нього недобре. Савлутинський позіхнув, байдуже подивився в сіру імлисту далечінь і вже збирався виходити назад, як раптом зір йому впав на ділянку селекційних трав, що починалась зразу ж за парком. Там спокійно переходила з рядка в рядок Орися і, трохи нахиляючись, виривала поодинокі рослини, ніби вибирала плоскінь чи полола пшеницю. На розі одної ділянки вона стала й заходилась передивлятись рослини. Сукня відкрила ноги їй вище колін, окреслюючи в ній карбовано-холодну, але чисту й м'яку лінію тіла. Професор уважно оглянув її й, замилувавшись, вимовив стиха:

— Ах ти ж, каналія! Та це ж справжня Артеміда! Щоб отут, у цієї звичайнісінької дівчини, і могла бути така чиста й вибаглива лінія! Ні, це неможлива річ!

І професор, тепер уже серйозно схвильований цим викриттям, зайшов обережно збоку і, ставши за кущем акації, знову гостро приглянувся. Тепер виразніше виступив профіль. Лінія, що окреслювала обличчя, ще виразніш виступила тонкими вибагливими обрисами, що, здавалось, танули в повітрі. Обличчя в профіль виступало в тонкім і лагіднім опроміненні.

Ну, справжнісінька, викінчена Артеміда! Ні, як це може бути тут, на цім маснім грунті, в цих примітивних умовах! Ах, чорт! Як він міг до цього часу не помітити цієї дівчини!

Професор вийшов на доріжку і пішов просто й спокійно до селекційних ділянок. На розі ділянки він спинився і, урочисто привітавшись, спокійно промовив:

— Ви мені, товаришко, велику загадку поставили. І я ніяк не міг її розв'язати, але як справжній селекціонер я прийшов сам поспитати.

Орися вирівнялась і звела на нього свої великі прозоро-сірі лісові з малахітовими денцями очі, що, здавалося, вбирали в себе професора й просвічували його наскрізь, і тихо, зніяковіло посміхнувшись, спитала густим грудним контральто:

— А що ж вам саме за загадка прийшла?

Професор підійшов ближче і вже тихим, улесливим голосом, з лукавством кокетування, сказав:

— Отже, не вгадаєте, що я саме подумав про вас?

Вона рішуче струсила своїм стриженим волоссям, що світлими пасмами спадало їй на чоло, від чого обличчя їй виступило в ще лагідніших обрисах і в ту ж пору ясніш зайнялось невиразним внутрішнім осяянням, що особливо гостро, як у фокусі, як у озері ясний місяць, відсвічувало в великих промінливих очах.

— Як же я можу це вгадати? Я ж не ясновидюща.

— Ну, от бачите!—лукаво вчепився в неї професор.— А знаєте, що я згадав? Звідки ви родом? Власне, хто ваші батьки?

— Ой, горенько моє! Що це вам спало на думку?

— А признаєтесь? Тоді скажу.

Дівчина повільно знизала плечима й неохоче відповіла:

— Ну, мені нема що критись, справді ж бо.

— По-моєму, ви, товаришко, з духовного роду. Тільки там такі красні та милі дівчата росли. А признайтесь-бо!

— Ні, отже, помилились, товаришу. Хоч ви й професор, а не вгадали. Бачите,— глузливо відповіла Орися.

— То, прошу вас, хто ж ви є? — збентежено поспитав професор.— Ви ж не селянка, у всякім разі.

— Я не селянка й справді. Але з села родом. Хіба в селі самі попи й живуть?

— Ах, то ви, певне, вчительського роду. Ну, значить, я дуже мало помилився. Але це цікаво...— сказав він у роздумі і, ще раз окинувши її бистрим і пильним оком, поспитав:

— То ви, певне, десь із Полтавщини, як чути з вашої вимови.

— А так,— вона хитнула головою.

— А саме звідки ж ви?

— Кринички ви, певне, знаєте.

— Це славне історичне село з тими ярмарковими містеріями?

— Так,— кивнула вона.

— Цікаво... Ну да, там справді лісова місцевість з великими горами й ярами. І люди там мають отакі сірі волохаті лісові очі, як у вас.

Вона тепер дивилась на нього збентежено й зацікавлено. І раптом загадкова посмішка пройшла їй на обличчі, вона відважно хитнула головою й рішуче поспитала:

— Ну, а тепер цікаво знати, товаришу професоре, що це вас так зацікавила наша скромна персона?

— Ну, я мушу сказати, що ви маєте велике щастя мати зовсім новий тип тіла, якусь благородну еллінську лінію обрису. Це ж надзвичайно цікава річ! — захоплено сказав професор.

— Особливо з погляду селекційного,— в тон йому додала Орися й бризнула сміхом.

— А що ви думаєте? Я б нічого не мав, щоб такий тип у нас розмножився. Це ж було б прекрасне підґрунтя нашої культурної прийдешності.

— Ой, головонько моя! То це ви на мене великі обов'язки покладаєте? Таки ж правда!

— А! Ну, що ж! Мусите! Мусите! — відповів професор.— Мусите і вдачу відповідну собі виплекати. Що ж робити?

— Слухаюсь,— глузливо відповіла Орися.

Але Савлутинський не звернув на це уваги і, пильніш придивляючись до неї, поспитав:

— А що це ви, товаришко ласкава, вириваєте сама, ніби та дівчина у Шевченка "плоскінь вибирала"?

— А це дуже відповідальна робота, нікому не можна доручити,— відповіла сміючись Орися.— Серйозно.

— Хіба це не звичайне поління?

— А ні. Ми просто вибираємо крихкіші рослини.

— Як так крихкіші?

— А дуже просто. Бачите, на нашім маснім грунті у деяких рослин м'якне клітина і втрачає свої властивості виду.

— Як це ви пізнаєте? —несподівано схвилювавшись, поспитав професор.

— Отож бачите, їх, як і в руці помацати, легко впізнати. Справді ж бо. І потім клітина таких рослин і хімічно легше реагує.

— І ви, значить, ці м'які рослини просто викидаєте? І більш нічого?

— А то як же ще?

— А звідки ви дійшли такої думки, товаришко?

— Та дуже просто. З досвіду. Я це щоразу роблю.

— І воно на добре?

— А на добре. Що ж йому станеться?

Вона подивилась на нього, здивована з його збентеженості. А він стояв перед нею, як укопаний ідол, і важко, напружено роздумував. Раптом він потер долонею чоло, якось невиразно клацнув, ляснув рукою і, гостро повернувшись, подався просто до станції.

Орися який час дивилась услід йому вражена й збентежена. По тому раптом приснула й засміялась глибоким грудним контральто. Пізніш, однак, заспокоївшись, вона поглянула услід процесорові. Кінець парку було видно тільки білястий обрис його одягу. Обличчя їй потаїло затишну загадкову посмішку. Дівчина знову взялася до роботи.

Процесор мерщій прибіг, засапавшись, у кабінет, схопився за статистичні рядки й варіаційні криві. Ну яка ж проста річ! Звичайно, на долинній чорноземлі, на цім маснім наноснім грунті, де гумус досягав найвищого відсотку, найінтенсивніше пройшла деградація сорту. Цікаво ж перевірити ще міць клітини в насінні з тих ділянок! Потім він нашвидку пробіг рядки з відсотком гумусу і кількістю вершин у кривих і, на диво, дуже легко помітив цілковиту й безпосередню залежність цих

рядків. Професор мерщій звелів двом практикантам вивести коефіцієнт кореляції цих двох рядків. А сам знову внурнув у дослідження.

Але що це? На полігонах частоти, саме в тих ділянках, де сорт найгостріше деградував, помітні якісь скупчення окремі, що посіли густішими плямами, ніби зернування нових зоряних систем в космічнім тумані. Асистент захоплено потер руками скроні і потім п'яно впився в діаграми...

XVIII

Потаїти на селекційній станції шлюб було б однаково, що засипати в мішок приску. Так воно й вийшло. Спочатку про це прошепотіла покоївка, що прибирала в коридорі, дружині доглядача бурякових, а та не втерпіла й сказала своєму чоловікові. А сказавши йому, вона ніби дістала певного мандата на розголошення цього незвичайно скандального вчинку дівчини, від якої менш за все можна було цього сподіватись. Та ще й з ким? З якимось бурлакою, волоцюгою, босяком, підозрілою й несимпатичною особою, що любить випити й побенкетувати.

Як це так сталось? І що це за молодь тепер пішла! Вона не стрижена? Ах, так, справді, в неї коси, й дуже гарні, темні такі коси. То подруга її, так та стрижена. З тою нічого не сталось? Ага, ну це поки що. Але ця? Ця! Така здорова, вродлива дівчина, та ще й освічена, і такий сором! Як це могло статись? Ну, так, так!.. Кажуть, що вона чіплялась до того агронома, що то приїхав, професора мовбито, такого, знаєте, ставного, гарного з себе мужчини. Ага, так, так, так! Ну, знаєте, носа в нашої баришні не хватило — куций і кирпатий. Еге ж, і-хі-хі-хі! Ну й маєте собі, так вона й розговілась, тільки вже цього ото волоцюгу підчепила. Хі-хі-хі!

— Так вони разом і живуть?

— Ну вже ж! Мабуть, що так!

І чутки ці вирвались, посунули шелестами, вужами, гадюками, обплели всю станцію. Це були чутки обережні, полохливі й масні, з натяками на розпусту і з щирим смакуванням цього.

Однак притаєне смакування й хіхікання швидко перейшло в обурливий протест і лють. Як? Вони живуть укупі, й не признаються, й не криються? Що це за новина така? Що це за відважність? І всі вони наставили дружно багнети.

Розуміється, це дуже ясно почувалось і завдавало прикрості особливо Тосі,— в натяках, поглядах, сміхові.

Але цей мур багнетів просто й щиро, хоч, може, й не остаточно, зламала Ганна Іванівна. Вона якось зрання, можливо, що й зовсім випадково, зустріла Тосю на доріжці в парку біля клумбів і спроста поспитала:

— Що це ви до нас, Тосю, не показуєтесь?

Але в цім тоні Тося зразу ж відчула, про що мовилось, і упереджено й запобігливо засипала словами:

— їй-богу, Ганно Іванівно, страшенно ніколи! Зараз оце друге поління. Просто хоч розірвись. Ви, голубко, не сердьте-ся. Я якось заскочу. Неодмінно заскочу! Неодмінно!..

Проте Ганну Іванівну цим так легко не можна було взяти, і вона, пробігши очима, лукаво посміхнулась і, підійшовши ближче та взявши Тосю за руку, докірливо й м'яко зауважила:

— Тосько! Та ви здуріли! Що ви зробили?

Тося вже зігнулась боязко й благально подивилась, але, не витримавши погляду Ганни Іванівни, впала просто їй на широкі груди. Та оступилась, але, подумавши, що стояти нема чого, ступила назад і сіла на лавку, не випускаючи, проте, Тосі.

— Ганно Іванівно, голубко, не лайтеся.

— Та хто там лається! Заспокойтесь, будь ласка! Як же це сталось так?

— Та так і сталося. Взяло й сталося.

— Ай-ай-ай! Яка ж ви дурна дівчина! Як так можна було попуститись?

Проте Тося, глянувши на неї з грудей, затулила їй рота, і Ганна Іванівна мимоволі притихла і заходилась розпитуватись. Слухаючи, вона докірливо похитувала головою. Тося ж дивилась на неї крадькома й непевно, ніби дитина, що чимось глибоко провинилась перед цією поважною господинею. Нарешті Ганна Іванівна вирівнялась і, допитливо дивлячись Тосі в вічі, погладила їй голову й сказала серйозно:

— Ах ви ж, пустушка дурненька!

І Тося вмить відчула, що Ганна Іванівна зрозуміла її й погодилася з нею, і пустотливо вщипнула її в бік, а Ганна Іванівна від того кумедно заверещала, Тося ж іще ближче притиснулась до неї і, обнявши за талію, а сама зазираючи їй у холодні пронизливі очі, сказала густим провинним тоном:

— Ну, коли ж інакше не можна було. Я й сама не знаю, як це сталось. їй-богу!

— Я розумію, серце! Може, це й на краще. Бо хто зна, що б ви ще зробили після тої сповіді, яку вам учинив професор. Ну, ви не клопочіться, він колись наріжеться отак.

Ганна Іванівна обвела її спокійним співчутливим оком і ще лагідніше поспитала:

— Ну, добре, а що ж ви далі думаєте робити, Тосю? Не будете ж вік з ним жити.

— А я знаю?! Якось буде...

Тося звелась і зневажливо махнула рукою. Але Ганна Іванівна не погодилася з нею й рішуче запротестувала.

— Що значить — якось-то буде! Якось не може бути... Треба щось ізробити.

— А я нічого не хочу робити! — капризно сказала Тося.

— Бо ви ще зелене й дурне,— серйозно зауважила 'Ганна Іванівна. Але Тося подивилась на неї удавано грізно і, присунувшись ближче і озирнувшись обережно, заходилась щипати й місити Ганну Іванівну до того, що та стала кричати. Але що Ганна Іванівна збентежено заверещала, Тося зірвалась і, відбігши трохи від лавки й регочучи, дражнила її, знавши, що та простила, та радіючи, що тепер нове становище цим самим ніби взаконювалось. Що ж до всяких станційних кумась, то на них можна було не зважати, аж доки самі вони не стануть підлещуватись до неї.

Тим-то вона сьогодні на полі працювала в дуже доброму настрої і багато жартувала з дівчатами.

Додому вона повернулась дуже жвава, ще таячи в собі пахощі польового сонця й повітря, і, нашвидку пообідавши, пішла мерщій до станційної контори. Певне, було коло шостої години, і в контору знову поприходив дехто із службовців, і, ще не сівши до роботи, стиха розмовляв у гурті.

Тося зазирнула у зал, привіталась і зразу вийшла, повернувши до селекційного кабінету.

Там сиділо, збившися в кутку, кілька практикантів: вони розмовляли з Гамалієм! Осторонь за столом упорядковувала свій селекційний гербарій Орися. Тося підійшла до неї й, зазирнувши до гербарія, перекинулася з нею кількома словами. Орися, зосереджена в роботі, щось байдуже буркнула, і Тося зразу залишила її й підійшла до гурту практикантів.

Гамалій саме розповідав одну з селекційних подій, яких у нього зберігалась незчисленна сила. Практиканти, знаючи слабу сторону його вдачі, піддобрились і вмовили, щоб він розповів "що-небудь про роботу".

І Гамалій, лукаво й вдоволено посміхнувшись, згадав, ах, так, дуже влучний, коли хочете, випадок!

Мова йшла, звичайно, про те, що позаторік доглядач, переплутавши ділянки з буряками, засипав їх в один кагат, просто помішав буряки з різних ділянок.

— Кинулись ми поляризувати, нічого не виходить! Єрунда! Скакають коефіцієнти, просто страх!

Він помовчав, оглянув крізь окуляри своїх слухачів і потім уїдливо додав:

— Але ми, розуміється, антимоній усяких наукових не розводили. І туману людям всякими кореляціми в очі не пускали. Ми зразу догадались, у чому справа.

Цей натяк, певне, припав до смаку практикантам, яких тішило це притаєне чуття глузування з того, хто здавався їм вищий за всяке просте ставлення, як і розважало, що два солідні специ вже загризлись.

— Казочки розповідаєте, Ваню, як звичайно! — з лагідним лукавством устряла Тося.

— Але вас це, здається, ні в якій мірі не обходить?

— То вже не можна й послухати, Ваню?

— Чому не можна? Це не забороняється.

— Не забороняється, Ваню? Дуже дякую! Значить, "не любо — не слушай, а врать не мешай!" Дуже мило! — І Тося гучно й весело засміялась. Гамалій скривився, поправив окуляри й грізно зауважив:

— Як собі знаєте, але я прошу нам не заважати.

— Ох, як це серйозно! — в тон йому підхопила Тося.— Ванічко, друже милий, киньте дурня клеїти!

І вона добродушно підійшла до нього, широко вдарила по плечу, взяла під руку і, сміючись, зазирнула йому в обличчя. Але ця суха, в'яла й спокійна звичайно людина раптом підскочила, немов її гадюка вкусила, і, ставши на ноги, розлючено й вирячено визвірилась і закричала:

— Слухайте! Я вас прошу кинути ці жести п'яної баби в шинку... що сама лізе на кохання... Чуєте? — закричав він істерично.

Тося злякано й приголомшено оступилась і ледве промовила:

— Ваню?.. Що ви кажете?..

— Ну да!.. Я мушу заявити,— кричав він далі.— Я не здатний на випадкову любов... і обійми... Чуєте? Можете вибирати когось іншого... Втім, ви, здається, й маєте вже...— тихше додав він.

Тося все ще вражено й приголомшено дивилась на нього. Але з цими останніми словами вона вирівнялась і, звівши обличчя, притишено, але з викликом сказала:

— А взагалі ви годитесь для якої-небудь любові?

Обличчя практикантів несміливо розтяглись в сласну посмішку.

— Це вас не торкається!..— прокричав несамовито Гамалій.— Це вас не торкається! В усякім разі, я з розпутними жінками не мав і не матиму діла. Розумієте?

Тося все ще дивилась на нього злякано й напружено, але раптом в очах їй зайнялися сльози, вона вся знітилась, зіщулилась і, зігнувшись, рвучко повернулась і вибігла з кімнати. В коридорі вона, поточившись, ледве не впала. Але випадково вчепилась у двері, по тому гостро шарпонула і, заскочивши до себе, знову поточилась і просто зсунулась на підлогу. Один з практикантів, проходивши коридором, прислужливо зачинив двері.

Гамалій знову сів за стіл й, затуливши обличчя долонями, застиг.

Практиканти, зніяковіло чмихаючи й похнюпивши голови, не знали, що їм робити. Тим часом Орися зірвалася з місця й, підійшовши до Гамалія, з гнівним притиском поспитала:

— Слухайте, ви думали, що ви говорили?

Він одняв долоні й подивився на неї стомлено-скорбним змученим поглядом.

— Ви мужчина чи ні?

Але він так само дивився на неї уважно й не розуміючи.

— Ви ніщо! Ви просто ніщо! Ви розумієте?

Вона кинула наївно, по-бунтарському ці слова і рішуче повернулась і вийшла з кімнати. Практиканти мовчки пере-зирнулись, дехто з них посміхнувся, і всі один по одному й собі вийшли з кімнати, залишивши Гамалія на самоті. Він знову втомлено заплющив обличчя й застиг.

У парку Орися відчула зразу полегкість — цими кількома словами вона ніби вилила давню антипатію до Гамалія, цієї сухої, черствої й скрипучо-потайної людини. І в ту ж пору брав жаль, що вона дозволила собі розхвилюватись до такої міри, що могла наговорити, властиво, прикрих і зайвих слів. І вона, роздумуючи й пробачливо посміхаючись, пішла вглиб парку. Вона йшла, все ще гнана власними думками, як раптом їй перед очима густо замлинились чиїсь ноги в сірих туфлях. Вона підвела очі і вмить зніяковіла. Просто на неї йшов прск}>есор. Вона безпомічно стрепенулась, але звернути було нікуди й ніяково, і вона, тихо й безсило посміхаючись, притишила ходу.

— Ну, ну! Перемога, товаришко,— весело і, як завжди, жваво сказав Савлутинський.— Ви молодчина.

— Що таке? Я нічого не знаю,— збентежено відповіла Орися.

— Аякже! Побили! Остаточно! Можете радіти з того. Ну, так. Ви собі винайшли цікавий принцип, дуже важливий для всієї нашої селекції, й мовчите. Це ж золото! Це ж відкриває колосальні можливості й перспективи! А ви собі, за хуторянським звичаєм, мовчите й таїте таку велику істину. Так у нас, між іншим, усе робиться.

Він оглянув пильно й співчутливо Орисю й занепокоєно поспитав:

— Але що з вами, товаришко? Ви ніби не чуєте мене?

— Нічого,— зніяковіло засміялась Орися.

— Ну, певне, з вами щось сталось?

Орися струснула головою, поправила своє волосся й суворо сказала:

— Знаєте, це дуже прикро, як буваєш свідком якоїсь сварки.

— А хто ж посварився?

— Наші специ — Гамалій з Долинною,— сказала вона й, гостро обірвавши ті слова, похилила голову.

— Звичайнісінька, значить, сварка? — перепитав Савлутинський.— Фу, яка гадость!

Він повернувся до Орисі й лагідно сказав:

— Але знаєте що? Я хочу все-таки дещо вам сказати... По-моєму, нам треба десь сісти.

Орися рішуче й просто поглянула йому своїми глибокими прозоро-спокійними очима й, злагодивши свою ходу, впевнено пішла поруч з ним. І так само, стежачи за ним, разом з ним вона сіла на лавку і слухала.

— Як все-таки могло вам таке спасти на думку? Це ж чудесно!

— Ну, я ж не знаю,— безпомічно знизала вона плечима.— Просто якось так вийшло. Я й не гадала тієї думки шукати, а перевірила, воно вийшло на діло.

— То ви ж чудова, талановита жінка! Розумієте? Орися засоромлено знизала плечима й засміялась.

— Ну, я ж не знаю, їй-богу.

— Ні, ні, серйозно,— запалившись, казав далі Савлутинський.— Я це дивлюся на вас, оці-о глибоко видющі очі, самі запалені якимсь незвичайним вогнем, ваша постава, ваша рішучість і певність... Та ви просто цілий скарб! Слухайте, голубко! Ні, ні, серйозно! Ви просто як наша пісня,— ніжна, глибока й міцна. А я пісню нашу до нестями люблю. Слухайте, любко, я й перед вами стану навколішки уклонитись, що ви така красна. Але тільки не стану зразу цілувати й обнімати. Це пошлість! По-перше, з цього всякий негідник починає, плекаючи під цим наймерзотніші наміри, а по-друге, про це писалось мільйони разів у найпаршивіших романах, як же я можу розводити таку нудну водичку? Не треба, серце, їй-богу, не треба!

Він, запалившись, майже п'яний від цього, подивився на неї, розчервонілу й схвильовану і через те уразливо ніжну й прекрасну, й запально сказав:

— Знаєте що, голубко? Давайте просто поставимось до цього: одружитись хочете? Зо мною?

— Ну, та що ви?

— їй-богу! Ви чудесна дівчина. Ви розумієте? Ви жінка прийдешнього, і таку я хочу мати і з нею придбати собі дітей!

Вона дивилась на нього збентежено й безпомічно.

— Ну, так руку, товаришко, га?

Проте рука його кумедно повисла в повітрі, і він, спіймавши себе на тім, зразу ж одняв її.

Орися який час стояла мовчки, похнюпивши голову; на вустах їй застигла розгублена, ніби в засоромленої дитини, посмішка. По тому вона тихо встала і, повернувшись, поволі, в задумі пішла до станції.

Він пильно простежив за нею, спантеличено і зацікавлено, доки вона вийшла з саду. Тоді встав і, гірко похиливши голову, ніби сам собі докоряючи, пішов додому, насвистуючи якусь зворушливу мелодію.

XIX

Прилюдна доповідь професора — це була справді урочиста подія в житті станції. Про неї заздалегідь заговорили, але цього разу не тільки "кумасі", а й чоловіки, і зовсім несподівано для директора багато нижчих службовців і навіть робітників серйозно зацікавились нею. Тим-то доповідь призначили на суботу ввечері і на той час велике приміщення контори прибрали, порозсовували столи й бюра, нашвидку пристосувавши його під аудиторію, а щоб більш було місця, порозчиняли двері до селекційного кабінету та кабінету директора. Правда, Гамалій сьогодні щось бурчав собі під ніс, але на нього ніхто не зважав.

Засідання розпочалось, коли вже надворі засутеніло. Для президії поставили довгого канцелярського стола, застелили його червоним

сукном. Осторонь стояло бюро й маленький столик спеціально для доповідача. На довгім столі президії засвітили велику "молнію" з зеленим абажуром, найкращу на всю станцію, і вона тепер святочно й м'яко розливала навколо себе струмені білясто-зеленого світла, що кучерявими баранцями розходилось у глибінь кімнати, назустріч променю з другої лампи, почепленої до стелі серед кімнати.

Була велика, тепла, чуйна й урочиста тиша. Доповідь почалася з підкресленою простотою й тверезістю, але навіть і так слова її звучали урочисто.

З глибини кімнати, що тонула в сутінках, тяглися напружені сильветно-зм'якшені обличчя, що, глибоко зосереджені, пильно і по-буденному втомно ловили слова доповідача.

У зм'якшенім і притіненім світлі лампи обличчя директора, що сидів у кріслі за столом, весело посміхалось, ніби показуючи, як йому легко й просто пощастило всіх обдурити. З очей йому йшли скалки теплого лагідного зору, в бороді посміх розбивався на проміння, через те й усе обличчя видалось опроміненим теплою святочною злагодою. Поруч із ним, скорчившись, обіперши голову рукою об коліно, з нудною втомою, похилившись, як розбитий бунтар-демон, сидів і слухав Гамалій. Тося з Орисею сиділи поруч з Ганною Іванівною на лавці серед службовців і уважно стежили за професором.

Савлутинський, сьогодні одягнений в білі ластикові штани, в англійській сорочці, допіру випрасуваній, що особливо підкреслювало охайність і добрий смак цієї людини, був на середині доповіді. Один із практикантів, що віддано стежив за ним, розкрив чергову діаграму, Савлутинський узяв її й почав пояснювати.

— А все ж таки, ви подивіться, який він цікавий сьогодні,— пошепки зауважила Ганна Іванівна до Тосі.— Ви подивіться лишень! Ось так треба одягатись і ходити.

Тося, посміхаючись, кивала головою, а сама, розчервонівшись, невідривно стежила за професоровою доповіддю.

Він саме розійшовся й поважно водив стеком по діаграмі, звертаючи загальну увагу на те, що показувала собою крива. На мить туди зирнув і директор, але знову похилився, і ще рясніш опромінилась йому посмішка, а на стіл упали густіші ковтуни світла й голосніше заспівала машинка в лампі.

— Отже, товариство, ми підходимо й до висновків,— заявив нарешті професор, і всі підвели голови, уважніш прислухаючись.— Вони будуть такі в мене. Безперечно, сорт А-379 увійшов у смугу так званої генетичної десистенції. Безперечно, його властивості зазнали цілком виразної деградації. І це позначилось, перш за все, в тім, що цукровість його знизилась, схожість зменшилась і вся автогенетична потенція виснажилась. Чому ж це сталося? Чи винна тут станція в цілому? Ні! Тут стався дуже цікавий процес: на цей сорт найвиразніше й найглибше вплинули місцеві умови: м'яке з високим атмосферним тисненням повітря і дуже багатий на живні речовини, просто сказати, масний грунт. І сорт, так би мовити, розімлів у цім грунті, клітина його розм'якла, і він почав утрачати свої автогенетичні властивості. Це особливо позначилось на долинній чорноземлі. До того ж, треба сказати, що сортом цим надто зловживали, ще, очевидно, тоді, як ним спекулювали приватновласницькі станції, і він, до всього, знесилів.

Ознаками цього є те, що цукровість його, як і схожість, значно зменшилась, сорт став дуже підпадливий зовнішнім умовам, втративши сили на боротьбу проти шкідливого впливу тих умов. Отже, як бачите, в тім, що він дегенерував, нема нічого дивного, і станція менш за все тут винна. Стався звичайний, цілком природний в наших умовах процес. І коли є деяка провина, то тільки в методах дослідження, аналізі й висновках, звідси стались деякі недогляди у керівництві селекцією. Однак на самий процес розкладу сорту впливало це дуже мало. Але в цім процесі визначилась і нова тенденція. Річ у тім, що цей сорт, без будь-чийого догляду чи втручання розпавшись, дав молоді коліна, з

яких можуть вийти нові сорти. Звичайно, деякі з них доведеться викинути, але є парості, що дають високі якості, і от з них, властиво, ми можемо й мусимо вивести нові сорти. В природі так багато тих творчих робітних сил, що вони на своїх потоках винесуть і зміцнять ці нові сорти. Ми перевірили, як ці екземпляри протягом трьох років еволюціонували, і бачимо, що вони, по-перше, дають солідний екстер'єр, і всупереч нашим твердженням, що відсоток цукровості росте в зворотнім поступі до зменшення екстер'єру, тут ми бачимо, що ці парості дають і високий відсоток цукровості. І це цінно, що цим процесом ніхто не керував, він сам природним порядком створився в наших умовах, як певне нове коліно. І, по-моєму, тут дуже мало доведеться нам працювати. Варто тільки для зміцнення схрестити його ще з якимсь іншим сортом. На мою думку, найбільш би до цього підійшов сорт У, як місцевий, найбільш, так би мовити, дикий, з усіма властивостями наших умов і разом з тим з високим відсотком цукру. Я повів би на спробу схрещування з такими паростями цього сорту, як У-21 і У-35. По-моєму, спроби ці мусять дати блискучі наслідки. Отже, станція таким чином стає на новий щабель у своєму розвитку. На цьому дозвольте, товариство, й скінчити.

Він поволі витер чоло й оглянув аудиторію. В залі було тихо, тільки хтось густо на всі груди зітхнув. Безліч очей з глибини кімнати дивились вдоволеним і вдячним поглядом. Певне, доповідь припала всім до серця, а головне, станції винесено дуже високий присуд. По залу пішов жвавий, захоплений гомін. В передніх лавах знялися тихі дискусії серед селекціонерів і практикантів.

Навіть Ганна Іванівна, повернувшись до Тосі, сказала:

— Яв ваших тут тонкощах дуже мало розуміюсь, серце, але, по-моєму, він дуже розумно й науково доповів.

— А що ж... доповідь дуже добра,— захоплено сказала Тося.

— І потім, дуже впевнена й смілива. Це теж багато важить,— докинула Ганна Іванівна.

— А як по-твоєму, Орисю? — поспитала довірливо Тося. Але Орися тільки знизала плечима й загадково посміхнулась.

— Не знаю,— відповіла вона.

— Ну, ти й потайна,— невдоволено зауважила Тося.— Ніколи не скаже, що думає.

— Як же я можу сказати, коли й сама ще не розібралась? Тося невдоволено одвернулась, бачачи, проте, одним оком,

як прозорі, мОв у антилопи, очі горіли тепер променистим блиском, що відпромінював світло лампи.

Тим часом Сахнович підвівся й, спинивши гомін у залі, запропонував:

— Товариство! Я вважаю, що ми можемо приступити й до обговорення доповіді. Певне, запитань не буде ні в кого, бо, на мою думку, доповідач усе з'ясував доволі докладно.

Залою знову пішов притишений шепіт, директор прислухався. Ніхто не зважувався виступити. Він безпомічно подивився вбік до завідувача селекції. Той запитливо поглянув на. нього, потім прокашлявся і, попросивши слова, підвівся, протер окуляри, знову прокашлявся й заявив хрипким голосом:

— Я не знаю, власне кажучи, про що наш шановний колега розводив так багато матерії. Власне кажучи, я не розумію, для чого цю роботу запроваджено, як і не бачу ніякого сенсу в сьогоднішній доповіді.

В залі гостро й насторожено прислухались.

— На мою думку, шановний колега нічого нового нам не дав. Не треба було довго копатись, не треба було розводити таких блискучих фраз тільки для того, щоб сказати, що робота на станції велася правильно, що цілком природним порядком один сорт розпався, а на його, сказати б, трупі пішли нові парості. Ну, що ж тут нового? А ми хіба цього не дійшли б? Звичайно, дійшли б, тільки, може, трохи пізніше, бо ми не мали такої розкоші, щоб тільки над цією справою копатись! Нам заважала поточна робота... Але, зробивши всі ті висновки, що їх зробив і наш шановний колега, ми не збивали б такого шуму. Тут, на станції, ми не звикли до цього, він нам, той шум, не потрібний. Ми просто використали б це до дна. Отже, я вважаю, що деякими висновками ми, звичайно, можемо скористатись. Але не треба їм надавати того значення, що його надає сам доповідач.

Він скінчив і скоса поглянув у бік доповідача. Той дивився на нього ясним, трохи засмученим і насмішкуватим поглядом.

По залу пішов де-не-де збентежений, приголомшений гомін. Дехто важко мовчав, прикро занепокоєний цим наступом Гамалія, який, безперечено, таїв у собі особисті мотиви. Це справляло неприємне враження.

Але директор спокійно оглянув зал й стиха запитав:

— Хто ще хоче взяти слово?

Охочих не було. Він помовчав, ще раз подивився на всіх крізь окуляри і тоді сказав:

— По-моєму, все-таки тут тралилось непорозуміння. Можна сказати, своя своїх не познаша!

В залі зірвався легкий сміх.

— Отак і наш Іван Петрович. Розуміється, він так зрісся з своєю селекцією, що, здається, кожен селекційний процес проходить через його серце, і він так з ним звикся, що нічого незвичайного не вбачає в нім. Можна сказати, як сам творець, між іншим, тепер звільнений від своїх обов'язків, сидить і спокійно творить собі нові сорти. (В залі співчутливий сміх). А ми це по-іншому сприймаємо. Ви ж не забувайте, що над нашою станцією повисла була серйозна загроза — один з найкращих сортів наших став хиріти, і ми не знали, в чім причина і як цьому запобігти. Іван Петрович, приголомшений силою тих справ, що проходять крізь нього, просто мало на це зважав. А ми тут у конторі і в господарстві знали, що це нас могло і зовсім зарізати, бо коли б на другий рік заводи зреклися брати наше насіння, що б ми робили? І що б нам сказали?

І ось наш шановний професор погодився прибути до нас, перевести глибоке, точне та всебічне дослідження. Я знаю, як це було важко, бо сам потроху спостерігав, як глибоко мучився професор, шукаючи всьому причини, скільки він, сердешний, попочистив в парку нігті, скільки листя пооббивав на кущах, думаючи над цим. (В залі гучний щирий сміх). Ну, а чи він дійшов якихось висновків? Ну, ось ви бачили в цій, по-моєму, талановитій, блискучій доповіді, що він справді дійшов висновків — глибоких, оригінальних, талановитих і, безперечно, високоцінних для нас. (В залі гучні, захоплені оплески). Хіба ж не так, товариші? Ми гадали, що гинемо. А шановний професор дослідив усю справу й показав, що просто ми ввійшли в добу природного розкладу сорту, але що на його місці виникли молоді парості, ще цінніші за своїх батьків. І що, таким чином, ми не тільки не гинемо, а, навпаки, для нас розкриваються великі й блискучі перспективи розвитку. Отже, товариші, ми мусимо визнати, що роботу проведено глибоко сумлінно, оригінально й талановито, і ми мусимо висловити товаришеві професорові нашу найщирішу подяку.

Густі, захоплені, привітні оплески вкрили останні слова директора.

Савлутинський, збентежено посміхаючись і несподівано, але, безперечно, щиро зворушений такою серйозною увагою, підійшов знову до бюра й, чемно вклонившися, стиха сказав:

— Ваша увага мені найцінніша за всяку шану й подяку. Я, признатись, ніколи не сподівався такої широкої уваги з боку загалу робітників станції до таких спеціальних питань, як і в данім разі моя нецікава й скромна праця. А тепер бачу, товариство, що я помилився, бачу, що ви глибоко зацікавлені загальним успіхом станції, а це до всього того, що я вже сказав у самій суті справи, дає велику запоруку в розвитку вашої станції, особливо під проводом такої мудрої... скажу по щирості, що ви маєте виключне щастя мати в себе просто мудрого директора.

Знову сміх, захоплення, оплески й вигуки. Зал тепер розійшовся. Слово взяв лагідний гаркавий бухгалтер:

— А я скажу, товарлиші, що нам трлеба таких людей дуже шанувати. Хіба ми багато маємо таких учених? Пошукайте! Он торлік приїздив один грлунтовик. Так помурлмотів, пому рлмотів, і ми, як барлани, нічого не рлозібрлали. А тут все ясно тобі рлозказано.

— А ти хотів з своїм балансом розібратись у ґрунтознавстві! Теж чоловік! — хтось зауважив з місця.

— А хіба ми з тобою дурлніші за інших? — не здаючись, відповів гаркавий бухгалтер.— Я вношу, Михаиле Ісайовичу, прлопозицію: послати подяку інститутові, що він прлислав нам такого гарлного прлофесорла.

— О, це діло! — відповіли здаля.

Пропозицію прийняли. По тому збори оповіщено закритими, і робітництво посунуло виходити. Гаркавий бухгалтер, проходячи повз Ганну Іванівну, навмисне вголос сказав до сусіди:

— Нічого, брлати! Теперл наша станція рлозквітне, як трлоянда. Ого! Тільки дерлжись та прлацюй, Михаиле Ісайо-вичу,— закінчив він, весело сміючись назустріч співчутливому погляду Ганни Іванівни.

Тося одійшла вбік і, вся ще зворушена й захоплена, з розм'якшеним сумом стежила за Савлутинським. Але її сполохнув Горошко, що, підійшовши до неї, рішуче, по-діловому сказав:

— Ну, що? Підемо додому, Тосько?

— А що ж! Ходімо,— тихо відповіла вона.

Надворі було тьмяно й оксамитно. Тільки зорі дивились великими тепло-святковими свічками. Знизу в ноги йшла теплінь дня, і пахло порохом землі й прив'яленим зелом. Тося взяла під руку Горошка й розважно сказала:

— А знаєш, Котигорошку, я хочу поїхати за кордон.

— Ну, таке! Що тобі так закортіло?

— Хочу навчитись краще. А так далі не хочу працювати.

— Лаври професорові не дають спокою?

— Отакої! А що мені той професор! Просто тут скучно.

— І зо мною тобі скучно?

— Із тобою скучно, серце. їй-богу, ти там поворожи по профлінії, щоб мені дали добру рекомендацію.

— Ні, це дурне. Це діло не вийде,— рішуче сказав Горошко.

— Чого ж не вийде?

— А так. Просто нема чого тобі їхати. Що ти там робитимеш?

— Ну, дивись ти. А тобі що за діло? Який начальник знайшовся! — І вона стала і з кумедно-враженим виглядом подивилась на нього.

— Ну, брось, Тосько, дурака валяти.

— Постой! Яка я тобі Тоська, по-перше? Ти ж забуваєш, голубе, ти ж просто забуваєш, хто ти й де ти є. Ти ж босяк! Розумієш? Ти просто босяк, волоцюга!

Доглядач поглянув на неї гнівно-вражений і, простогнавши, гостро повернув і пішов просто на приміщення. Тося ж сіла на приступки й байдуже поглянула вдалечінь, де на луках горіла срібним блиском якась цятка, а від неї навкруги густим пуком розходився сивий розпорошений світ. А десь ліворуч взявся скорботно гавкати собака.

XX

Десь було сильно порушено. О восьмій годині, як звичайно, професор не встав. Стрілка манометра під високим тисненням раптом захилиталась і впала донизу. У всякім разі, міцно й солодко тягло до ліжка.

Професор згадав, що сьогодні треба було б упорядкувати остаточно матеріал, щоб потім сісти й докінчувати розвідку про дослідження, яку

мали видрукувати в "Працях дослідчої кафедри". Але замість того він тільки підсунувся, дістав з круглого столика книжку й запалив цигарку.

Втім, читати не став, бо разом з кільцями диму опанував його роздум. Десь прикро й цинічно порушено ту міцну, великим зусиллям і довгим часом налагоджену організованість життя, відколи йому було завжди ясно, певно, підперезано й легко, відколи він гадав, що "з усіх жінок він любить найбільш власну подушку".

І раптом хтось зневажливо-бунтарською рукою звалив йому хатку, показавши, що все це дурниці, що все це не так, а головне, що він не розуміє життя, не любить його і не вміє спізнати й жити в нім.

Ах, дьявол! Це чортеня, це дівча, це козеня, бо ж очі й стрибки козині, скакнула і в одну мить усе розвалила, показавши, що життя розуміють якось по-інакшому, якось далеко простіше і разом з тим далеко глибше й правдивіше. Як це могло так статись? Виходить, що в неї спізнавальний апарат далеко точніший і гостріший і вона легко всього доходить там, де він повинен висувати цілу складну артилерію. Тим вона й прекрасна і майже непереможна.

Ах, чорт! Він пошпурив цигарку й прислухався до того дивного враження, що йшло йому в супроводі розм'якшено-солодкого болю. Це ж не сон, у всякім разі, а майже реальне видовисько, тільки припорошене туманністю. І крізь ту туманність не знати звідки йшов світ, отой молодий, світанковий, молочно-білий і розпорошений. А в ньому по-молодому, ніби тільки сьогодні народились на світ, виростали пагорки, в перспективі лягаючи пагорок на пагорок,— і ось на одному з них оця сама стрибуха, оце чортеня, пасе кіз. І в самої неї оті прозоро-вологкі козині очі, що вбирають тебе всього

й наскрізь проколюють світлом. І стрибає вона по-козиному. І все навкруги таке чисте й молоде, ніби тільки сьогодні народилося з диму.

Ах, чорт! Але найгірше,— та це ж просто скандал! — він вибирається на той пагорок і несе отій козі волоокій тернину. Так, так, несе тернину, потім підходить до тої кози, коли вона стоїть на верховині, як королівна, і вручає ту тернину козі волоокій. А вона сміється так, ніби з неї виходять струмені отого густого білого розпорошеного світла.

І можете собі уявити? Тернина вмить у руках тої кози пом'якла, кудись зникли колючки, а він сам, як магнітом поваблений, потягся до неї, й прилип губами до її білих холодних і ніжних, як лілея, уст, і пив потоки п'янкого молочного її дихання. І пив пожадливо й люто, по-звірячому, аж поки вона не знялася й не втекла. Ах, чорт, сама біла, молода, ранково-запашна!

Він вдивлявся в той краєвид, що виростав йому крізь туманність, як цілком реальний,і серце йому боліло солодким розм'якшеним болем подвоєння. Звідки це могло взятись йому? Який і відколи конкретний, реальний досвід ліг йому на підсвідоме отаким тавром, що сьогодні обізвався уві сні? Що це? Голос предків промовляє йому в крові? Неспізнане кохання, мрія когось із його пращурів за часів пастушого життя, що тепер сліпо потяглося до випадково схожого прообразу тої пастушки, що тоді була об'єктом зітхання його пращура? Яка ж, значить, у нас лежить глибина неспізнаної дійсності, а ми тільки по краєчку її ходимо! Яка ж сила крові промовляє в нас! Ах, чорт і дьявол укупі! Як же це прекрасно й моторошно разом з тим!

Якийсь бадьорий, заклопотано-меткий голос увірвався до нього знадвору! Він підвів голову й позирнув у вікно. Звідти зазирав густий серпневий ранок, і м'які чорнобривці лоскотали серце, як вії густого оксамитного ока, що зорить з глибини літньої ночі. Подвір'ям проскрипіли гарби, хтось сердито нагукав на волів, десь іззаду невдоволено загомонів доглядач Горошко, і в вікно полинув цілий потік невгамовних, по-діловому бадьорих звуків.

Професор неприємно скривився, закректав і по тому підвівся й неохоче встав. Як це так могло вийти, що вона так тихо і все ж таки рішуче втекла? Йолопство! Просто дика річ!

І потім, тепер так із рота пашить! Гидота! Він ніколи не курив натщесерце. І тепер просто ціла конюшня там! Він сердито струсонув плечима, ніби скидаючи якийсь тягар. Потім обмився, одягся і заходився, як звичайно, готувати собі каву. І все ж думки бігли врозбрід, і треба було посидіти з чверть години, шукаючи собі зосередження, хоч він відчував у собі якусь ще не знану до того глибоку втому тіла.

Коли він вийшов на двір, стояв уже справжній день, було сонячно, тепло й по-серпневому тихо. Тим-то виразніше звідусіль доходили до нього гомінкі заклопотані звуки. Де-не-де ворочались люди. З поля доходило гудіння молотарки, до комори під'їхали дві гарби з зерном.

Але цю метушню й гомін перемагали якесь дзвінке цюкання й голосні співи, що доходили десь з-за парку. Професор прислухався, зацікавився і, гостро повернувши, пішов просто на ті голоси. Він помітив, як кущ троянд, такий пишний з весни, тепер побрався ржею й захирів. І професорові стало моторошно. Він зненацька відчув, що й сам став покриватися ржею, цвіллю й сірим мохом. Але це так прикро вразило його, що він кисло примружився і, відганяючи ці думки, навіть відмахнувся рукою.

Край парку йому розкрилось дивне несподіване видовище. На пустирі, де стояли з минулого року ожереди соломи, тепер з розкритих канав жовтіли свіжі шари глини, на розі цих канав лежала зсипана купа цементу, поруч було складено цеглу, а внизу двоє дорослих каменярів і один підліток виводили фундамент. Старший з сірою пушистою бородою саме розколочував у діжці цемент і голосно та смаковито виспівував. В однім кінці двоє копачів докінчували копати канаву і зводили кінці її прямокутника. А трохи осторонь ще двоє майстрів тесали довгі дубові підвалини. Один із них довго й розтягуючи й собі наспівував, цюканням сокири позначаючи ритм пісні. Інколи він обривав цюкання й кумедно

по-гуся-чому додивлявся лінії, позначеної шнуром. По тому знову брався цюкати і ще голосніше наспівував, приголомшуючи цим несміливий спів каменяра. І від цієї спокійно-співучої зосередженої праці віяло глибокою певністю й міццю.

Осторонь Савлутинський побачив Сахновича, що, захоплено й широко розмахуючи правою рукою, поспішав до закладу-ваної будівлі. Поруч з ним ішов Горошко, і, певне, обоє про щось гаряче сперечались. Але, помітивши Савлутинського, що тепер стояв і уважно оглядав, як закладали фундамент, директор повернув до нього і, ще не дійшовши, викрикнув:

— Ну-с, закладаємо. Що там далі буде, не знаємо. А зараз хоч стіни виведем. Як вам?

Він привітався, зняв свого кашкета й витер піт з лоба.

— Вже ж розкидати не примусять, як там є. Га? Як ви думаєте? — прокричав він і засміявся.

— Та ви, здається, на широко замахнулись, Михаиле Ісайовичу! — сказав Савлутинський.

— Ну, широко — не широко, а треба зробити так, щоб було добре! Ось, маєте: внизу в нас має бути лабораторія з усім устаткуванням, а вгорі — селекційні кабінети.

— Ну, це ж прекрасно буде. Це ж ідеальна лабораторія.

— А, отже ж, не дають робити. Ви розумієте? Нам конче треба вивести стіни й дах. Бодай хоч соломою вкрити, щоб не гнило дерево. А ось не дають. Ви подивіться ось на цього джентльмена,— показав директор на Горошка,— з ножем пристає: давай йому гроші.

— Горошку, що ви думаєте? — поспитав професор.

— А що ж я? Люди щодня приходять до завкому: дайош гроші, хоч пропадай! Що ж я вдію?

— Голубчику! Так ви ж зрозумійте, що гроші будуть і, певне, дуже швидко. Селянам однаково нема чого зараз купувати. А на осінь ми порахуємося з ними дочиста. Тепер же ми не можемо пропустити такого щасливого моменту, ви розумієте чи ні? Коли ми пропустимо тепер, то пізніш ніколи буде вже ставити. А не поставимо цього року, можуть гроші забрати — і вся справа загине. Ви розумієте чи ні?

— Товаришу! Залиште ви,— сказав Савлутинський до доглядача.— Що ви, справді, перешкоджаєте людині робити добре діло!

— Професоре! Я ж не можу! Що ви собі хочете? Від мене ж вимагають боронити професійні інтереси! Мені ж наказують!

— А коли б вам наказали повіситись, ви теж би зробили? — поспитав професор.

— А ви ж виконуєте свої обов'язки! — невдоволено знизав плечима Горошко.— Чого ж ви хочете, щоб я нехтував?

— Товаришу! Треба ж мати здоровий розум помимо сліпого бюрократизму! — сердито заперечив професор.— Невже ж ви думаєте, що ваш райком похвалить вас за такі речі?

— Я не знаю, як райком поставиться до цієї справи, але я так не можу попуститись. Я боронив і боронитиму інтереси робітництва і нічим не поступлюсь. Дарма мене тільки вмовляєте,— рішуче заявив Горошко і, круто повернувши, подався на подвір'я.

— Ну, ось маєте собі, отакий фрукт. Що ви з ним зробите? — схвильовано заявив Сахнович.

— Дурниці! Нема що зважати на нього, треба робити своє діло, та й годі,— сказав професор. Обоє пройшли трохи осторонь і, сівши на широкий пеньок спиляного дуба, знову заговорили.

— Ви ж розумієте, в мене на будівлю є всього тільки чотири тисячі там щось з лишком. Цих коштів ледве вистачить, щоб вивести стіни й дах. До того ж ми вже закупили цвяхів та цементу, і за це треба зразу ж платити гроші. Ви розумієте? Як же ж я можу витратити їх на щось інше! Це просто неможливо. Нарешті, я й не повинен. На роботу мусить відпустити Цукротрест. І нехай райком там домагається, щоб гроші швидше вислали сюди. А вони звикли, що я щороку пускав позичково ці кошти на сплату роботи, і тепер цього ж самого вимагають. Що ж ви тут поробите з людьми?

Професор на це нічого не відказав. Він підвів голову й подивився на парк. Звідти просто на них, широко закидаючи ногами, йшов завідувач селекції. Він зігнувся високою поламаною постаттю і, ніби крилом, розмахував рукою.

— О, уже й закладаєте? — сказав він здивовано, привітавшись і дивлячись на розпочату будівлю.— А в нас ще про це не знають.

Проте він зразу ж повернувся до професора й сказав:

— А я до вас, колего! Там, по-моєму, тралилось непорозуміння в ваших матеріалах.

Професор підвів на нього серйозно-збентежене обличчя.

— А що саме?

— Та, розумієте, там Долинна, здається, переплутала за той рік відомості про селекційні ділянки, а ми за тими відомостями склали й криві. Отже, висновки ваші тепер, мабуть, будуть невірні.

— Ну, це серйозна справа,— занепокоєно сказав професор і, зразу ж вставши, пішов з Гамалієм до станції.— Як же це так могло вийти? Як воно викрилось?

— Викрилось просто цілком випадково. Перевіркою етикеток.

— Ах, так! Ну, ну, ходімо! Професор виступив і пішов уперед.

Дійсно, виходило так, як говорив Гамалій. Долинна, подавши звітні таблиці, перемішала з різних ділянок, правда, хоч і однорідного грунту, але різних сортів коріння. Через те, звичайно, в силу цілком випадкових причин висновки з того могли вийти й такі, які зробив професор.

Покликали Долинну. Гамалій холодно й нудно пояснив, про що йдеться, і потім поспитав:

— Як так могло вийти, товаришко?

— А хіба я можу зараз пригадати? — збентежено відповіла та.

— Ну, так, але ви розумієте, що це значить?

— Я дуже добре розумію, товаришу! Могла ж статись і механічна помилка.

— Хіба ж може дозволити таку помилку відповідальний робітник? Спец?

Долинна нічого не відповіла і тільки густо почервоніла, а вії їй неспокійно замигали. Вона скоса позирнула на професора. Той зосереджено розглядав матеріали, а здавалось, що в куточках повних губ він притаєно посміхається, ніби радіє з її такого приниження.

— Нічого! Це все можна розплутати,— нарешті сказав професор.— Звичайно, дуже прикро, що доводиться дещо переробляти, але страшного тут нема нічого ще.

Тося боязко позирнула на нього і знову помітила той вдоволений, скритий смішок, що покоївся на обличчі в професора, і, збентежена десь у найглибших закутках душі, але зовні, проте, стримана, мерщій вийшла з кабінету.

Гамалій щось промурмотів, але професор нічого не відповів. Йому прикро було здумати за ту роботу, що тепер знову доведеться проробити, що, можливо, це все змінить усі висновки, але десь глибоко був певний, що ніщо не зміниться, а якийсь далекий підголосок шепотів, що, може, й на краще для нього залишитись ще який час на станції. І він тепер послухався того підголоску.

XXI

Ще раз перевірені й перераховані криві, цього разу з суворим розподілом їх відповідно до грунтів і сортів, не тільки не збили попередніх тверджень і висновків асистента, а навпаки, ще гостріше їх визначили й ствердили, і професор тепер з цілковитою певністю й завзяттям міг кінчати монографію.

А тим часом Тосі довелося пережити цю помилку значно гостріше; вона видалась їй принаймні далеко уразливішою, аніж попередня подія з її признанням. Тої потаєно-лукавої посмішки, що так сласно й урочисто спочила на його гладкім, самовдоволено-чемнім обличчі,— хіба вона

могла забути й простити йому ту гостру, пекучу посмішку? Розуміється, ніколи в світі цього не можна забути, бо воно рветься полум'ям із серця.

Тося заскочила до себе й отетеріло оглянулась, ніби, не впізнаючи своєї кімнати. Зір їй упав на руки. Тільки тепер вона помітила в руках зошит і, розгорнувши його, стала вчитуватись, нічого не розуміючи, однак, з прочитаного. Та раптом вона перемогла себе й свідомо спинилась на написаному. Це були записки професорові з висновками про дослідження.

Тося вся скривилась, мов від неймовірного болю, і, пройнята шаленим гнівом, пошпурнула зошит геть під ліжко, а сама раптом здригнулась і, знеможено впавши, гостро розридалась. Вона вчувала тільки, як хтось удавлює її в подушки, як густими струменями магніту прилипало до неї ліжко. По тому все далеке й зовнішнє якось обірвалось і застигло на однім уразливо-кричущім тоні.

Далеко пізніше вона відчула, що їй спина й ноги скам'яніли від густого холоду. Вона втомлено й побито звелася, очмані-ло-зляканим поглядом обвела кімнату. По тому, вся схаменувшись, гостро струснула всім тілом і рвачкими рухами скинула з себе одежу, зоставивши її просто на підлозі, і зразу ж упала на ліжко. Але що її не переставало трусити, вона звелася й напружено подумала: десь була баєва тепла ковдра. Захопившись шуканням, вона люто, бунтівливо розкидала одіж і брудну білизну, що жужмом лежала у якімсь кошику. Нарешті ковдру знайдено, і Тося, мерщій розіславши її, сама залізла під неї й, зігнувшись лисичкою, задрімала.

Того дня Горошкові так само не щастило. По-перше, той злощасний інцидент з Сахновичем знову зачепив усю цю справу з самого дна. Але цього разу це особливо прикро вразило його, бо всі суперечки пройшли в присутності професора і сам професор потяг руку за Сахновичем, професор, до якого, власне, Горошко почував справжню симпатію з того часу, як вони погуляли ніч на озері. І тепер виходить, що це звичайний обмежений егоїст, спец, яких він органічно не любив чи з несвідомих

заздрощів, чи через їхню зверхність і чванливість, чи через їхню байдужість до всього роду людського, чи через їхні вузькі грубо-егоїсТичні інтереси, що полягають у підвищенні ставок, різних відрядженнях та особистім комфорті.

А головне ж, він і цього разу, надибавши на професора й легко захопившись ним, мусив прикро розчаруватись і дуже швидко, як і завжди від ближчого дотикання, болісно опікався.

І ось це зачепило довгу, волокняно-тягучу твань у душі, усі ті давні прикрості й розчарування в людях, у всім житті, що доходили в серце брудним вонючим ганчір'ям і краяли його отою гострою нестерпучою суперечністю з тим потаєно-ніж-ним і ясним, що плекалось десь глибоко під товстою шкаралущею на серці. І він завжди уникав тої суперечності, завжди плекав у душі прекрасний образ дійсності, завжди рвався до злагоди, а діткнувшись життя, опікався і знову уразливо тікав.

І це тепер було так само, як і багато разів перед тим, як багато разів ще буде... Голос розпачу знову обіймав серце й тиснув до гострого болю. Так завжди було! І він знав, що все це скінчиться горілкою й бенкетом, і вже й не змагався, а просто пішов шукати нагоди випити.

Так він потрапив в родину доглядача буряків т[овариша] Карпенка і, піддобрившись до господині, випив разом з самим Карпенком цілу пляшку самогонки. Але по обіді виявилось, що цього було надто мало і це ще не приголомшило тої пекучої снаги, яка горіла йому всередині. Цим разом з доглядачем буряків, т[овари]шем Карпенком, обоє ще тверезі і тільки пожвавлені випитим, вони вирядились на пошукування.

Розшук цей скінчився щасливо, і на вечір збилася компанія відважних лицарів, що визнали за краще ушитись собі геть подалі і там потай побенкетувати досхочу. Вони вибрались край лісу і там, натрапивши на затишний байрак, розташувались.

Погуляння тяглося допізна. Закуски захопили невибагливої й скупо; більше пили й швидко понапивались. І тоді, зовсім розперезавшись, пішли на співи й бунтарські вигуки. Тепер Горошко міг собі викрикувати, співати, сперечатись і погрожувати усьому світові. Пізніш почалися ліричні признання, і на цьому бенкет скінчився. Хтось подав думку про домівку, на цій думці довго змагались і все ж, плентаючись і сперечаючись, потьопали додому.

Але в міру того як Горошко наближався до себе, чуття бунту й протесту знову заклекотіло в нього, чіпляючись за всякі дрібниці.

Перед домом він ніби протверезів і в кімнату зайшов зовсім обережно. Він намацав у кишені сірники й, запаливши лампу, озирнувся. Під ковдрою, здригуючи, коливалось прибите до ліжка тіло.

Він, усе ще роздумуючи про те прикре, що так вразило його і що він так завзято увесь вечір і ніч висмоктував, поглянув на підлогу, і раптом зір йому вп'явся. На підлозі валялась розкидана одежа й білизна. Серце йому вмить стиснулось від якогось гострого розпачу. Як, це значить знову ця уїдлива лайка, неохайність, якась страшна нечепурність, розперезаність! Ах, йолкі зельониє! Так коли ж це скінчиться! В ньому прокинулась з давен-давен плекана в його роді дбайливість, охайність і лад, а тепер з таким глумом з усього цього тут поневірялись! Як це можливо, щоб жінка, господиня, від самої природи поставлена для ладу, могла отак попуститись!

Він ступив кілька кроків, зачепив ногою брудну жіночу білизну й вилаявся. І зразу ж, повернувши на ліжко, помітив, як гостро під ковдрою стряслось у корчах тіло. Тоді в якійсь нестримно-тьмяній досаді він грізно закричав:

— Чого білизну порозкидала? Що це тобі, свинюшник який?

Жінка на ліжку гостро й уразливо заплакала. Він зневажливо поглянув на білизну і, зачепивши тепер уже навмисно її ногою, дражливо кинув:

— Безобразіє! Щоб отакої гидоти всюди розвести! Ти б ще тут конюшні влаштувала або саж завела, хоч би користь була в господарстві!

— Іди ти к свиням! — з досадою обізвалась Тося.

— Ти, нечупара! Нехлюя! Розвела тут гидоти, що ніде й стати пристойній людині! — прокричав розпачливо Горошко.

І раптом Тося схопилась, і в одну мить вискочила з-під ковдри, і, прожогом підбігши в одній сорочці, розпатлана й страшна, розлючено прошипіла:

— Чого ти кричиш, йолопе? Ти сам брудний і п'яний нечупара! Хто тобі дав право на це?

— Я сам собі його маю! — не здавався Горошко.

— Ти? Його маєш? Ти ж босячня! Ніщо! Старцюга!

— Байдуже. А ти, культурна людина, нічого кращого не могла придумати, як цей свинюшник? Оце твоя культура?

— Убірайся вон! Чуєш? Зразу ж! Волоцюга! — крикнула вона запально. Й ступила на один крок уперед. Він скоса оглянув її, з болісною теплотою помітив напружене тіло її, що виступало з-під сорочки, і притишеним голосом поспитав:

— А ти що? Підеш по руках? Славна наукова кар'єра!

У відповідь на ці слова пролунав у кімнаті дзвінкий виляск. Доглядач умить вхопився за щоку рукою, ніби вколотий гострим зубним болем, але зразу ж, розпалений гнівом і тою тьмяно-тваринною пристрастю, що залила йому мозок, бачачи, певне, ще гаряче, лискуче під хвилями сорочки тіло, пустився на неї і вчепився, як зранений у лісі кабан. Вона оступилась на крок, уражено й неспокійно простогнала, але вп'ялася в нього пазурями. По тому обоє знялися в нестямнім божевільнім змаганні...

І, нарешті, вона зломилась і, простогнавши, впала, але ще цупко тримала його пазурями за плече. Він похилився і надавив їй коліном просто в груди. Тося поворухнулась, а він люто рвонувся й, пошпуривши її, запалений, нестямний, потім скочив до столу, схопив кепі, з вікна дістав бравнінга, заклацав ним і, важко гупаючи та мурмочучи, проказав:

— Ач, дрянь! Стерво! Так я ж тебе провчу!

Важкі кроки загупали двопудовими вагами, двері грюкнули, ніби від великого урагану, а далі за мить усе стихло.

Тося лежала на підлозі так, як було її кинуто, розпатлана, з заголеною ногою, не поворухнувшись, і проте всею істотою гостро й до незнаних глибин свідомо сприймала все, що діялось навкруги.

Сполохав її далекий і глухий постріл, що раптом зірвався десь у напрямку до парку. Вона мерщій скочила й, підбігши до вікна, прислухалась. Навкруги до страшного було тихо.

Вона розчинила вікно й визирнула надвір. І їй зразу ж упало в око рудувато-сіре небо, що невиразно ще проступало крізь сутінки. Проте починався ранок і навкруги йшов тихий приголомшений шелест, ніби міріади комашні трусили листом. Почався дощ м'який, задумано-ранковий. Щоб переконатись у цім, Тося простягла руку в сутінки.

Кілька теплих крапель ударились в долоню й розбризкались. Вона розітерла їх на чолі, а сама, прилипнувши головою до лутки, прислухалась. Дощ тепер ніби рясніш засокорів. Вона почувала в собі, як її всю повабило до цього рясного задумано-спокійного шелесту, вона застигла, розм'якшено заспокоєна. І раптом, ніби вся налита тим шелестом до краю, зірвалась і розридалась рівним заспокійливим плачем.

Сама вражена ним і ще більш розчулена жалем до себе, вона, заточуючись, одійшла від вікна і зразу ж лягла в ліжко. І тут та жальна думка ще більше вразила її: за що оце тепер так пошарпало й понівечило їй душу й тіло? І від кого? Кому вона віддалась і ради чого? Це було гостре й тьмяне непорозуміння. І вона ще більш розплакалась, відчуваючи в цім глибоке незнане вдоволення.

Раптом новий постріл, що дійшов до неї тепер уже з лісу, умить звів її на ліжку. Вона знову напружено й схвильовано прислухалась, але всюди стояли глибока тиша, і тільки дощ шумів так само затишно та гупало збентежене серце.

Нагло стривожена й налякана якимись невиразними передчуттями, Тося знову скочила з ліжка і заходилась одягатись.

"Господи! Хоч би вже люди повставали!" — неспокійно думала вона, але ніде ще й душі не було видно. Вона накинула на себе плаща й вибігла в парк. Надворі зовсім розвиднилось, втім, небо було так само забруднено-руде, і ще рясніше сочив дощ. Вона обійшла майже весь парк, потопаючи в росянім бур'яні, але ніде й сліду людського не видно було. Вона прислухалась хвилину і, гнана якоюсь силою, попростувала до лісу. Дощ, ніби доганяючи її, ще буйніше припустив, і подекуди дорогою потекли ручаї.

В лісі знову обійняв її затишно-теплий шелест, і їй стало легше. Вона пройшла в глибінь кущів, завернула на знайому й улюблену полянку,

підбігла до дуба й, радіючи, що може приховатись під його широким галуззям, прислухалась, уся тремтячи з холоду. І раптом десь поблизу пролунав сильний постріл.

Тося перелякано витріщено вп'ялась у сочисте росяне зело, бачачи, як воно раптом звелося великою горою в небо, а вона сама, прикро вражена від пострілу, хитнулась і кудись посунула вниз разом з дубом, дарма що так твердо опиралась на нього, вчепившись руками в його коструватий окоренок.

Потім вона почула себе десь уже внизу і заспокоїлась. Тільки по всьому тілу розпливалась густа тепла втома, що сковувала всі їй члени. Вона заплющила очі і десь на самім дні відчула: як це добре, що все скінчилось...

Проте вона ще чула, як поблизу неї хтось крадькома й хутко прошелестів рвучкими кроками, чийсь певний і лагідний голос просвистів і далі добродушно нагукав:

— Тубо, Джері! Шерш тут! Ну-ну! Шукай! Шукай!

І знову засвистів. Далі шелест затих. М'які кроки протюпали поблизу неї і теж з густим шумом потонули в кущах.

Але Тося вже ніяк не могла розплющити очей.

XXII

На пізній сніданок дощ ущух, знявся вітер, лісом пішов шум, з галуззям зривались рясні краплі дощу й буйно ляпали об землю. Згодом на небі хмари порвались, виказалось сонце, на лисинах у лісі зразу ж запарувала земля і гостріше запахло лісовою трухлиною.

Горошко все ще йшов лісом, заходячи в глибінь його. Вгорі тепер шум збільшився, зривались гострі й дужі хвилі, зачіпали верхів'я і з усіх сил кружили ними, вириваючи глибокі ями в зелі корон; коли ж ці наскоки втихали, в листі йшов рівний, задумано-співучий шум, що заколисував, навіваючи найтеплі-ші мрії, чи вбивав найвеличніші поривання.

Втім, Горошко був до всього байдужий, увесь пройнятий увагою до власних переживань. Властиво, він не міг би сказати, щоб йому дошкуляли в цю хвилю якісь певні прикрості. Просто щось гнітило на серце великим болем — і від того було страшно порожньо, нудно й кволо.

Отже, Горошко, пройшовши ще трохи лісом, незабаром завернув на вузеньку доріжку, що праворуч врізувалась зеленою биндою у густий молодняк липини й ліщини. Над доріжкою звисало густою короною переплутане галуззя, що немилосердно стьобало в обличчя. Втім, це густе склепіння швидко розвелося в ясну галявину, що вилискувала м'яким сірим шовком отави й заходила просто над яр. Кінець тої полянки круто обривався, і яр уставав м'якими сріблястими хвилями молодої отави, що десь зникали у затінках молодого березня-ка, а геть далі вихоплювався клапоть широкої річної долини.

Горошко важко опустився і невдоволено задивився вдалечінь. І в ту пору, як в очах йому ліг широкий густо-зелений клапоть долини з білою кендюхуватою хмарою вгорі,— сам він прислухався до тої важкої нудоти, що всмокталась йому в серце. Світ наїжачився перед ним ворожою стіною списів. Серце йому було ніби приплющене великою книгою, повною зневаг і образ, книгою, що тепер скрутилась поржавілим згортком. Горошко неприємно скривився, стряхнув довгим чубом, думаючи, що він зовсім забув, як і з чого люди радіють, як і з чого взагалі вони можуть радіти. Вони були йому зовсім чужі, далекі й забуті, і нічого, опріч утоми й цілковитої байдужості, не було до них.

Йому прийшла на спогад сьогоднішня подія, і він не знав, чого, властиво, він так запалився. Він важко й кволо згадав про Тосю: як без міри дивно, що він з нею жив, коли зовсім не знає її,— до такої міри вона йому чужа й далека. Як він міг пестити її! І чого, властиво, люди мучаться, розлучаючись? Нічого прикрого в цім нема! Просто взяли собі й розійшлися, ніби й зовсім не сходились. Які можуть бути сльози й трагедії! Просто й спокійно розійтися!

Проте хтось залив струменем холоду й провістив невблаганно й жорстоко: діло таке! Такої ж другої Тоськи нема на світі. І вдруге вже він не переживатиме цієї радості шлюбу. Йолкі зельониє. Це жах, просто жах, коли двоє людей, що мусили б бути рідними, розходяться навіки.

Але й ця думка прийшла йому легкою весняною хмарою, бо на серці було темно й холодно.

Він болісно скривився, простогнав і, махнувши з розпачу рукою, упав просто на землю й, простягтись, байдуже задивився в небо. Перед ним сунули навскоси хмари, постилали тіні, дерева під ними ширше вигинались і густіше шуміли,— хмари йому нагадували якийсь великий безкінечний табун казкових лебедів чи гусей, якихось справді теплих і живих створінь,— а він думав, що механіка землі так само дуже проста й нудна.

Він лежав дуже довго, майже нерухомий, кволий і байдужий. Потім десь, ніби з землі, увійшли йому свіжіші соки, на серці стало тепліше, і він відчув і подумав, що життя перевантажило його великою силою прикростей, яких він не спромігся перемогти в собі,— було б добре пожити десь у затишку, щоб повитруювати ці прикрості, і тільки тоді братися знову до життя. Він повернувся на бік, помітив, що сонце завернуло вже з опівдня, але сам залюбки, наївно й зацікавлено став стежити, як сюди на галявину заскакували хвилі вітру й бавились сріблястими листочками конюшини й трилисника. Вони ніби шепотіли йому якісь таємниці світу, що він їх не міг упіймати.

Раптом просто перед очима йому впала куца й гостроверха тінь. Він мерщій придивився й насторожився. Це було не від хмари, бо коли легенький сутінок посунув униз за хмарою, гостроверха тінь перелізла праворуч під самий кущ.

Горошко мерщій сів і повернувся вбік. Просто на нього з-під кущів, трохи вихопившись уперед, дивилось худе, русяво-виснажене, по-лисячому хитрувато-веселе обличчя. На мить пробігло: яка ж бридка посмішка, як і все обличчя, в цієї людини! І чому воно здається таким знайомим? І ще застрягла велика, як еполетка, дірка на сірому піджаці, саме на плечі. Але в ту мить, як він подумав про небезпеку, русяве обличчя прожогом пустилось вперед, і ледве встиг Горошко звестись, як русявий схопив уже його попід груди і притиснув руки, а велика латка на плечі русявого зазирала йому просто в обличчя. І вонючий дух поту, зіпсутого м'яса й тухлих яєць ударив в обличчя.

Горошко стрясонувся, пересунув себе в обіймах злодія і, впіймавши своїм зором обличчя його, суворо подивився: обличчя те пожадливо й злякано оскалилось, вишкіривши гнилі руді зуби.

— Пусти! — похмуро сказав Горошко.

Русявий щось хрипло промурмотів, але мерщій затупцяв і надавив на Горошка. На мить Горошко поточився й глибоко простогнав, але, випадково обіпершись об якусь деревину, раптом уп'явся ногами, напружився і відшпурнув суперника. Русявий відскочив, але, зразу ж ще більш розлютившись, кинувся знову на Горошка і зненацька замахнувся великим блискучим ножем.

Однак Горошко спритно встиг відхилитись, мерщій відскочив і, хватькома вийнявши бравнінга, тепер, зціпивши зуби, спокійно, з холодним гнівом цілився. Русявий збентежено спинився і раптом оскалився, засіпано зиркнув вбік. Горошко мимохіть озирнувся й оступився. З кущів сунула важка чорна постать у якійсь дивній одежині

— не то чернеча обрізана ряса, не то жіноча жакетка. Русявий зразу ж скочив до Горошка, але в цей момент ляснув постріл, і на мить ніби все обірвалось.

Обоє напасників злякано сіпонулись і пустились бігти. Горошко однак погнався услід їм.

На який час бандити зникли в гущавині кущів, і Горошко занепокоївся. Але, спинившись і прислухавшись, він впіймав буйний неспокійний шум в глибині ярка і зразу ж метнувся на той шум. Так він незабаром вийшов на луку в яру й знову став. Полохливий обережний шум наближався до цього. Вже можна було помітити, як хилитались верхів'я молодої осичини, рясно обплутаної хмелем. Шелест ішов просто на ріг, де загинала лука яру. Горошко тепер, захоплений, як на полюванні, зайшов за дуба й, хвилюючись, став чатувати.

Справді, незабаром обоє вилізли з гущавини. Русявий витяг своє довгасте обличчя й повів зором по луці. Чорний полохливо стояв ззаду й чекав. Раптом обличчя русявого пересмикнулось, він метнувся й потім, певне, зовсім спантеличений, пустився через луку. Чорний, важко перевалюючись і притримуючи одною рукою рясу, біг за ним. Горошко кинувся знову гнатись, і це, певне, ще більш приголомшило бандитів, бо русявий раптом завернув за ріг яру і тоді побіг просто лукою, чорний же, безпомічно плутаючись товстими ногами в полах ряси, біг за ним.

Горопшо ішов назирці, напружено-хуткою, але й стриманою ходою. Одначе, побачивши спереду густу стіну комишу і догадавшись про наміри русявого, звернув навперейми праворуч й знову побіг. Русявий тим часом узяв трохи ліворуч, прямуючи на друге крило комишів, що розривалось посередині широкою прогалиною на березі річки, де поросла дрібна осока.

Діставшись берега, русявий спинився, сполохано озирнувся і тоді, піднявши трохи свого ватяного жупана, поліз просто в воду. Однак

Горошко в цю пору доганяв уже чорного. На березі він люто вдарив його в шию; чорний зразу ж упав, а, надавивши його ногою, Горошко зневажливо кинув:

— Ах ти ж, антирелігійна пропаганда! Сльота! Ти що хотів, сволоч, зарізати мене?

Проте на нього тепер дивились з широкого яйцюватого обличчя вузенькі налякані ховраші очі, що покірно чекали кари.

— Ти що ж, сукин син, хотів задушити мене? Хто ти є, признавайся!

Цапина борідка в чорного смикнулась, з горла йому вихопились якісь незрозумілі хрипкі слова. Крізь порвану рясу, крізь якесь дрантя й руду сорочку визирало опухле жовте тіло. Горошко враз почув огиду до цієї тварини і, зневажливо скривившись, пхнув його ногою в річку й крикнув:

— Ну, пол із ай мені! А то буду стріляти! Чуєш? Чорний звівся й сполохано поглянув на Горошка.

— Ну, ти чого ж стоїш, опудало ти гороб'яче! Лізь мені зразу.

Тоді чорний невиразно й покірно крякнув і побовтався в воду.

Горошко гидливо скривився, плюнув і пішов просто на підгір'я, що круто заходило з лісу майже до самого берега. Він тільки тепер помітив, що від нього стелилась довга скісна тінь, значить, заходив вечір.

Горошко вибрався на гору і там, потрапивши на доріжку, де позначались давні сліди коняки й коліс, пішов нею, стиха насвистуючи якогось розгонистого мотива. Навкруги швидко вечоріло, тіні густішали, збивались у сутінки, з-за стовбурів дерев вставали якісь волохаті сильвети. Іти було легко й певно, почуваючи дивне й несподіване чуття жвавості й відважності, що наповнювали його радісним запалом. Ліс

обзивався до нього таємними лункуватими звуками й тою тонкою застережливістю, що її чуйно ловило збентежене серце. Це був справжній сік життя, і радісно було його пити!

За кілька гонів, як уже зовсім стемніло, доріжка раптом ніби сприснула вниз. Ще не впізнаючи місцевості і щохвилини прислухаючись, Горошко боязко сходив униз. Посеред підгір'я він спинився й ще раз прислухався.

Знову доходили глухі голоси. Вони бубоніли лагідно й тихо, але не знати було, що то за люди і чого б їм там бути. Обережно й крадькома зійшов ще на одну терасу й знову прислухався. Тепер у гомінливий потік голосів вривалось мирне прискання коней. Це було ще загадковіше, а втім, коні з людьми — це ознака господарності й злагоди. Ще трохи пройшовши вниз й помітивши смуглясте коло вогню, Горошко розпізнав три постаті, що, похилившись, ніби ворожили над вогнем. Одна з них простягла руки до полум'я, потім якось чудно їх вийняла звідти, ще чудніш помахала перед обличчям і підняла вгору, а просто від носа запалилась їй невелика вогниста пляма, що спалахувала або тухла. Очевидно, чоловік просто запалив від огню люльку, але здаля руки цієї людини були на диво кумедні. Втім постать, мотнувши головою, заколивалась і загрузла в землю, певне, прилягла. Тим часом друга постать гостро задрала носа, а третя, сидівши навпроти у здоровенній шапці, що вмостилась на голові, як корона, похилилась над ватрою й простягла руки; і руки ті вмить зайнялися череоним золотом.

Тепер було ясно, що це мирні люди виїхали сюди, певне, на нічліг, і Горошко, вже не вагаючись, навмисне з шумом спустився вниз і, підійшовши до ватри, голосно привітався:

— Здорові були, люди добрі!

Чоловік у величезній шапці, примруживши від огню і придивляючись у темряву, застережено сказав:

— Здоров! Здоров! А що це за чоловік буде?

Той, що курив люльку, звівся на лікоть, придивився, але, не знайшовши нічого цікавого, знову приліг і пожвавлено заплямкав люлькою. Горошко, однак, замість відповіді знову сказав, тихо посміхаючись:

— Пустіть, люди добрі, до гурту, якщо можете. А то збився з дороги, а додому далеко.

— А куди ж тобі? — знову поспитала велика шапка.

— Та я на станції служу!

— А, ну як так, то й сідайте. Ось тут сісти можна,— показала велика шапка, а гострий картуз, що, задравши голову, перед тим дивився на небо, тепер нехотя посунувся й задумано задивився на огонь.— Ми й самі туди їдемо.

— В якій же це ви справі, люди добрі? — сівши й поглянувши на старого, поспитав доглядач.

— Дерево взялися возити,— відповів серйозно старий.— Ваш он Сахнович дом надумав строїти. А нам оце й випало, виходить, возити. Сахнович-таки, спасибі йому, загадав. А воно робити зараз нічого,— то ми й узялися.

— Ну, сказати, робота є в хазяйстві повсегда, так тільки й заробить десь треба. А робота, звісно, знайдеться,— устряв дядько з люлькою.

З темряви вийшов парубійко років шістнадцяти й, глухо привітавшись, мовчки сів до ватри.

— Ну, що, Пилипе? Як там з кіньми?

— Та нічого! Пасуться ще. Тільки, мабуть, скоро перестануть: понапасалися уже добре!

— Ну, нехай пасуться,— спокійно, сказав старий і, кинувши кілька цурупалків на вогонь, сам розколошкано засичав.

— Що ж у вас чувати нового на станції? — поспитав дядько з люлькою.

— Та що ж, живемо собі, працюємо,— стиха й неохоче відповів Горошко.

— Одним словом, советскоє строїтельство пішлог~заува-жив білявий у картузі.

— А про комуну нічого не чути? — знову поспитав дядько з люлькою.

— А що ж би було й чути ? Здається, нічого,— відповів Грицько.

— Чи бач, а то ж кажуть, що станцію звідси заберуть, а тут комуну насадять,— сказав далі дядько з люлькою.

— Нащо ж це вони, Гнате? — поспитав старий у великій шапці.

— Та, бач, мабуть, хочуть усіх дядьків пописати в комуну, діду Матвію,— сказав Гнат.

Дід Матвій невиразно крякнув, сплюнув і, подивившись у темряву, стиха зауважив:

— Воно з тією, чуєш, і комуною,— як де, мабуть. Он, бач, у нас же галасали-галасали, а нічого й не вийшло. Ти, мабуть, теж, Антоне, був,— звернувся старий до білястого в картузі.

— Та вскочив і я був, тільки нічого з того не вийшло. Не сфортунило нам, діду,— відповів Антон.

— Чого ж би воно вам сфортунило? Це ж треба мати трохи розуму й ладу. А в вас не було ні ладу, ні розуму. Де ж ти хотів, щоб держалась комуна? — Дід Матвій задумано поплямкав губами й тихо сказав далі: — Воно й з тією комуною, бач, як хто вміє до неї приладнатись.

— Чого ж так, дєдушка? — густо поспитав Горошко.— Хіба це так трудно зробити? Взялися б і організували. В інших же людей це виходить, і добре живуть.

— Може, воно й виходить у людей, а в нас, бач, не вийде,— уперто сказав дід Матвій.— Так що, товаришу, як у комуну встряти, треба голову добру мати, а як з дурною головою хазяїнуватимеш, то без штанів зостанешся, от що!

— Як то так?

— А так. Треба ще нашого брата попотовкти, доки він прирозуміється,— загадково сказав дід Матвій і зразу ж одвернувся, ніби даючи знати, що дальша розмова його зовсім не цікавила.

— Одним словом, ніклеп 1, діду,— підхопив Лука.

— А ніклеп,— погодився дід Матвій.

Він устав, зайшов у темряву, поглянув на зорі і, повернувшись звідти, твердо оповістив:

— Ну, мабуть, так, що оце вечеряти та й лягати спать, хлопці, кому там випадає. Та треба, щоб і за кіньми придивитись, та й подрімати хоч трохи.

Він вийняв з торбинки шматок сала, порізав його і, повернувшись до Горошка, приязно поспитав:

— А ви б не пристали до нашої вечері, товаришу? Мабуть же, ще не вечеряли?

Горошко байдуже знизав плечима, а дід Матвій це по-своєму зрозумів і зразу ж сказав:

— Так ось, коли хочете, беріть, будь ласка. Доглядач присунувся ближче і нерішуче взяв сала й одрізану скибку хліба.

— Мабуть, його треба трошки підсмажити. Ось ми зразу це встроїмо, — і він легко й певно встав, десь зашелестів кущами, а за хвилину повернувся, несучи два ліскові дубчики. Один з них він дав Горошкові, а на другий сам настромив шматок сала і підніс його на вогонь.

— Е, та ви-таки по-панськи надумали повечеряти,— зауважив Лука.

— А що ж ти думав? Треба хоч за Совєтської власті попанувати,— промурмотів дід.

Швидко й справді зашкварчало сало, краплі смальцю заку-рявились на вогні й дражливо запахли. Тоді дід Матвій урочисто сів, скинув свою величезну шапку, від чого широка йому лисина з чола зачервоніла в відблисках вогню,— і заходився поважно вечеряти. Інші чоловіки мовчки розшморгнули торбинки й собі взялися до вечері.

Втім Лука не втерпів і знову звернувся до діда:

— А Олекса ж ваш теж у комунії був, діду?

— Та крутився ж і він.

— А як пак він тепер? Ще не розплювався з тією Куд-лаївною?

— Таке! А чого йому? Батька чи дітей шкода? Казав же йому, як він кидав: "Не йди, сукин сину, не сором людей!" Не послухав. А тепер у людей за коробку молотить, а батькові таке, що хоч робітника держи. Каліч же кругом.

— З чого воно пак закрутилось, дедушка?

— Та з чого ж? Вона — стєрво! Він же ото був на війні, а вона, сльота, візьми та й злигайся з моїм Васильком. Ну, звісно, привела дитину, вже, виходить, від Василька. Коли ось тут і Олекса повернувся. "Чия дитина, сучко, признавайся!" Ну й зайшло між ними. Воно, сказати, й раніш між ними діла не було. Отож, бач, на землю поласував був. А як тепер тої землі дарма дають, що йому та жінка? Хай живе!

— Та йому-то нічого! Кат його не візьме! А от вам клопітно, дєдушка, — зауважив Гнат.

— А, звісно, клопітно. А що ж поробиш? Треба якось жити.

— Та вже ж, що треба. Тільки, коли воно дошкуляє тобі, от біда! — співчутливо обізвався Антон.

— І ото хіба нічим не можна й запорадити? — поспитав Горошко.

— А чим ти запорадиш, сину? — спитав дід Матвій.— Треба терпіти, от що. Треба, чуєш, якось жити. Бач, он який старий, а дерево самому, суки, треба возити.

Він жував тиху примирену правду землі, з давна-давен відому й прибиту пилом довголіть і через те нудну своєю покорою, і Горошко мимоволі рішуче заперечив:

— Ні, це не те, дєдушка! З життям треба воювати. Тільки тоді людина зуміє краще якось жити. А так ото в злиднях і загинете.

— А ще б пак. Що ти там навоюєш?

Дід Матвій безпорадно махнув і одійшов до коней. Незабаром звідти дійшов глухий, лагідно-гомонливий дідів голос і густе вдоволене прискання коней. Горошко поглянув на той бік, прислухався і несподівано замилував ся тихою потемніло-жовтавою смугою заходу.

— Чи видав? Ще й жаліється! — сказав Антон, звертаючись до Горошка.— Та він ще за двох парубків справиться, дарма що старий. Там постав оце його до коней, так двоє ночей не спатиме! Як дуб! — захоплено скінчив він.

— Спатиме чи не спатиме, а он тобі до коней іти,— обізвався Гнат.— А дід нехай зранку повартує.

Антон нічого на це не відповів і, мерщій зібравшись, пішов донизу. Незабаром звідти показалась постать діда Матвія. Його темний, ніби вкутаний у чорну густу ворсу сильвет непорушно стояв на тлі вечірнього неба, що все ще не згасало. Лука, помітивши це, заклопотано зацмокав, ніби стидаючись за дідів вчинок, і невдоволено сказав:

— Те! Воно старі люди ніяк Бога не позабудуть. Що значить привичка! Там він є чи нема, ніхто того не знає, а помолитись, мовляв, треба.

Але дід швидко скінчив свою вечірню молитву й повернувся до вогнища.

— Пора, мабуть, і спати! — тихо сказав він не так до когось, як сам собі, і заходився моститись; потім звернувся до парубійка: — А принеси лиш, Пилипе, дров: комарів треба попроганяти!

Згодом ватра знялася високим яскравим кущем полум'я. Горошко, скориставшись з того, зразу ж подався в темряву і, наламавши галуззя верболозини, приніс і став мостити під голови.

Полум'я незабаром осіло, десь між галуззям над самим вухом скаржився комар, тіні від дерев обступили його густим вовняним колом, і в тім колі, як у вінку, виступив клапоть неба. Посеред нього, ніби в танку серед інших зірок, неспокійно метушилась одна велика зірка й тремтіла, як розгойдана лампа. І доглядачеві, дивлячись на цю зірку, раптом зробилося страшно. Блискавкою, лютою гадюкою проскочила думка й вкусила:

"Ну, куди? Куди вона мчить? Чому й навіщо?"

Але відповіді, звичайно, не було, не було змоги й дізнатись її, і від того раптом стало страшно самотньо.

Втім, від огню повіяло теплим струменем, і Горошко, відчувши той подув, замислився. Село знову встало йому в спогадах гострими й яскравими образами. Він згадав, як воно стьобало йому тіло й краяло серце, коли він ще жив там змалечку. Це була важка й нестримно-гнітюча хвиля, що мала й його проковтнути. І він утік од неї так, що багато літ боявся навіть навідатись туди. Тепер воно, те саме село, зосталось таким самим диким, хоч і міцним, обзиваючись, однак, до нього лагідним і здоровим покликом. Як усе це страшно переплуталось: і його особисте життя, і життя села, і життя всього ладу! Куди воно йде? Чого воно прагне?

Це останнє питання тут і в цю саме пору особливо гостро повстало, набравши раптом повнотілої ваги.

У відповідь йому виразніше й величніше заговорила ніч. Гурт зірок угорі все ще мчав у каскаднім танці, знизу доходило заспокійливе хрумкання й прискання коней, а темрява навкруги густішала, сідаючи просто на вії важкими метеликами снігу.

Вранці, щойно Горошко прокинувся, в вічі йому вдарили в ід скалки сонця, що густим пуком били з води. Протерши очі, він помітив — сонце врізалося в озеро, тіні комишу змагались, щоб приховати його, а воно зарилось під саме коріння вільх.

— Йолкі зельониє! Та це ж наше озеро! Йолоп свидовий! Як же я цього вчора не впізнав!

І він мерщій схопився зі свого нашвидку намощеного ліжка. Під горою селяни вже накладали дерево і голосно кричали, гуртом звалюючи його на розведеного воза. Горошко ще раз подивився на них, але не став заважати і зразу подався на станцію.

Ранок був ясний й сонячний, і він ішов увесь час весело й жваво. Втім, було ще, певне, рано, бо, коли він прийшов на станцію, контора була зачинена.

На ґанку сиділо троє селян: один чоловік і двоє дівчат. Скоро Горошко підійшов до ґанку, як вони встали. На привітання Горошка виступив наперед чоловік у рудій військовій сорочці і в плесковатім, як недопечений млинець, картузі-кепі і пояснив:

— Так що, товаришу, далі не можна ждати! Хай як знають, а нам гроші давай.

— Так заждіть, товаришу, у мене ж грошей нема! Звертайтесь до директора. Це він усім відає.

— Так ми до вас, щоб ви совітом пособили!

— Що ж я вам можу порадити! Жалійтесь у відділ праці.

— Ми й самі так думаємо! — весело ствердив селянин.— Тільки нікому й заяви написати.

— Так ви хочете, щоб я вам заяву написав?

— Атож. І щоб засвідчили!

— Ну ходімо,— невдоволено промурмотів Горошко і пішов разом з селянами в контору.

XXIII

Тося, власне, не спала, бо розум виводив свою нитку, якусь тверезу й гостро-чуйну. Так, вона зовсім виразно чула шелест лісу і, заколисана в ньому, дрімала, вбираючи звуки, що доходили їй з глухого віддалення. Це їй нагнало тисячу спогадів з її дитячого життя, запашних і радісних, і вона радо вхопилась за них, впурнувши в їхню принадність.

Вона бачила себе, як, зійшовшись літнього ранку гуртом дітвори на вулицю, підбиті якимось принадним наміром, бігли на левади, а звідти десь у яр на луки, рвали щавель чи козельці, а коли траплялось, то паслися в огірках чи горосі. Сполохані звідти якоюсь постаттю, що випадково показувалась на обрії, вони зривались, як горобці, й мерщій пускались тікати. Інколи, зачепившись за деревій, вона падала й засипала на обніжку, відчуваючи, як навкруги заколисано шуміло жито, як сонце припікало тіло, як кров гарячим струменем била в серце й десь млосно лоскотала.

Далі почалось її шкільне життя. Правду сказати, з наукою їй пощастило. Якась черниця підбила її батьків, щоб віддати її до єпархіальної школи при монастирі. З початку революції школу було нашвидку перетворено в гімназію. Отже, легко скінчивши гімназію, вона

вступила до інституту саме в голодні роки, а звідти відрядили її як практикантку на селекційну станцію, де згодом вона й залишилась за спеца.

І їй тепер здавалось, що ця смуга життя пройшла неймовірно швидко, як одна тільки доба, як дивний сон, що приголомшив її мозок, розгородив їй життя, і вона тепер найвиразніше бачить себе дитиною і відчуває, що гарячі струмені крові, розпечені на сонці, б'ють їй просто в серце. І вона не може затамувати в собі того млосного лоскоту, що п'янить голову, й ненавидить своє тіло, напоєне нестримною силою землі й важкого зела на ній.

"Як перемогти, як перемогти цю піняву пристрасну силу крові?" — різало їй гострим поржавілим лезом серпа в голову.

Згодом навкруги все стихло, і вона, заколисана густим запашним шумом, впурнула в сон; і все ж, як вона засинала, її прикро разила одна думка: так далі не можна. Вона не хоче й не може далі так жити. Однак сон був сильніший за біль.

Так вона продрімала майже цілий день і прокинулась дивно вражена якимось тривожним чуттям, а коли розплющила очі, широка срібляста гадюка, виблискуючи перегинами, купалася в місяці. Ритмічно, як побиті хвилями відсвіти в воді, вона вигиналась, розбризкувала проміння, вся напружувалась, намагаючись кудись вибратись, і все ж звисала на однім місці, уперто шукаючи головою собі дороги.

Вражена, приголомшена, ніби прибита блискавкою, що пройняла усе їй тіло неймовірно гострим холодом, Тося обіперлась руками об окоренок і не могла поворухнутись, мов прикута. Перекошене обличчя її уп'ялося в ту дивну сріблясту потвору, й великі налякані очі непорушно вбирали це видовище.

В очах западав, ніби острів десь на морі, залитий розбризканим молочно-зеленим порохом клапоть лісу, і над ним широкий незграбний дуб, що прикрив своїм мереживом місяць, а сам лагідно й м'яко дрімав у тінях. Та несподівано дуб той дивно захилитався, затанцював й поточився просто на хмару, що застрягла біля місяця. Тоді гадюка зірвалась.

скочила й повисла в повітрі вогненно-білою покрученою бин-дою. Ще якусь мить Тося опиралась, уп'явшись пазурями в землю, аж раптом дикими в смертній рані криками, ніби блискавкою, покраяла ніч і, схопившись стрімголов, кинулась бігти на кущі. Тепер їй здавалося, що безліч крилатих потвор з нестямним реготом гналися за нею, зачіпали її гострими пазурями й цупко тягли назад, а вона з неймовірним напруженням рвалась і тікала.

Коли вона вискочила нарешті на якусь доріжку, тіло їй горіло розпеченим залізом, а сама вона спинилась і збентежено озирнулась. Сюди все ще доходила сила таємничих звуків, приглушуючи один одного, і здавалось, що юрми темних сил усе ще гналися за нею і тільки десь спинились, заплутавшись у хащах. Проте на доріжці і далі праворуч було зовсім тихо, дерева ніби поснули, обплетені сріблясто-білою мережею, і галуззя їх одірвано замерзло в небі. Іноді зривалась крапля й ляпала об лист, розбиваючись на бризки, над верхів'ями з шумом пролітав самітній птах, але й він, злякавшись цеї нічної тиші, мерщій сховався в гущину.

Доріжка поволі сходила до яру, і Тося слухняно пішла нею. Крізь прорізи дерев тепер сильніше забіліло сріблястим. Ще за кілька кроків вона вибралась на луку. Тут срібляста стрічка, ніби купаючись на місяці, вилискувала сліпучою цяткою. Густі задимлені смуги світла й туману лягали над верхів'ями, подекуди синіми мереживами тінів падали густі займища молодняка, а вгору йшли насуплені величні застиг ло-похмурі дуби.

Тося раптом відчула себе, ніби напившись того місячного туману, так легко їй дихалось і рухалось. І, вже окрилена, вона стиха посміхалась, вдивляючись удалечінь, де виблискувала густим сріблом річка.

Дикий крик зараженого немовляти покраяв повітря. Затаївши дихання, Тося прислухалась. Тепер крик ще розпачливіше вихопився, забився і завмер глухим і задуху в атим стогоном.

Тося вражено й боязко прислухалась і, йдучи покрадьки, озиралась навкруги. Так зайшла вона за ріг яру, коли перед нею розстелилась широка лука, з рікою й комишами. Ще не знаючи, що далі робити, і безпомічно озираючись, вона враз помітила — якась довга шапкувата тінь висунулась із застиглого муру тінів від лісу і, захилитавшись, пописала луку. Тося озирнулась і мимоволі оступилась — товста незграбно-копичаста постать у довгій рясі, що обвисала лахміттям, у високій чернечій шапці з казаночком в руках сунула просто на неї, хрипко мурмочучи якогось мотива. З хвилину було ще вагання, викликане незвичним для цього місця чернечим убранням, хоч гострий острах колючими шпичаками сковував уже ноги. Постать, однак, помітивши Тосю, хуткіш посунула на неї, дико оскаляючись проти місяця. Тося вся затремтіла і, почуваючи, як всю її сковує жах, перемагаючи його, нестямно, дико закричала і, гостро рвонувшись, кинулась шалено бігти. Стіни лісу побіч неї, здавалося, захитались і посунули на яр. А голос її розірвався на безліч розпачливих лун, що погнались за нею, розбиваючись на дзвінкий оріхово-ляскли-вий регіт.

Вже серед кущів вона зовсім випадково натрапила на якусь стежку і побігла нею. Стежка круто звивалася вгору, і, вибравшись нею, з перехопленим диханням, забрьохана, з гострим болем у серці, що, здавалось, десь уже розірвалося і тепер заливало мозок чимсь солоним, Тося впала до липового куща й знепритомніла... А вгорі на верхів'ях тим часом полохливо схопився вітер, розгойдався, перескочив на осику, пересипав їй срібні на місяці копійки і завмер у дубовім галуззі.

Вранці, коли вже зовсім розвиднилось і лісом бавились тіні, обплутуючи сонце, Тося підвела голову й прислухалась. Пахло тільки вогким трухлявим листом і зіллям, і десь далеко на стовбурі старої поважної берези жартівливо заячими лапками поліг перший ранковий промінь. Тося з болісною втомою озирнулась: як це сталось, що вона забігла аж сюди? Вона встала, почуваючи глибоку втому й холод, і хоч уся тремтіла, все ж озиралась, придивляючись, щоб розпізнати, де саме була.

Здалеку доходив якийсь глухий гомін. Тося хвилину повагалась і потім взяла дорогу просто на ті голоси. Вона зійшла просто на долину, звідти голоси доходили виразніше, але нікого не було видно. Тося пройшла ще далі просто до тих голосів і тільки тут упізнала греблю, клапоть озера і кількох селян, які, викрикуючи, вовтузились біля воза з деревом, що застряг на гатці. Побіч стояв її улюблений лисий кінь, запряжений у дрожки. Вона подумала, що, певне, хтось зі станції приїхав сюди розпорядитися з роботою, але сама не пішла туди.

Заглянувши в струмок, вона побачила себе в воді — розпатлані пасма витикалися з-під пов'язаної на голові хустки, плохі й звужені очі пильно придивлялись, а ніс видавався розпухлим, картопляним. Вона мерщій одірвала свій погляд і пішла дорогою просто до станції.

Трохи згодом, коли вона вийшла з долини і знову зайшла в ліс, її догнали дрожки. Порівнявшись з нею, лисий осадисто спинився, а до неї, сміючись, привітно кивав з дрожок Сахнович.

— Ну, скажіть: яким це ви побитом! — Він поволі зійшов з дрожок і підійшов до Тосі.— Що це ви так рано тут і...

Він, однак, не скінчив питання, але хутко окинув її гострим, хоч непомітним поглядом і зразу ж упіймав: пожмакану, забруднену одежу, зароснену сукню, якось кумедно збиту хустку на голові, втомне,

пописане слідами сліз обличчя, заплакані очі, і нотім лагідно й ґречно сказав:

— Ну, так прошу вас, сідайте! Ви ж додому, певне? Тося слухняно сіла. Директор стьобнув коня і потім, звертаючись знову, сказав Тосі:

— А вас, здається, вчора не було дома. Принаймні Ганна Іванівна не застала вас. Сьогодні дерево починаємо возити на лабораторію. Як вам це подобається? Га? Треба скористатись цими днями. Чудесна погода. Що ви скажете?

Він ще раз стьобнув коня і знову, повернувшись, запропонував:

— Ми, звичайно, поїдемо до нас і нап'ємося кави. Тося мовчки хитнула головою.

Вони саме проїздили повз те місце, куди Тося зразу забігла з дому. Вона його легко впізнала і тепер пильно придивилась. Просто від неї лежав великий комашник, а від нього велика руда крилата комашня густо-широкою повитою биндою засипала дорогу до молодого дубка, і крила тої комашні блищали на сонці. Тося похилила голову й глибоко зітхнула. Директор щось заговорив до неї, але Тося тільки хитала головою, нічого не відповідаючи. Згодом виросло поле, показалась біла пляма будинку станції, і Тося втомно й зголодніло зраділа тій плямі.

XXIV

Савлутинський саме йшов з кабінету до себе на обід, як по дорозі зустрів директора. Той, як звичайно, в захопленні розмахуючи правою рукою і навіть знявши картуза, кудись поспішав. Але, зустрівшися з Савлутинським, весело привітався й зразу ж сказав:

— А ви чули? Управа затвердила наш план селекції.

— Справді? Це ж чудесно.

— Ну, аякже! Цілком ствердила ваші висновки, і тепер наша станція знову житиме. Мало того, вона поведе знову перед.

— Ну, так це ж прекрасно! І я страшенно радий, що тут ще дізнався про постанову, доки не виїхав звідси.

— Аякже! Це ж дякувати вашим працям.

— Значить, тепер я вже можу від'їздити зі спокійним сумлінням?

— Авжеж. Але нам, звичайно, дуже шкода розлучатись з вами...

— Ну, та, певне, ми з вами зостанемось друзями назавжди...

— Розуміється, аякже... Страшно вдячний... Ну, звичайно...— Сахнович засміявся і, щоб потаїти свою засоромленість, повернувся вбік і поглянув невиразно вдалечінь, ніби чимсь заклопотаний. Тим часом Савлутинський обережно з удаваною байдужістю сказав:

— А мені клопіт, Михаиле Ісайовичу.

— А що саме, Вікторе Петровичу?

Сахнович умить повернувся до Савлутинського. А той, пробачливо розводячи руками, забідкався:

— Розумієте, десь подівся зошит з висновками дослідження.

— Та що ви кажете? Це ж неможлива річ!

— Ніяк не можу прирозуміти, як це могло статись. Просто диво.

— Що за притичина? Не міг же хтось викрасти. Це неможлива річ.

— Ну, я цього й не припускаю. Тут, очевидно, якесь непорозуміння сталось.

— Авжеж, але, звичайно, від цього не легше.— Сахнович хвилину подумав і додав: — Ну, гаразд. Ми все зробимо, щоб зошит розшукати... Ах, яка це неприємність!

— Ну скажіть, будь ласка, мені просто ніяково, що вам ще й ради цього доводиться клопотатись.

— Так це ж дрібниці. Нарешті, я й мушу... Звичайно, скільки хочете, і в якій хочете справі.

На цім вони попрощались. Директор весело засміявся і, кивнувши, повернувся вже відходити. Але потім, спіймавши себе на якійсь думці, знову підійшов до професора й сказав:

— А ви знаєте, наша бурячниця зовсім захворіла. Антоніна Георгіївна...

— Що ви кажете! А що ж з нею сталось?

— Просто важко сказати. Я зустрів її в лісі в страшному вигляді. Зарошена, розпатлана і просто з божевільним виглядом в очах. Певне, якесь гостре душевне збурення. Я так догадуюсь, що вона розплювалась з Горошком.

— Ну, скажіть! Сердешна дівчина! Фу, яка гидота — пожити й кинути!

— Вона тепер у нас лежить. Там Ганна Іванівна щось ворожить біля неї.

— Ах, так! Ну, це добре. В такім разі я неодмінно ввечері прийду провідати.

— А, звичайно. Дуже просимо! Це буде прекрасно! Ми в такім разі влаштуємо маленький журфікс.

І вони знову попрощались й розійшлись.

Увечері професор справді прийшов до Сахновичів. Опріч нього з чужих сиділа тільки Орися. Господарі його зустріли уважно й приязно, Орися ж поглянула на нього з лукавим вогником в очах.

— А де ж хвора? — поспитав Савлутинський.

Ганна Іванівна зазирнула в кабінет, сказала щось і потім покликала професора. Тося зустріла його кволою посмішкою на блідім обличчі, дивлячись просто й щиро густим блискучим поглядом синіх очей.

— О, пульсу трошки є,— сказав Савлутинський.— А температура як?

Він помацав рукою чоло, а потім додав:

— Ну, пусте! Певне, нічого серйозного. Завтра вже й встанете.— Він помітив, як з-під білої ковдри в Тосі визирала нога в розірванім туфлі, з великим виступом широкої кістки, і неприємно скривився, але зразу ж перевів свій погляд до вітальні, помітив тонкий, глумливий вогник в очах Орисі і, ніби виправдуючи й пояснюючи свій вчинок, звернувся до всіх: — Знаєте! Чудна нація! Справді! Зовсім ще не вміє опановувати своїх переживань. Неодмінно або якісь фізіологічні процеси впливають на психіку, так що людина може дозволити собі якісь неймовірні вибрики, страшенні дурниці, або, навпаки, якесь сильне психічне

збурення так впливає на людину, що вона звалюється з ніг і падає прибита. Це суто слов'янська вдача, а найбільш вона дається знати нам, українцям.

— Ну, що ви кажете? Хіба це не загальнолюдське? — поспитала Тося.

— А ви ж подивіться,— сказав далі професор.— Романець це перетворить у якусь легку ліричну динаміку, германець створить з цього якийсь гострий конфлікт і буде змагатись. А ми що? М'ясо, кваша, теля, дурна квочка! Щойно нас ударить щось,— ми зразу ж опускаємо руки і давай плакати.

Ні, ласкаве товариство, з цією рисою треба покінчити. Розумієте? Ми мусимо виплекати в собі сильну залізну волю.

Тося уважно й захоплено стежила за ним і все ж десь у куточках губ посміхалась. А коли професор скінчив говорити, вона, раптом скривившись, сказала:

— Я перед вами дуже винна.

— Винні? В чім же ви винні?

— Я захопила ненароком зошит з вашими висновками.

— Ото так, певне, хвилювались? Ну, сердешна жінка! Професор з добродушним докором поглянув на неї, але

Тося тільки засміялась глибоким грудним голосом.

— Де ж ви його діли? — стиха поспитав професор.

— Він у мене, здається, під ліжком.

На обличчі у професора застиг великий подив.

— А так. Я його пошпурила туди, як тільки прийшла додому.

— І то ви так зробили! Ото ви так гнівались на мене! Ай-ай-ай!

Він лагідно дорікав їй, хитаючи головою, Тося ж тільки засоромлено сміялась.

їхню розмову швидко було порушено. Ганна Іванівна, боячись стомлювати хвору, мерщій покликала всіх до вітальні і запросила сісти коло дверей кабінету так, щоб розмову було чутно і в кабінет, і тут же зразу заперечила професорові:

— Так що ж, по-вашому, Вікторе Петровичу, людина мусить мати волю та й волю? Невже тільки в неї сама воля й мусить бути? А розум? А її емоції? Що ж, це все викинути? Ні, це ж, знаєте, дуже вже скучно буде.

— Боюсь, Ганно Іванівно, ви мене не розумієте,— спокійно заперечив професор.— Справа ж зовсім не про те йде, що людина мусить бути якимсь вольовим копилом — кобилою. Ні! Вона мусить тільки підпорядкувати свої вчинки свідомій волі. Тільки й усього.

— Ну, кажіть там. А як на мою думку, це страшенно скучно! їй-богу! Це ж, розумієте, закортить людині покохати когось там, чи що, так уже й не можна, бо свідома воля цього не дозволяє? Ні, я з цим не згоджуюсь ніяк. Це страшно нудний аскетизм.

— І все-таки ви мене не розумієте, Ганно Іванівно, аніяк! Ось заждіть, я вам розповім таку справу. Жив я якось у Відні, жив дуже бідно, в біднім кварталі, в поганих мебльованих кімнатах. Ну, робити

мені нічого було, і я тільки й мав ото, що спостерігав, як люди живуть там. І ось запала мені в око одна родина — мати й дочка. Дочка була пишна з себе, дуже гарна блондинка, а мати, як усяка мати, старенька собі, тиха й покірна. І ось я придивляюся й помічаю — живуть вони бідно-пребідно, як тільки можуть жити у великому місті, де людина людині страшенно байдужа. Одягались вони дуже убого. Ледве-ледве не порване, до того воно було ветхе й потерте. їли вони нечищену бараболю й каву, і на ранок, і на обід, і на вечір те ж саме. Господиня мебльованих кімнат уже збиралась їх виганяти. І ось вона мене страшенно зацікавила. Можна сказати, цілу проблему поставила: що з цієї людини може вийти? Як вона поведеться? Пройшло, мабуть, з місяць, а я нетерпляче чекаю, що ж далі буде з моїми фрау? Коли це чую,— вранці пишна блондинка почала наспівувати якісь веселі куплети, суто кав'ярницького стилю. Еге, думаю, потрапила на свою дорогу. Пішла Хвеська в люди, як кажуть у нас. І так, справді, вона стала в кав'ярню якогось третьорядного гатунку для привар ник і в та мулярів на околицях. Ну, думаю, зіп'ється, переведеться. Однак дома ніякої особливої зміни не помічалось. Єдине, що тільки змінилось, так це що дівчина стала краще одягатись, і тепер картопля вже стала смажена на маслі, кава з сметанкою, і люди стали звичайний обід собі їсти. Це трохи збентежило мене, властиво, тим, що розходилося з моїми поглядами й віщуваннями.

Ну, потім я виїхав до Праги, прожив там два роки і зовсім забув про цю блондинку. І тільки коли вже повертався на Вкраїну, я знову потрапив до Відня. І тут, як я згадав за ту блондинку, закортіло мені навідатись і дізнатись про неї. Ну, господиня мебльованих кімнат, як усяка поважна фрау, зустріла мене дуже приязно й пустилась на всякі сентиментальні спогади. І ось тут я, скориставшись з цього, поспитав: "Фрау Мейберг! А де тепер та блондинка, що жила поруч зо мною?" —"О, так! Знаю, знаю! Вона вийшла заміж за видатного віденського адвоката і тепер дуже пишна і вродлива фрау". Ну, от бачте як.

— Ну, що ж тут такого? — поспитала Ганна Іванівна.— Звичайнісінька буржуазна історія. Таких і в нас скільки хочете.

— А так! Це, справді, дрібнобуржуазна історія. Але річ у тім, що ця людина не спіткнулась, а мала волю утриматись на певнім рівні тої буржуазної моралі, розумієте, для неї в данім разі авторитетної, і йти просто своєю стежкою. Вона знала, що хоч вона бідна, але вродлива й чесна по-своєму, і мусить вийти заміж за буржуазного якогось діяча.

— Ну, що ж, тут нема нічого дивного,— розчаровано зауважила Ганна Іванівна.

— Ні, прошу вас, заждіть! А що наша зробила б? Га? Безперечно, зробилась би повією. Пиячила б, хрипкими дикими словами лаялась би, потім раділа зі страждань своїх і дорівнювала б себе святій, а захворіла б на люїс '. Це ж типова наша історія!

— А на Заході, мабуть, і повії дуже чемно поводяться,— зауважив лукаво Сахнович, викликавши загальний сміх.

— Ні, ні, товариство, жарти вбік,— енергійно заперечив професор.— Ми забуваємо, що нас хвиля історії виносить на гору, щоб ми сказали світові своє слово. Ви ж розумієте, значить, стерно треба міцно тримати, щоб не випорснуло з рук. Ми ж прокладаємо нову путь в історії, розумієте! Путь робітному суспільству, і, значить, справді, стерно треба тримати дуже міцно.

— Ну, обережніш, будь ласка, а то руку, можна поламати,— жартома перебив його Сахнович і сам же добродушно посміхнувся, зустрівши щире захоплене співчуття від Орисі. Але професор, не зважаючи на ці слова, сказав:

— Я знаю, товариство, чому Ганна Іванівна так обстоює емоціональність! Я розумію, чому ми всі такі й досі чулі, м'які й ніжні,— бо ми ще сильно любимо землю, ще й досі цупко тримаємось її. І це цілком слушно, бо вона принадна, пахуча, бо на ній була своя розкіш, як співалося в піснях.

— Ну, он бачте, а ви так нападаєте на нас...

— А звичайно, нападаю, бо тепер усе це треба забувати. Йде залізобетонний вік. Твориться велика соціальна революція— щоденно, щохвилини, у великім розпачливім змаганні. І для цього треба затамувати всю давню ніжність і розчуленість.

— Ой, аж страшно ви говорите! — Сахнович підійшов до нього й лагідно обняв.

— Ну, так, але це ж правда, розумієте? — запалившись, відповів професор.

— Яз вами цілком згоджуюсь,— раптом з кабінету заявила Тося.— Нам, дійсно, треба перемогти в собі стихію, але не тому, що ви кажете. Мені здається, що в стихійнім біологічнім житті є глибока суперечлизість, і тут от лежить справжня трагедія тих, хто живе тим життям. По-моєму, щоб перемогти ту трагедію, ото й треба к ріпко чіплятись за культурні людські здобутки.

— А це чудесно,— вигукнув захоплено професор.— Ну, справді ж, це чудесна думка. Вона глибока й мудра.

1 Сифіліс.

— Ні, помиляєтесь, голубе. Я вам скажу як агроном, ніколи не можна вкластись у певний план там, де маємо справу з стихією. А стихію цілком опанувати — це ж не під силу людині. Тоді ж треба буде керувати космічним рухом і тяжінням. Але це ж дурниці.

— Так, але хоч би намічати якусь соціальну проекцію серед тої стихії ми ж можемо?

— До деякої міри, звичайно. Я це так розумію, голубе мій, що людина пнеться сьогодні кудись видряпатись. Вона просто стомилась від взаємної люті. Та й клопіт про хліб обрид їй страшенно. От вона й шукає якихось марев. Це цілком природно й зрозуміло,— сказав спокійно Сахнович.

— І тільки так, по-вашому? Значить, ви цілком відкидаєте наші ймовірні проекції на майбутнє? — поспитав Савлутинський.— По-моєму, в цім є багато наївного, вибачайте, голубе мій сизий! Ви ж дивіться. Як ми можемо створити те майбутнє, коли сила чинників не в наших руках, а ті, що залежали б від нас, ми не вміємо використати так, як нам треба? Ну, припустім, що за годину зчиниться величезний землетрус отут і все зруйнує. Чого варта буде вся наша проекція?

Сахнович чмихнув, розправив бороду собі і, дивлячись у підлогу, додав:

— Безперечно, десь у глибині родяться нові незнані форми людського життя, а які саме й коли вони прийдуть, ніхто того не знає.

Тим часом професор випадково поглянув у кабінет і помітив, що Тося звелась і, обіпершись на подушку, сиділа на канапі. Втомне бліде обличчя її напружено вслухалось у розмову і привітно посміхнулось, коли професор спинився на ній поглядом.

— Ну, знаєте, що, певне, ми притомили наше жіноцтво спіркою, або, вірніш, я своєю балаканиною,— сказав професор.

Він устав і, підійшовши до Ганни Іванівни, уклонився їй ґречно й тихо попрохав:

— Ганно Іванівно, господине люба, заграйте що-небудь. Ну, хоча б Ліста?

— Ага! Он бач який,— добродушно засміялась Ганна Іванівна.— Це ж не можна. Музика ж волю розкладає, як і всяка розчуленість, мабуть!

— Ні, серйозно, прошу вас! Я дуже вже скучив за Лістом.

— Та добре вже.

Ганна Іванівна поліньки сіла за рояль і так само поліньки й м'яко потонула в мелодії Ліста.

Професор сидів у фотелі й, нахилившись, пильно й пожадливо слухав, Орися поглянула на нього, і їй раптом видалося, що він прибитий якоюсь бідою. Професор, ніби відчуваючи її погляд, збентежено поглянув їй назустріч, очі їх на мить зустрілись, і Орися в тій ясній блакитній глибині відчула душу цього велетня, що заплуталась у тисячах міських впливів, і зрозуміла враз цю людину своїм жіночим серцем.

Програвши дві рапсодії, Ганна Іванівна рішуче заявила, що далі не буде фати.

— Ну, сердечна вам дяка,— вклонився професор і потім, звертаючись до Орисі, зауважив:

— Ну, да! У них Ліст, а в нас глибина відчування й своєрідного розуміння світу. Це, по-моєму, ще цікавіше, бо воно дає колосальні перспективи. Ото біда тільки, що живемо ми брудно й нечепурно, і то однаково: і фізично, і морально.

— Ви сьогодні страшенно захоплений і зосім чудний якийсь. Я вас таким ніколи не бачила! — зауважила Орися.

— Справді! А хіба це так зле?

— Ну, чого ж! Навпаки! По-моєму, це дуже зворушливо. Ви такий уважний і сердечний до всіх!

— І вам це подобається? — тихо й значуще поспитав професор.

— А ви хотіли, щоб це подобалось? — поспитала Орися й поглянула на нього своїми прозорими сіро-лісовими очима антилопи.

Професор поважно й серйозно вклонився й тихо сказав:

— Бачите, мені здається, що я, живучи отут у вас влітку, знову напився вашого сонця й земляної сили й знову полюбив свою землю, але якось по-новому.

— Це ви правду кажете? Ну, це ж прекрасно,— тоном старшого, але цілком щиро сказала Орися.

А тим часом Ганна Іванівна вийшла з других дверей і поважно сказала:

— Товариство! Прошу до чаю!

XXV

Було вже доволі пізно, коли Савлутинський з Орисею вийшли від Сахновичів. На них обох повіяло густими серпневими, трохи холоднуватими, але й запашними сутінками. На подвір'ї було поночі, і тільки злегка мерехтіли волохаті сильвети від ліхтарів біля конюшень та десь із парку йшло притишене червонувате світло, що таємниче й похмуро прорізувало густу темряву парку.

Обоє повернули були до головного корпусу, але біля ґанку спинились. Савлутинський запитливо, трохи похиливши голову, сказав:

— Я волів би, як ваша охота, пройтися ще трохи. Як ви, на це пристаєте?

Вона нічого не сказала, але, ловлячи своїми глибокоосяйни-ми очима його погляд, захоплено хитнула головою.

Професор мовчки подав їй руку, обоє знову повернули на подвір'я, поминули парк і вийшли просто в поле. Тут ще доходили потайні шелести просів, тихі посвисти сухих билин, а над усім звисала важка, згущена темінь далекостей, і тільки вгорі стелилася синя, припорошена оксамитовими ворсинами ніч, і зорі тремтіли й коливались у ній, як легкі сріблясті забавки.

З-поміж бур'яну знялася перепілка й важко з посвистом прохурчала в повітрі. А коли вийшли на подвір'я, надутий білястий шар з темною стіною дерев пробризкав собою велику печурку в небо. Орися схвильовано поглянула в той край, де вросла в небо та печурка, потім перевела погляд на професора й зітхнула.

— Я далі не йду,— сказала вона й поглянула допитливо на нього. І професор знову помітив, як з прозористих очей повстала глибока біляста смуга відсвітів.

— То, прошу, може, сядемо на канаву?

Орися мовчки хитнула головою на знак згоди і мерщій скочила за допомогою професора на насип.

— Ви, певне, того разу розгнівались на мене? — поспитав Савлутинський, сівши поруч і запаливши цигарку.

Орися одірвала свій погляд від далечини й розчулено прислухалась:

— Ні, я просто здивувалась.

— А чому саме?

— Так! Мені здавалось, що ви телицю збирались купувати.

— Слухайте! Не можна ж бути такою жорстокою! Справді ж бо! Я, знаєте, не вмію всіх тих сентиментів говорити. І не хочу, коли б ви знали. Все це мільйони разів казано й переказано. Все це, знаєте, страшно опошлилось, але все-таки, не знаю, як це сказати, але коли б це, ну, передало те, що я хочу сказати,— ну, словом, знаєте, я вас люблю, їй-богу. Ви ж прекрасна людина!

В Орисі мимоволі вирвався густий грудний сміх, й вона

поглянула на професора розчулено й сміючись. Над головою схопився густий задумано-невгамовний шум ялинок і потім поволі затих, потонувши в темряві парку.

— Ні, серйозно я кажу, ви справді прекрасна. Бо ви чула й гостра, ви — як прекрасно настроєна арфа, що детонує на всю гаму, впійману з повітря. Слухайте! Я не знаю, як усе це сказати, але, по-моєму, ви глибоко організована людина, що спромоглась підпорядкувати себе розумовим інтересам.

Вона подивилась на нього розчулено-теплим замріяним поглядом і вражено похилила голову.

— Залиште ж бо, справді! Ви ж мене зовсім не знаєте! Тепер в очах у неї відбилась уся густінь серпневої ночі

й зайнялася синіми діамантами. І, певне, це ще більш запалило професора, бо він раптом відчув, ніби хтось до нього простяг кінець якогось синього шовкового пояса, що зразу ж напоїв його гострою електричною силою.

— Дарма, що не знаю. Але я відчуваю вас. А це ще більш, ніж знати. Ви ж нова людина! Ви ж нова, прекрасна людина! Звідки ви така, я не знаю. Але ось відчуваю це сильніш, ніж переконання. І стукаюсь перед вами лобом, як побитий і переможений.

Орися мимоволі засміялась нервовим сміхом, але професор, перебиваючи той сміх, говорив далі:

— Ну, да, це більш, ніж переконання, бо ви наше майбутнє! Так! Так! Ви еліта нашого прекрасного майбутнього. Як я можу не вклонитись вам!

Орися раптом рішуче й протестуючи затрусила головою і подивилась на нього вогкими очима, що тепер ще ясніше заблищали.

— Ну, ви ж мене не знаєте! Як ви можете таке говорити! Я далеко гірша.

— Мовчіть, мовчіть! — замахав руками професор.— Я знаю вас багато краще. Розумієте? Я знаю, що ви можете, як давня весталка, як жриця Аполлонов а, згоріти десь на вогні. Ну, розуміється, ви можете звести з розуму сотню людей. Вони ж подуріють ради вас, попровалюють голови, побіжать за вами в огонь. Але я ні того, ні того не хочу. Ви мусите бути елітою, що несе сили свої свіжі й чисті в майбутнє. Чуєте?

Вона вражено й крадькома поглянула на нього й затулила обличчя долонями.

— Слухайте! — сказав професор тихше.— Я, певне, видаюся вам якимсь божевільним, Дон Кіхотом. Але слухайте! Не смійтесь! їй-богу! Дайте краще вашу руку! Дай я стисну тобі руку! Чуєш! І більш нічого. Не треба, голубко, нічого більш. Не треба опошлювати! Зараз ми розійдемось.

Вона раптом одірвала руки, звелася, вся простягтись до нього, й застигла вся зламано-витягнутою лінією, а очі тепер стали густо-променисті, і тільки десь з глибини донець визирала м'яка темінь, що всмоктувала його всього. Він усе ще дивився на неї своїми наївно-дитячими очима, відчуваючи, як моторошний холод проймає його всього.

І вона похилила голову, ніби прислухаючись до самої себе, і раптом, здригнувшись, побігла просто до парку.

Він біг за нею, почуваючи себе ніяково, по-дурному, і все ж гнаний тою гострою силою, що тепер уже цілковито опанувала його. Десь, уже близько від головного корпусу, він догнав її і, вхопивши за руки, прилип до них губами, і, впавши перед нею, притиснувся до ніг і докірливо сказав:

— Ну, слухай! Так же не можна жартувати!

Вона поглянула на нього згори, розчулена й осяяна теплою посмішкою, і стиха задумано погладила йому чуба.

— Бач, який дурненький! І пиху свою втратив!

І по тому раптом притиснула його чоло до грудей і зашепотіла розчулено, збентеженим у самій глибині душі голосом:

— Голівонько ж моя, який дурненький ти! Ти думаєш, мені байдуже, що ти говориш? Ти ж мені давно вже близький. Тільки я цього не показувала. Ну, а тепер однаково. Ти такий великий, а кумедний. Боже, який ти дурний! Ти, головне, думаєш, що все знаєш. І йдеш ото собі просто, піднявши голову. Знаєш, як ото за старих часів богатирі ходили на герць... Та це мені дуже подобається. Такі герої й мусять бути... але це страшно смішно виходить і... і нерозумно якось...

Він слухав її захоплено й пильно, розчулено цілуючи їй РУку.

— Справді ж бо, ти думаєш, що все знаєш і можеш все узнати. І страшно стукаєшся лобом, бо ти запальний і нестримний. Але я таких люблю. Я не знаю, як я могла жити без тебе. Це неможливо. Що було б, коли б ти не прибув сюди на станцію ?

Професор в нестямнім захопленні дивився на неї, і як вона, скінчивши говорити, зітхнула, пошепки й по-дитячому сказав:

— Так? Ото ти така прекрасна? А я, коли твоя ласка, страшенний лобуряка. їй-богу!

— Не знаю, любий, яка там я є. А певна тільки в тім, що треба йти якось до нового життя, щоб людина в тім житті була справжньою людиною, ясною й лагідною.

Вона подивилась на професора тихо й замріяно, далі схопила обіруч йому голову, гостро перехилила чоло й крізь нестримний поцілунок прошепотіла:

— Ти мій... талант... Тепер мій...

І по тому вмить вирвалась і побігла. Він пустився за нею, але Орися, добігши до ґанку, пригрозила пальцем і, перехилившись до нього, тепло й багатозначно прошепотіла:

— На добраніч!

Він простяг до неї руку й відповів:

— На добраніч... Наречена... І вдруге підхопив це слово:

— Наречена...— відчуваючи в тім слові якусь через віки очищену сріблясту свіжість і радість...

Він ще якусь хвилину постояв, прислухаючись, як завмирали в коридорі її хуткі кроки, потім одійшов і замислився, сам себе не впізнаючи в цім новім становищі.

Орися вскочила до себе в кімнату, ніби напоєна рясною силою сонячного проміння, і вся крутнулась, не знаючи, на чому їй спинитись і спочити.

Вона поглянула на ліжко, тривожно запримітила легку чисту дівочу лінію білої ковдри й накидки і вмить зірвала їх і шпурнула на канапу. Та зір їй зразу впав у куток, де стояв засушений букет весняних квіток і ялинова шишка, недавно зрізана в парку, і Орися вбрала її в себе лагідною задуманою посмішкою.

Згодом вона підійшла до вікна, спустила запону і, скинувши вбрання, впала на ліжко.

І зразу відчула, що їй цю ніч не спати: радість нестримним струменем била їй у серце, ніби вона була викупана десь у гірському озері з сосново-молочної води.

Тепер вона знала, що всю ніч промріє. І в цім, властиво, було їй повно й затишно. їй здавалось, ніби це з нею колись уже було, як вона п'яною невидющою жінкою йшла на поклик до князя, а літнє сонце заливало їй лице. Вона заплющила очі й замріялась.

Професор помітив, як рішуче й ніби зовсім байдуже до нього на вікні зсунулась запона, ніби відгородивши його від найближчого, найріднішого кутка в його житті,— і, вражений цим, зітхнув. Дивно було. Його вмить побито, поламано, потрощено, понівечено.

— І за що? Чого ради?

Він кумедно розвів руками й сам до себе прислухався. Але ніяких думок йому не було, опріч глибокого подиву.

Потім насунув капелюха на чоло й пішов до себе. Поминаючи ріг головного будинку, він помітив червоне світло, що йшло крізь штори з вікна на приміщенні Гамалія. "Цей анахорет, напевне, сидить над кривими. Можливо, що так і находять істину — куцу, нудну, сіру й пережовану, але істину".

Він швидше й крадькома пройшов повз те вікно й повернув до себе.

XXVI

На початок вересня було призначено загальні збори робітників та службовців станції. Зважаючи на те, що на збори мають винести й конфлікт у справі зарплатні поденним, з центру приїхав і представник райкому цукровиків. Приїхав він пізно ввечері, спинився в кімнаті для гостей на приміщенні Сахновича, а вже зранку другого дня прийшов до завкому.

Це був повний, виплеканий, у пенсне, професійний-інтелігент, що тепер трафаретно вживав тону й манер робітника.

Горошко прийняв його холодно й застережено. Поговоривши у всяких професійних справах, вони незабаром перейшли до пекучого конфліктного питання. Горошко доповів його стримано й офіційно, але представник райкому поставився недоброзичливо. Мабуть, за вечір Сахнович встиг його "накачати ".

— В чім річ, товариші? —запально вигукнув він.— Хіба ми тут для того, щоб збивати всякі там склоки й сварки? Це дуже добре й хороше. Але треба ставитись конкретно... Ви ж знаєте, товаришу, що

Цукротрестові літом дуже сутужно з грошима. Так нащо вдавитись у теоретичність і підбивати людей, коли вони акурат можуть почекати до осені?

— Заждіть, товаришу,— заперечив неохоче Горошко.— Діло таке. Ми ж мусимо боронити класові інтереси!

— Це дуже добре й хороше, товариші! А хіба я кажу — ні? Класова функція — то наша виховавча роля! Тільки треба робити розумом, а не піднімати у шклянці бурю. Ви забуваєте, що ми живемо в пролетарській державі, і, значить, коли Сахнович боронить розумні господарські інтереси станції, то він боронить інтереси пролетаріату. В чім справа, товариші?

Секретар завкому, молодий юнак, комсомолець, що мріяв про робфак та вищу науку, тепер тихо й засоромлено посміхався, а Горошко, знизавши плечима, похмуро заперечив:

— То, значить, товаришу, виходить, що ми мусимо пролетаріат експлуатувати руками Сахновичів, щоб, значить, вони могли показати, як у них добре ідуть справи?

— Навіщо, товариші, вдаватись у теоретичність? Треба одрізняти класову функцію від простого в'їдання та склоч-ниіггва.

— Діло таке, товаришу... Вас просто настроїли проти мене.

— Що значить "настроїли", товариші? Не треба ніколи переходити на лічності.

Однак вони ні на чім не договорилися, і справу всю перенесено на загальні збори.

Загальні збори робітників і службовців станції, як і звичайно, були призначені на сім годин вечора, а розпочалися тільки на початку дев'ятої. На повістці денній стояли серед інших такі питання: 1) страйк англійських гірняків і боротьба з світовою буржуазією, 2) нормування виплати зарплатні тимчасовим і поденним, 3) видача коштом зарплатні робітникам і службовцям продуктів зі станції, 4) кампанія відпусток та відряджень, 5) культпросвітня робота в зимній сезон, 6) інформація про діяльність адміністрації та завкому і нарешті 7) поточні справи.

Першим виступив з доповіддю управитель господарств, з демобілізованих червоноармійців, комуніст Потапов, нещодавно присланий від центру в допомогу Сахновичу. Властиво, вся його робоча увага тим часом була зосереджена на культурно-політичних моментах в житті станції, за які він ретельно і взявся, полишивши керівництво станції, в чім він нічого зовсім не розумів, Сахновичеві.

Його вислухали офіційно й мовчки і по тому, як водиться, ухвалили резолюцію. Але центральним моментом все ж була, так уважав принаймні Горошко, його доповідь про нормування виплати тимчасовим і поденним робітникам, і Горошко виступив з нею гаряче, обвинувачуючи адміністрацію станції в нехтуванні професійних інтересів. Сахнович й представник райкому сиділи обіч проти стола. Представник райкому уважно оглянув присутніх і потім з холодною увагою став слухати доповідь.

— Діло таке... Поденним і тимчасовим і досі не заплачено, дарма що їхня робота скінчилася ще в липні, а тепер початок вересня, і вони майже щоденно ходять жебрачити до завкому, але завком, звісно, безсилий щось тут зробити. Завком може тільки протестувати і звернутись до загальних зборів, щоб і вони підтримали його протести. Діло таке! Протестувати ми мусимо й проти центру, що недбало ставиться до робітничих потреб, та й проти місцевої адміністрації, яка, мавши кошти, не виплатила їх робітникам.

— Які кошти?—поспитав хтось із дальших рядів.

— Діло таке... На станції були свої власні кошти, як будівельний фонд, з яких вона могла виплатити робітникам, а їх пустили на закладку лабораторії.

Отже, він звертається до загальних зборів, щоб вони ухвалили лінію в роботі завкому і винесли б резолюцію, що засуджувала б шкідливе відношення до робітництва адміністрації, яка порушувала класову функцію.

І зразу ж як тільки він скінчив, з поясненням виступив представник райкому.

— В чому річ, товариші? Звичайно, дуже шкода, що так конфліктно стоїть справа з оплатою поденним і тимчасовим, але, на жаль, тут нічого не можна подіяти! Дарма т. Горошко винує центр. Треба, значить, ставитись конкретно. Центр тут не винен. Винні обставини, винна наша бідність. Справа в тім, що липень і серпень — це найважчі місяці, коли Цукротрест загачує всі кошти в ремонт цукроварень та різні капітальні набутки. Значить, конкретно, товариші, тут кричи не кричи, а платити нічим. З такого погляду я не обвинувачую й адміністрацію станції. Товариші, не забувайте,— ми взялися за індустріалізацію країни. Це дуже добре й хороше. Тільки в індустріалізації наш порятунок, і від цього ми не можемо відступити й на крок. І не треба вдаватись у теоретичність. І значить, адміністрація станції цілком добре й хороше зробила, що заклала лабораторію. Знайте, товариші, що лабораторія для такої станції дуже потрібна. Не забувайте, товариші, що ваша станція, як працею, так і наслідками, займає одне з перших місць не тільки на Вкраїні, а й по всьому Союзу. І ви хотіли, щоб у неї не було добре встаткованої лабораторії? В чому річ, товариші? Я тепер переходжу до останнього питання про оплату тимчасових і поденних робітників. Конкретно тут треба насамперед дотриматись класової функції. Звичайно, це дуже прикро й боляче, що Цукротрест не може зразу сплатити тих робіт. Це, я констатую й повторюю, прикра й неприпустима річ! Але коли вже так сталось, то треба перетерпіти цілком свідомо, а не розводити всякої демагогії й нездорових ухилів. В

чому річ, товариші? Хто такий поденний і тимчасовий робітник? Це той самий селянин, що живе з господарства. Ну, то що, селянин не може почекати якихось пару місяців? В чім справа, товариші?

З заявою виступив делегат від поденних. Він засвідчив, що поденні — це ті ж самі бідняки й незаможники, і їм нічим жити, нічого їсти, і в господарстві їм усього треба, і вони вимагають платні нарівні з робітниками. В чім діло? Чому їм не платять? Чому їх водять і досі?

Попросив слова Сахнович. Але раніш, ніж йому дати слово, виступив знову Горошко. Він був збентежений. З-під густих важких чорних крил волосся горіли йому два жажкі вуглі, й обличчя почервоніле ніби ще гостріш підкреслювало запальність.

— Товариші! Діло таке. Ми думали, що наша вища професійна установа підтримає нас у такий скрутний момент. А ми бачимо, що наші старші товариші, замість того щоб нас підтримати, байдужісінько собі по-бюрократичному йдуть в одну ногу з адміністрацією. Товариші! Діло таке! Ми мусимо тут констатирувати, що такого бюрократизму нам не треба. Нам потрібна жива справжня робітнича допомога, а не мертвий бюрократизм.

Зчинилася справжня сварка. Вихопився тепер уже розлючений представник райкому.

— Товариші! Я називаю це чистісінькою демагогією. Це безобразіє, щоб так виступати. Товариші! В чім діло? Ми, робітники, мусимо рішуче боротись з таким підходом. Ми мусимо констатирувати, що до нас примазуються всякі декласовані непевні люди й мутять воду, щоб у тій воді ловити рибку. Це безобразіє! Товариші! Ми мусимо сказать: геть нечисті руки від робітничої справи!

Цей запальний герць раптом охолодився від виступу Сахновича.

— Товариство! — сказав він спокійно.— Тут сталося прикре непорозуміння, але тільки тому, що мене невчасно записали з словом. Я сьогодні допіру одержав з СНУ повідомлення, що нам переведено гроші тим часом на будівлю лабораторії, але в такій кількості, що ми любісінько можемо позичити їх і на виплату зарплатні. І мені здається, цим вичерпується це запальне змагання, що так припадково схопилось у нас. Товариші! З завтрашнього дня контора почне складати список на виплату.

Справді, ця коротка й стримана заява справила враження раптового вибуху бомби. По тому під лагідну й лукаву посмішку директорову зірвались гучні оплески. Справа була вичерпана. Горошко, збентежений і вражений такою несподіванкою, одійшов обіч столу і важко сів, приголомшено похилившись.

Представник райкому тим часом щось захоплено розповідав Сахновичеві. Але голова зборів т. Потапов обірвав його й заявив, що на черзі інформаційна доповідь райкому. Представник райкому схопився, протер окуляри й почав доповідати.

— Ну, так от, товариші, по-перше, з станцією! Я, звичайно, в цих справах не зовсім компетентний і боюсь вдаватись у теоретичність, але гадаю, що ваша адміністрація зуміє дати вам краще звіт. Я тільки хочу констатирувати, що справа станції у нас в СНУ на дуже високім рахунку. Та небезпека, що повисла була над станцією, вже поминула. Методи роботи й матеріали спробувало й ухвалено — і перед станцією тепер дуже блискучі перспективи розвитку, з чим вас, товариство, й вітаю!.. Тепер щодо професійної справи, так ми тут тримаємось класової й виховавчої лінії і так само маємо багато поліпшень та досягнень.

Далі пішов огляд усяких інструкцій та їхнє тлумачення, і стомлені люди почали потроху ушиватись на двір, дехто ж сидів, ще й дрімотно слухав доповідь.

Загальні збори скінчились на початку першої, і публіка втомно й кволо почала розходитись. Представник райкому тим часом підійшов до Горошка, що сидів край столу, й притишено-грізно сказав:

— Ну, товаришу, а з вами, я гадаю, ми ще порахуємось у райкомі.

— Таке! А нащо нам рахуватись?

— Як нащо? — здивовано поспитав той.

— Атож! Цього не потрібно! — відповів Горошко і зразу ж відвернувся. Представник райкому зніяковіло озирнувся, не знаючи до кого пристати, як раптом його покликав Сахнович:

— Дозвольте вас познайомити з нашим буряководом: т. Долинна.

Представник уважно оглянув Тосю.

— Ми хочемо просити вас, т[овари]шу Руденко, допомогти нам в одній справі. Т[овари]шка Долинна хоче дістати відрядження за кордон для наукового вдосконалення. Ми вже написали від себе до СНУ. А тепер я проситиму вас підтримати там справу,— сказав запобігливо Сахнович.

— Ну, розуміється,— серйозно відповів Руденко,— райком, властиво, підтримує всі заяви і ніколи не заперечує, хіба що є якісь надто вже значні й наочні перешкоди.

— В такім разі, ви, значить, будете пам'ятати?

— А розуміється.

Тося попрощалась і вийшла. Зала, де були збори, майже зовсім спорожніла. Але на дворі ще де-не-де стояли купки людей, і в стримано-веселій розмові проривався сміх і спалахували вогні цигарок.

Проходячи повз один з гуртів, Тося впізнала Горошка з того, як він сердито й запально лаявся, а гурт дружно підтримував його сміхом. Горошко, певне, впізнав Тосю, на хвилю стишився, однак та пройшла мовчки, похиливши голову. А скоро вона одійшла, як Горошко запропонував:

— Братішки! Треба було б оросити наші бої! Як ви гадаєте?

— В чом дєло! Ідьот! — хтось підхопив співчутливо, і весь гурт шумливо вирушив у темряву.

Бенкетували цілу ніч. Цілу ніч пили, співали, викрикували, сперечались, доки нарешті не попадали під ожередом соломи. Втім, на ранок, на дев'ять годин, як починалася праця в конторі, Горошко встиг уже знайти управителя господарств Потапова, рішуче намігся, щоб той прийняв у нього справи завкому, і тепер стояв перед ним чистий, умитий, причесаний, зовсім тверезий.

До двох годин він устиг уже одержати платню, а надвечір вирушив у дорогу. Попрощатись він зайшов тільки до професора:

— Чорт би вас узяв, професоре! Не знаєш, як до вас і підійти!

— А що саме?

— Та ніяк не розберу — жонатий ви чи ні.

— А скажіть, будь ласка!

— Випили б, принаймні, погуляли б добре на прощання.

— На прощання? Ви хіба виїздите?

— Ні, просто відходжу.

— А що ж це з вами?

— Ет, довго розказувати. Одним словом, не вжився. Асистент у задумі й непевно посміхаючись дивився на

нього, тим часом як Горошко нерішуче крутив у руках свого пом'ятого капелюха.

— Це все-таки прикро, що так сталось,— з тихим співчуттям обізвався професор.

— Та, знаєте, нема що шкодувати,— жваво обізвався Горошко.— Мені, певно, так на роду написано. Збивати всюди хвилю, щоб болото не застоювалось.

— Так? Ну, ви хоч обзивайтесь, де ви будете.

— Добре! Діло таке. Якось напишу вам на інститут. А поки що бувайте здорові.

Він простяг руку, замахав своїм пом'ятим капелюхом, підсунув на спині клунок і, ще раз уклонившись, пішов. Професор провів його задумано-лукавою посмішкою.

Коли доглядач вийшов за парк, перші сутінки вже зовсім закутали землю, але крізь них всі речі дотикались до нього насуплено-теплими ворсинами. Під ногами збивався важкий вечірній порох, поблизу з ланів

обзивалась зажурено-пискли-ва птиця, а вгорі простелилась пишними оксамитно-синіми крилами ніч.

З долини, з глибини притуманених сутінків, вихопилася поодинока виклична пісня й розкраяла Горошкові серце своєю невгамовною журбою.

Тоді Горошко підсунув капелюха, струсонув торбинку за плечима і, взявши ширший крок, жваво пустився у м'які задумані сутінки ночі.

XXVII

Ніхто, власне, не знав, чи вони побрались, чи ні. Та вони й самі не дуже квапились показати в житті своє одруження. Тим-то станційні радіо цього разу були зовсім збентежені. Отже, насторожились і чатували.

А тим часом Савлутинський одержав він товариша з інституту, проф[есора] Шванчука, листа. Той писав, що Івгушенко розпочав одверту й справжню кампанію проти Савлутинського. В професорських колах говорилось, що Івгушенко після своєї рецензії, тепер уже не таячись, зухвало виступив у предметовій комісії й запально нападав на Савлутинського. Він підбив кількох чоловік з землевпорядного факультету, людей безпринципних, інтрижних, яких можна купити за копійку, властиво, навіть не щюфесорів, а колишніх службовців, людей, по суті, реакційних, що тепер примазались до вузівського казана. Отже, збиралась хоч невелика, але солідарна, тепла компанія, на яку спирається Івгушенко, тепер уже одверто домагаючися дисциплін Савлутинського. Кажуть, що ця група висуває декого з своїх членів і в наукові співробітники кафедри. Отже, т[овариш] Шванчук радить швидше приїздити й самому боронити свої права.

Лист занепокоїв Савлутинського не так побоюванням утратити посаду, як тою підлотою, що так міцно кублилась в інститутських колах.

Втім, вихід був один, і Савлутинський з Орисею потай умовились виїхати звідси негайно.

На останній вечір, одначе, вони надумали влаштувати невеличку, дуже скромну, майже дорожню вечірку. Покликали тільки Сахновичів та Тосю.

Тося сиділа мовчки, нудьгуючи, ніби зовсім байдужа до всього, що діялось навкруги неї. Тим часом Ганна Іванівна, примостившись у глибині кімнати, зацікавлено розпитувалась, чи таки ж вони побрались, чи то тільки так ходять поголоски й пересуди. Професор, видно, трохи нудився, не находячи, про що можна було говорити з самим жіноцтвом, нова роля господаря була йому незвична. Але, помітивши, що Тося так само нудиться, він переміг власні лінощі й, підійшовши, почав говорити про те, як незручно, мабуть, виїздити звідси, з цих маленьких станцій. Розмова скоро перейшла на умови закордонного життя, цю влюблену тему професорову, і він захопився зразу ж розмовою. Тося теж пожвавішала й зацікавлено стала слухати.

Директор прийшов пізніш, принісши з собою відгомін і заклопотання з господарства, і зразу ж усі розвеселились і збились до гурту.

— Отже, ви виїздите? — сказав він, здоровкаючись широким рухом.

— Та пора вже й честь знати,— знизав плечима Савлутинський.

— Так-так! Всі роз'їздяться, а нас покидають. Горошко, так той втік. А тепер ви ось забираєте Ірину Михайлівну. А там і Антоніна Георгіївна збирається за кордон! Гляди, й заміж там вийде.

Сахнович обвів теплим зором усіх присутніх і потім додав, звертаючись до Ганни Іванівни:

— Зостанемось ми вдвох з тобою, стара!

— Ну, подивіться на нього, будь ласка! Стара! Яка я тобі стара? Ти ще не дуже, прошу тебе. А то я як візьму якогось молодчика та чкурну, то знатимеш ти, яка я стара.

Всі ніяково посміхнулись, не вірячи, звичайно, такій відважності Ганни Іванівни. Але сам Сахнович ніби й не чув цього протесту, задивившись у вікно.

Раптом він повернувся до професора й сказав:

— Я все думаю про Горошка. Дивна якась історія з ним. Чудний якийсь тип і колючкий.

Савлутинський хвилину подумав й потім поволі відповів:

— А ви знаєте, по-моєму, на нім лежить якийсь фатум. Це велике наше бунтарство й невгамовність. І він несе його, як якийсь тягар.

— А що ж! Хай бунтує! Нам ще багато треба добунтовувати. Бунтарство — це молодість! Це захоплення ширших ділянок життя!

— А я не знаю, чи це так.

— По-моєму, бунтарство — це тільки шкаралуща для справжнього життя. А справжній зміст нашого поступу — це все-таки плекання високоморальної й інтелектуальної людини. І ми йдемо до цього, і коли нам сьогодні болить, то це біль пологів, коли має народитись ота нова вища людина.

— Ну, і що ж, по-твоєму, для того робити? — нетерпляче поспитала Орися.

— Ну, дуже просто! Треба перш за все вбирати в себе оті крихти нашої культури. Це сировина, а з неї треба зсукати справжню добру нитку. Минулого сторіччя її сукали розм'якшеною кволою неврастенією, а тепер нове трудове суспільство мусить виплекати велику волю до буття, незламну й міцну, як криця.

— Ну, я не знаю, як там щодо волі, а мораль виплекати повинна тілька жінка. По-моєму, життя має в собі високу й чутливу мораль, і жінка легше спіймає її,— сказала схвильовано і впевнено Орися.

Вона хотіла було заперечувати й далі, але її покликала Ганна Іванівна. На її думку, пора вже накривати на стіл. Справді, чоловіків попрохали на канапу, а самі жінки збили докупи столики, накрили їх і заходились наставляти закуски. На вечірку було привезено дечого з міста, і все ж Ганна Іванівна своїм практичним розумом визнала, що вечірка виходить доволі "утленька", і тільки важко було сказати, чим це пояснити — скупістю чи недосвідченістю господарів. Проте на столі знайшлися й добрі страви, і всі жваво накинулись на них. Барзак розсмакувало жіноцтво, вважаючи, що він натуральний, не дуже терпкий, саме цей нумер, і що трохи кислуватий, то приємно до м'ясних страв. Тим часом чоловіки пробували портвейн, потім перейшли на токай. Але згодом і якось само собою помішались усі вина, і жіноцтву кортіло спробувати саме тих, що їх пили чоловіки.

— Тепер же рівноправність мусить бути в усьому.

— Ну, а ви, значить, знову до інституту? Я почасти заздрю вам, дорогий Вікторе Петровичу! — сказав Сахнович.

— Чому саме?—насуплено поспитав Савлутинський.

— А дуже просто. В вас шумливе інститутське життя, сила люду, кипить і шумує культурна робота.

Орися підійшла до професора, схилилась йому через плече, прислухалась. Професор запалив цигарку і, не зважаючи на Орисю, сказав:

— Але в тім житті ми розмінюємось на дріб'язки. Ви розумієте! До того — інтриги, склоки, причіпки, поїдання взаємне — це як було, так і залишилось прекрасною властивістю наших вишів. Ви ж розумієте, що в таких умовах надзвичайно важко робити якусь органічну роботу.

— Тут нічого не вдієш. По-моєму, не треба зважати на це. Просто треба одійти й робити свою власну роботу, як ви вважаєте за краще.

— Так воно ж само до вас прийде! Ні, цим ви нічого не зробите. Тут потрібні якісь органічні заходи.

— Можливо.

— По-моєму, треба справді творити нове культурне життя. Треба якось плекати бодай кущі людей, що імперативно ставились би до тих культурних цінностей, які вони засвоїли розумом.

— Голубе мій сизий! Це ж мрія! — сказав Сахнович і, вставши, пройшовся по кімнаті.

Савлутинський і собі встав і, підійшовши до Сахновича, сказав:

— А хоч би й мрія, то що? Значить, мрію цю треба здійснити. Ви ж розумієте, що сучасний тип так званої культурної людини мусить переродитись, так, так, культурно переродитись. Отой старий інтелігент, чи культурна людина, чи як хочете називайте, він просто бридкий мені. Це якась безвольна медуза. Може, ці люди й мають якусь ерудицію, але голови їхні — це решета, крізь які історія просіває разом з половою й справжню пшеницю.

— Ну, а що ж ви зробите, голубе! Це ж так швидко не діється.

— Я знаю! Але це треба починати зразу ж, сьогодні. Бо історія не стоїть на однім місці. Вона, як усе, росте, і в цей ріст мусимо вплітатись і ми.

Сахнович якось багатозначно засвистів і одійшов до вікна, Орися пильно, захоплено вбрала своїм прозоро-заглибленим поглядом чоло професорове й чуйно зітхнула. Але Ганна Іванівна знову покликала:

— Мабуть, серце, вже й чай можна!

Орися покірно зітхнула — це було страшно нудно: обов'яз ки господині. Але нічого не вдієш! Вона повернулась і пішла наливати чашки чаю. За чаєм Ганна Іванівна пустилась на жарти, рішуче заявивши, що вечеря й чай дуже гіркі, Орися мусила поцілуватись, невправно обнявши професора за голову, Тося засоромлено, по-чернечому спустила вії.

Після чаю трохи посиділи, склавши посуд. Тося раптом подала думку, що добре було б поспівати.

Тоді всі зібрались і пішли до Сахновичів.

Ганна Іванівна знову грала на роялі, а всі співали пісень. По тому професор під власний акомпанемент просвистів якогось чеського вальса і всі вітали його мистецтво.

Тося й собі заходилась і під акомпанемент директорового добродушного мугикання проспівала "Та не жур мене, моя мати". З піснею їй ринули всякі спогади. Вона згадала, як ще в травні, після вечірки в Сахновичів, цю саме пісню співав розпачливим голосом серед свіжої запашної ночі Горошко. її охопив враз великий жаль до себе самої.

І вона мерщій, скінчивши співати, зайшла в кабінет і витерла сльози, що підступали якимсь нестримним і зрадницьким струмнем у горло.

По тому всі знову зійшлися й затягли "Тихо, тихо Дунай воду несе" і скінчили "Коло млина".

Орися раптом схопилася іти додому. Тося пристала до неї.

— А знаєте що? Я все-таки думаю...— Професор раптом спинився й махнув рукою...— Ні, краще напишу, як здійсниться...

— Справді. А скажіть, вам коней завтра рано давати? — поспитав Сахнович.

— Не знаю. Потяг, здається, відходить в 12.45.

— Ви, значить, на станцію, а не до міста!

— А розуміється! До міста нема чого забиватись.

— В такім разі, коней подадуть вам об одинадцятій. Усі швидко розійшлися. Прийшовши до себе, Орися мерщій

запалила лампу й, зворушено оглянувши кімнату, тихо сказала:

— Як дивно! Мовби й не було! Але цілих же три роки прожити тут! Хтозна, може, й кращих?

— Ти так думаєш, Орисю? По-моєму, трошки не так. Розчулювати свого серця не треба, та й боятись майбутнього не варто. По-моєму, треба здавити своє серце й твердо йти в те майбутнє.

Але Орися нічого не відповіла і тільки потайно зітхнула. По тому підійшла до Савлутинського, притиснулась і, зазираючи в очі, сказала:

— Ну, ти вже спати будеш! Лягай, мабуть, на канапі.

— Гаразд. А ти?

— Я ще трохи поприбираю. І речі поскладаю. Це ж наша жіноча справа.

Професор вимив рота і, швидко роздягтись, ліг на канапу.

Простягаючись на свіжім простирадлі, він поглянув убік до Орисі. На стіні жваво рухалась її зігнута тінь. Професор втішно подумав:

"Як повно напоює радістю, що хтось такий близький і принадний іде поруч у житті, як найвірніший друг. Як було нудно й сіро отак блукати самому!"

Але він і сам засоромився цієї думки й мерщій одігнав її. Незабаром він простягся й задрімав.

Орися прибрала посуд, щоб зранку віддати його Ганні Іванівні, потім заходилась складати речі. Інколи вона позирала на вікно. Там уставало зеленаво-бліде небо, зорі тухли, сивувато-тьмяні дерева парку тепер виплутувались з туманного павутиння, і було до болю журно й радісно тонкими переливами радості.

Все ж під ранок втома звалила. Орися швиденько прослалась, роздяглась, хвилину повагалась, поглянула на розпатлану голову професора, що спокійно посвистувала, посміхнулась, як щаслива мати до дитини, далі дмухнула на лампу й сама скочила під ковдру. А зелені полотнища знадвору ще виразніше заговорили тривожною радістю.

Певне, коло восьмої години Орися знову скочила на ноги і, швидко одягтись, взялася вкладатись далі. Професор прокинувся і, схопившись, зразу ж узявся допомагати: він уклав рукописи, й зав'язав валізки, і потім став прибиратись і сам.

Знадвору доходило гостре пахтіння листу, що в тихім повітрі споквола сідав на землю.

Зрання йшлось на ясний день, але ж к сніданку туман замазав його.

На сніданок обох покликала Ганна Іванівна. Снідали нашвидку й перекидались поодинокими фразами. Але не встигли скінчити снідання, як прийшла Тося й сповістила, що Петро вже чекає коло ґанку. Тоді всі раптом заспішили. Професор був трохи розчулений і тому підкреслено ґречний та щедрий на компліменти.

— Ганно Іванівно! Дозвольте сердечно вам подякувати за все. Я не знаю, що цінніше в людині — чи постійне копирсання у власнім мозку, чи здібність створити той радісний затишок, де можна спочивати й робити велике діло. По-моєму, це є великий талант, якого ми в свій час недооцінили, а жінка за це ж нас і скарала, бо вона зруйнувала й кинула той затишок. Дозвольте ж низько вклонитися вам, як мудрій талановитій жінці нашій.

Він і справді вклонився й поцілував руку. Ганна Іванівна соромливо замахала.

— Ну, слухайте. Буде вже вам! Ви страшенний балакун! Вам же їхати пора.

Втім, зворушений сам своїми словами, професор підійшов до Сахновича і, узявши його за плечі, сказав:

— Ну-с, Михаиле Ісайовичу! Спасибі за все, за увагу, дружбу і навіть за ту сочисту мудрість і злагоду, яку я відчував у вашім товаристві! Ви ж золотий чоловік! Ганно Іванівно, звертаю вашу увагу, Михайла Ісайовича треба берегти дуже й дуже! Таких людей тепер нема! І як діячів, і як людей! Я не знаю, я на місці Радянської влади беріг би його, як золоту скрижаль. Де ви тепер найдете такого мудрого, а головне чесного й завзятого організатора? Де ви бачили, щоб у нашу пору людина так віддано, працювала на користь суспільства!

— Е, де там, голубе мій! Ви краще не хваліть, а то швидше гіо шиї дадуть. Знаєте, як тепер — що рік, то й нова людина!

— Ну, то не для вас ті звичаї заведено,— зауважив професор.

Вони кріпко поцілувались. Сахнович енергійно стиснув РУку:

— Ну, от, значить, і добре. Ми все гадаємо, що всього досягли, і можемо спочивати на станції. А воно, виходить, треба їхати далі... І знову на щось краще сподіватись... А все-таки, що б там не було, а ми працюємо на самих себе, на все робітне суспільство. Ото так, голубе сизий...— сміючись, сказав Сахнович.

По тому всі вийшли. Тося на диво сьогодні була розважна й весела. В коридорі вона догнала Орисю, вдарила по плечу й жваво сказала:

— Ну, ти, товаріщ! Професорська жена! Може, хоч собла-говоліш написати нам, як ти там влаштуєшся!

— А так, так, Орисю, це неодмінно,— підхопила Ганна Іванівна, що поволі, злегка перевалюючись, йшла ззаду.

— А знаєш, Тосько, я неодмінно сюди напишу,— сказала спокійно Орися.— А ти, як їхатимеш за кордон, заїзди й до нас. Перед тим і після того. Добре?

— Ну, з тим закордоном! Ще ж як воно там вийде!

— А так, так! Неодмінно заїздіть,— обізвався професор.— До речі, я можу вам дати рекомендації. Легше буде влаштуватись вам.

Коли було винесено й умощено всі речі, ще раз попрощались і побажали на все добре. По тому, м'яко погойдуючись, фаєтон од'їхав, короб його заблищав чорним лаком і злегка замаяв блакитний капелюх професорів та білий Орисин шарф.

Коли проїздили повз лабораторію, звідти дійшла бадьора пісня якогось майстра на будівлі, що молодечою ранковою радістю залоскотала серце Савлутинському. Орися ж сприйняла цю пісню з гострим тривожним смутком, ніби вона одрізувала від неї сонячний травневий ранок.

Ганна Іванівна важко зітхнула й пішла додому, тим часом як Михайла Ісайович а хтось погукав на подвір'ї. Тося мовчки вийшла на ґанок. Було по-осінньому холодно й хмарно. Тося одягла теплу осінню блузу й міцно підперезалась, і все ж холод пробирався крізь одяг. Вона поглянула на парк. В очі впав кущ бирючини. Тепер галуззя ще важче похилилось, ніби від утоми, лист пошерх, посірів і взявся сірою ржею.

"Осінь,— подумала Тося,— так швидко. А як багато прожито".

Вона поглянула на небо. По ньому сунули важкі руді хмари, гостро окреслені білою каймою,— справжні осінні хмари. їй раптом стало моторошно. Вона стрепенула головою й мерщій пішла до селекційного кабінету.

За півтори години пробігли перед очима п'ятнадцять верстов припорошеної дощем дороги і широкі розтягнуті кола скошених, тепер холодних, непривітних, спустошених ланів, і нарешті показалась захована в придолинку маленька залізнична станція.

— Ну, здається, приїхали якраз під такт,— сказав кучер.

На станції люду було зовсім обмаль. Троє дівчат з торбинами під рукою у легких стареньких купинах байдуже дивились на тих, що допіру приїхали. З-за рогу маленької червоної комори, що правила тут і за пакгауз, визирнула по-мишачому гостророта й полохливо-цікава з цапиною борідкою постать місцевого крамаря.

Вона, певне, стежила за тим показним відповідальним, що пишновито прогулювався на пероні. За відповідальним ходило двоє міліціонерів. Один з них, товстий, поважний і суворий, щось кволо говорив відповідальному. Другий, довгий, колесом зігнувшись і витягнувши гостре, подзьобане віспою, схоже на тикву обличчя, напружено прислухався, а разом з тим пильно дививсь вперед, ніби винюхуючи повітря. Відповідальний ішов поволі, насунувши чорного кашкета на очі, похмуро інколи відповідав.

Але коли приїхав прсфесор з Орисею і блакитний капелюх його з білою смугою жінчиного шарфа прорізав повітря незвичайно принадною лінією, відповідальний ще більш насупився й уп'явся очима. Блакитний капелюх і білий шарф зовсім не зважали на нього. І тільки тоді зважився вийти крамар, полохливо скосив око на чина й непевно задивився на колію.

Було трохи ще клопоту з багажем, але допоміг сторож станції і все влаштувалось на добре. По тому ударило на повістку, пасажири жвавіш загомоніли поміж собою. Чин скоса й зацікавлено стежив за професорською парою. Прийшов нарешті потяг, пасажири кинулись до вагонів. Потяг постояв дві хвилини й посунув далі.

Орися притиснулась обличчям до шибки. На мить майнуло подзьобане обличчя міліціонера. Воно ще гостріш витяглось уперед.

Потяг узяв напружено-рівний хід. Професор заклопотано й зосереджено укладав свої речі на поличку і щось мурмотів. Але Орися не чула його. Вона прилипла обличчям до шибки, стежила, як холодно одрізувало від неї краєвид за краєвидом, і думала з тривожною цікавістю про майбутнє.

XXVIII

В кінці вересня з центру було одержано повідомлення, що фахівцеві станції А. Долинній дається на два місяці наукове відрядження в країни: Німеччину, Бельгію, Чехію та Австрію, але тільки як буде вибрано з поля селекційний матеріал. Формальну процедуру з одержанням паспорта та інших документів повинна проробити сама т. Долинна. Це була, властиво, складна й неприємна сторона відрядження, але тут прийшов на допомогу Сахнович, пообіцявши, що управитель господарства т. Попова візьме на себе деяку частину митарств.

Почали копати елітний матеріал і вкладати його в кагати. Тепер записували ділянки дуже ретельно. В селекційнім кабінеті готувались до поляризування. Але разом з тим Іван Петрович Гамалій підбирав деякий матеріал з селекційних дослідів з тим, щоб доручити Тосі порівняти ці висновки з дослідами чеської селекції. Пояснюючи свої висновки, Гамалій так само глухо й скрипуче бубонів, але в голосі його вчувались ще нудніші й сухіші ноти, ніж раніш. Тося, слухаючи, вдивлялась в нього: на цю пору він ще більш постарів і зігнувся; на обличчі його лягла ще більша втома й глибокі зморшки. Рудий костюм ще більш потерся, постарів, на його широкі сухі плечі лягло ніби ще більш тягаря. Тося дивилась на нього, вчуваючи якийсь жаль до цієї людини. Що могло бути в неї спільного з цією людиною, опріч випадкової робітної спілки? Втім, вона спіймала себе на цій думці, пересилила її й записала собі до блокнота адресу чеського селекційного закладу.

На початку жовтня прийшов перший лист від Орисі. Він був зовсім коротенький. Орися тільки повідомляла, що влаштувалась в інституті. У

них дві доволі великі кімнати, дуже невигідні. Щодо майбутнього, їхні плани ще двояться. Далі Орися повідомляла, що вона теж чула про дозвіл на відрядження Тосі за кордон, і просила Тосю заїздити до них, як та їхатиме за кордон.

Лист був дуже скупий і стриманий, і від нього зосталось чуття розчарування й досади.

І, певне, під впливом цієї невиразної досади Тося ввечері пішла до Сахновичів. Ганна Іванівна зустріла її уважно й сердечно і зразу ж попрохала до їдальні.

В їдальні вже сидів Михайло Ісайович і жартома розмовляв з Гамалієм.

— Тосю! Чаю вип'єте, звичайно? — поспитала Ганна Іванівна.

Тося мовчки хитнула головою.

— Від Орисі ви нічого не одержали? — поспитала вона, подавши чай.

— Ні, сьогодні дістала листівку. Але дуже скупу й холодну.

— Справді? Чого ж так?

— Не знаю!

— Ну, це, мабуть, тому, що вона нам прислала для всіх листа.

— А ви, значить, теж одержали?

— Аякже, і дуже цікавого! Справді, з цієї пари може щось вийти.

Ганна Іванівна мерщій схопилась і пішла до кабінету. Вона зразу ж повернулася звідти й подала листа Тосі.

— Ось, коли хочете! Я думаю, його можна прочитати всім. Ви нічого не маєте проти цього? — запитала вона в чоловіків.

Ті притихли. І тоді Тося поволі, розбираючи руку, прочитала:

"Ганно Іванівно, голубко! Я страшно винна перед вами, що й досі не написала. Але не подумайте, що забула чи не хотіла. Мені здається, я ніколи не забуду всіх тих років, що пройшли в мене на станції, і саме з вами, в вашім товаристві. Вони зостануться в мене, як спогад про теплий родинний затишок, особливо тепер, коли мене хтось штовхнув на широкі люди, в далеке плавання, і мені трохи моторошно й холодно.

Цей холод я зразу відчула, як тільки приїхала в інститут. Нам насилу відвели приміщення на дві кімнати, і то Вікторові довелось багато воювати. Кінець кінцем нам таки дали дві занехаяні, дуже невигідні холодні кімнати, і мені зразу ж довелося взятись за ремонт їх, бо Вікторові було дуже ніколи. Отже, я мусила зразу ж виявити свої господарські здібності. На це все пішли всі наші заощадження, і ми тепер живемо дуже скупо, одмовляючи собі майже в усьому. Навіть у театрі ще й разу не пощастило побувати, а, кажуть, цього року сезон розпочався дуже цікавими виставами. Ну, та ця справа з грішми, мабуть, скоминуща. Далеко гостріш довелося нам пережити інтригу, яка була вже сплутана навколо Віктора ще до його приїзду сюди. Я дуже непокоїлась і боялась за Віктора, що він не витримає і зірветься з тону. Я не знаю чому, але це було мені страшніше за все: за втрату посади, роботи й інше. І як уже я була рада, коли справді Віктор спокійно, з цілковитою гідністю, але одверто й мужньо розбив усю ту темну компанію і примусив їх замовкнути! В найбільшій мірі цьому прислужилась праця у вас на станції. Доповідь у кафедрі принаймні пройшла з великим успіхом. І я взагалі рада, що Віктор цілком щасливо витримав цей перший іспит і міг показати, чого варті для нього самого його власні теорії.

Але тепер, коли всю інтригу розбито, в Віктора пропала всяка охота до праці в інституті. Він страшенно нарікає на порядки в інституті та на все професорське оточення. Я цього добре не знаю, але професорських жінок сама спостерігала. Справді, якби ви знали, Ганно Іванівно, голубко, що це за пави, ці "професорські жони"! Це, здебільшого, чванливі консервативні росіянки, люди, пройняті великими зовнішніми умовностями та традиціями. І, звичайно, плітки та інтриги. Я побувала в одного скотаря на родинній вечірці й закаялась: більш не піду.

Отже, тепер сиджу дома сама. Але не знаю, що зо мною діється, я не сказала б, що я нудьгую. Навпаки, в мене така сила думок, така сила проблем, і мені в цім велика втіха все це продумати, обміркувати. Віктор там ще десь треться між людьми. Він повний планів про нове життя, яке він, як йому здається, цілком виразно собі уявляє, й возить їх у собі, як тепловоз. Він признається, що тільки тепер його починає глибоко й органічно захоплювати цей процес творення нового життя серед справжнього робітного суспільства. Я в цілому з ним згодна: ми вступили однією ногою в якусь нову добу, навколо нас сама сировина в усьому, і треба з тої сировини зсукати добру нитку. І цього, властиво, й страшно. Ми ще самі такі дрібні й маленькі, що я ще не знаю, чи ми справимось з тими покладеними на нас завданнями. А все-таки хотілось би їх якось перемогти! І я знаю: щоб напоїти ті нові фюрми життя новим змістом, новим культурним процесом, що справді живив би нас, треба насамперед самим вирости й зміцніти,— я розумію, внутрішньо, розумово й морально.

Це, звичайно, може, трохи й наївно в мене виходить таке планування. Але коли я уявляю той великий процес, що ми до нього стаємо, мене забирає гостра гарячка творення цієї нової культурної доби, і я вже й тепер передбачаю святочний ранок цього великого золотого дня.

Віктор надумав кидати інститут. Йому здається, що краще було б перебратись на якусь зовсім нову селекційну станцію чи якийсь інший агрономічний заклад і там спробувати якось по-новому жити й

працювати. Але я не знаю і нічого не можу йому порадити. Але я ще зовсім не призвичаїлась до нової обстанови й не розібралась у ній. Я дуже хотіла б знати вашу з Михайлом Ісайовичем думку про це. Мені здається, ви такі досвідчені, що вам ясніша, ніж мені, й ця справа. Пораючись у себе отут "по господі", коли можна так сказати, я якось дивно себе почуваю. Мені ніби чогось бракує. І коли я починаю в цім розбиратись, мені стає ясно: бракує вашої станції, вашого оточення і моєї роботи. Бачите, з роботою я ще ніяк не примостилась.

Передайте всім привіт, всім, всім, особливо Михайлові Ісайовичу, а Тосю поцілуйте, хоч я їй пишу окремо.

І ще раз — будь ласка, не гнівайтесь і пишіть.

Ваша Орися"

Тося прочитала й замислилась. Ганна Іванівна, перемиваючи чашки, потай глянула на неї й сказала:

— Все-таки, вони, по-моєму, цікаві люди. Я ж казала. І вони так спроста не осядуть у житті. У них оця думка про нове життя увесь час горітиме й колупатиме, щоб вони не взялися лепом. Особливо я за Орисю певна. Вона така чутлива й певна, що й його далеко поведе, дарма що сама тихенька.

Тося нічого не відповіла. Тим часом Гамалій поглянув на неї скоса крізь окуляри й невдоволено промурмотів:

— Ну, я не знаю, як щодо неї. Я її мало знаю. Вона в нас була якась козувата. А він — то це чистісінької води Хлестаков і дуже непевний кар'єрист.

— Ні, ні, я з вами не згодний,— рішуче заперечив Сахнович.— Це нова культурна людина, а що він щипучий трохи, самовпевнений і

цупкий, то це просто тому, що він не знайшов відповідних собі умов життя. Тільки й усього! Але за ним іде нова культурна доба.

Тося потай і вдячно посміхнулась, Ганна Іванівна перевела на неї спостережливий погляд. Проте Гамалій не хотів сперечатись. Він байдуже позіхнув, ніби ця справа його зовсім не обходила, і, подякувавши за чай, устав, щоб іти додому. Тося встала й собі.

Попрощались вони холодно, байдуже, по-буденному.

Михайло Ісайович мерщій пішов до кабінету: сьогодні треба переглянути хоч газети, бо завтра гаряча робота з копанням буряків. На лабораторію завтра привезуть заліза, треба й його переглянути. В їдальні Ганна Іванівна брязкала посудом, з вікна потягло холодом. Хотілося спати.

Надворі було холоднувато й темно густою осінньою темрявою. Тільки поодинокі вогники станції стелили свої хвостаті пуки світла, що кололи темряву й кутали землю в привітне тепло. Одна смуга з приміщення Сахновичів впала на Тосю, як вона спинилась на ґанку. Гамалій поглянув на неї. Обличчя їй видалось смертно блідим. Він зазирнув в очі, але там було холодно й порожньо, як у забутому спустошеному монастирі.

Гамалій мерщій попрощався й мовчки пішов парком до себе. Швидко до кількох скупих смуг світла виповзла з кімнати Гамалія нова червонувата смуга й перерізала парк через потоптані клумби до самого куща бирючини, і кущ той послав густу павукувату тінь.

А тим часом далеко десь, з глибини цієї глупої ночі дзвінко й тривожно, з гострою журбою завив собака.

1928—2/XII Київ